

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Süle Jenő: Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában

Falkné Bánó Klára: Két amerikai magyar kétnyelvű közösség szociolingvisztikai vizsgálata

Bánfi Beáta—Bodor Péter—Pléh Csaba: A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre

Kozmács István: Egy kihalt nemesi família családnévéről

Rozgonyiné Molnár Emma: Stílusmotívumok keveredése egy század eleji novellában

Nemes István: „Ki nézi most tollat fogó kezünket”

Petőcz András: Pilinszky János: Négy soros

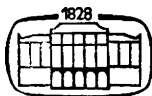
Molnár Zoltán: Egy Krúdy-szöveg vizsgálatához

Szabó József: Nyelvjárási szövegek a hagyományos paraszti gazdálkodás és népszokások köréből

Varsányi György: Tájszók Sükösdről

Lerchné Egri Zsuzsanna: Szófaj-gyakorisági vizsgálatok a mai magyar drámában

D. Mátai Mária: A névmási határozószók

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

111. ÉVFOLYAM 1987. JANUÁR—MÁRCIUS

I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Süle Jenő</i> : Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában	1
<i>Falkné Bánó Klára</i> : Két amerikai magyar kétnyelvű közösség szociolingvisztikai vizsgálata	14
<i>Bánfi Beáta—Bodor Péter—Pléh Csaba</i> : A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre	20
<i>Kozmács István</i> : Egy kihalt nemesi família családnevééről	28

Íróink nyelve

<i>Rozgonyiné Molnár Emma</i> : Stílusmotívumok keveredése egy század eleji novellában	32
<i>Nemes István</i> : „Ki nézi most tollat fogó kezünket”	45
<i>Petőcz András</i> : Pilinszky János: Négysoros	52

Nyelv és iskola

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Egy Krúdy-szöveg vizsgálatához	57
--	----

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : Nyelvjárási szövegek a hagyományos paraszti gazdálkodás és népszokások köréből	61
<i>Varsányi György</i> : Tájszók Sükösdről	77

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Lerchné Egri Zsuzsanna</i> : Szófak-gyakorisági vizsgálatok a mai magyar drámában ...	84
<i>D. Mátar Mária</i> : A névmási határozószók	109

(1 1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 1 1 1 1 1 1)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM

1987. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában

„Mivel ebben a tudományos és a nemzeti egységet illető kérdésben a Magyar Tudományos Akadémia, mint a magyar tudomány legfőbb művelője és őre, a legilletékesebb tényező, minden olyan irányzatnak, amely a magyar helyesírás kérdésében elért egység bomlasztására alkalmas, útját kell állítani.”

(A VKM 005-3/1930. sz. rendeletéből.)

Ha vannak neuralgikus pontjai napjaink helyesírásának, akkor ez minden bizonnyal elsősorban idegen szavaink helyesírására érvényes. Ennek okára egyszerű magyarázattal szolgálhatunk. A nyelvünk alapanyagát megtestesítő három összetevő: a nyelvtan, a hangrendszer és a szókincs közül az utóbbi a legképlékenyebb, a változásokra, az új hatások felvételére a leghajlékonyabb. A grammatika és a fonetika tényei a legmaradandóbban kialakultak, jóformán századoknak kell eltelniük ahhoz, hogy némi csekély változás észlelhető legyen. Egyes alakulatok elavulásáról, elhalásáról beszélhetünk leginkább, kivételesen néhány olyan esetről, amikor egyes elemek átmenetileg kikopnak a használatból, majd idővel ismét jelentkeznek, néha szükségszerű motivációval, néha csak pusztán divatból szinte új életre kelnek.

Másként áll a helyzet szókészletünk tekintetében. A szókincset valóban nem szemlélhetjük úgy, mint valami rezervátumot, ahol lényegében őseredeti állapotokat akarunk fenntartani, konzerválni, sőt esetleg visszaállítani. A már meglévő mindenkori szókészletünk a legszervesebb összefüggésben áll az egyes korok műveltségi szintjével, az állandóan bővülő ismeretekkel, a szakadatlanul gyarapodó műszaki és tudományos, anyagi vagy szellemi, kulturális természetű eredményekkel.

Tapasztalati tényként könyvelhetjük el, hogy anyanyelvünk alapszókincse, idegen nyelvhatásoktól többé-kevésbé függetlenül a századok során mostanáig felhalmozódott fogalomkészlete annyira kimerült, oly mértékben le van foglalva, hogy az ún. reprodukáló vagy belső keletkezésű szóalkotásra egyre kevésbé alkalmas. Még a jelentésátvitelnek, a jelentésbővülésnek, továbbá a toldalékolásnak és szóösszetételnek köszönhetünk leginkább célszerű és — mondhatni — kényelmes megoldásokat egyes felmerülő új fogalmak megnevezésére. Gondoljunk csak a köznapi *tanács* szavunkra, ki hitte volna valaha is, hogy megváltozott társadalmi viszonyok folytán ilyen jelentése is lesz: *tanácsi alkalmazott* vagy *tanácsi ipar*. Másik példaként vegyünk egy legújabb fejleményt, a *futófény* kifejezést a modern fényreklám egy mostanában elterjedt technikájára, a különböző színeknek a haladó mozgás látszatát keltő frakcionált változtatására.

Nagyjából megállapíthatjuk tehát, hogy meglévő szókészletünk további és lényeges gyarapítása jóformán már csak idegen szavak átvételével lehetséges. Ez annál is inkább igaz, mivel napjainkban leginkább olyan fogalmak születnek, melyek igen bonyolultak, jelentéstani asszociációjuk nagyfokú. Sok esetben egész etimológiai láncolat jellemzi őket, s ez nem csupán a kifejezetten szakmai és tudományos fogalmakra érvényes, hanem közműveltségünk tartományára is. Az új ismeretelemek mindenképpen új megnevezést is igényelnek, és mivel hazai viszonylatban az új fogalmak döntően idegen nyelvterületeken születnek, bele kell nyugodnunk az idegen szavak beáramlásába is, ha nem akarjuk magunkat kizárni a mellőzhetetlen modern művelődési körökbe való beilleszkedésből.

Közhelynek számít ugyan, de mégis abból kell kiindulnunk, hogy az idegen szavak átvételétől nem zárkozhat el egyetlen nyelv sem és egyetlen korban sem. A művelődési, a gazdasági és társadalmi átalakulás történetében vannak olyan jelentős és kiugró korszakváltozások, amikor a népek egymással való érintkezésének függvényében a jövevényszavak valósággal tömegesen árasztják el az egyes nyelveket. Ilyen kiemelkedő korszakokat a mi nyelvünk történetében is felmutathatunk, ezek közül azonban egyiknek sincs olyan mélyreható kisugárzása, amely jelen korszakunkkal mégcsak megközelítőleg is vetekedhetne. Ideértve még a nyelvújítás korát is, ám azzal a megszorítással, hogy az e korszakban megnyilvánuló idegen hatás számszerűségében is azért maradt korlátozott, mert a nyelvújítás magyarító tevékenysége eredményesen vette fel vele a küzdelmet. A mostani helyzet azonban mindenképpen és messzenőően a célzott korszakok közül való.

Az idegen szavak beáramlásának megítélésében mindenekelőtt azt kell szem előtt tartani, hogy a *s z ó k ö l c s ö n z é s* egyúttal *f o g a l o m k ö l c s ö n z é s t* is jelent. Ebből értelemszerűen következik, hogy az új dolgok, jelenségek, felfedezések, találmányok és újítások feltűnése, tehát a *f o g a l o m a l k o t á s* mindig megelőzi a *s z ó a l k o t á s t*, az elnevezést. Nem mindig igaz ez azokban az esetekben, amikor egy-egy új fogalom idegen szóként került át egy másik nyelvterületre. Az idegenség terjedéséből származó veszélyek egy része az ilyen esetekből adódik. Ennek illusztrálására hadd említsek meg egy-két hazai példát, az egyik régebbi keletű, a másik merőben új. Hazánkban először az 1920-as években kezdték törvényesen kodifikálni a rögtönítélő bíráskodást. A törvény szövegében alapfogalomként csak a *rögtönbíráskodás* vagy a már említett hosszabb *rögtönítélő bíráskodás* szerepelt. A *statárium*, a *statáriális bíráskodás* megnevezések csak évek múlva, főként a napisajtó, a publicisztika jóvoltából kezdtek elterjedni, a tapasztalat szerint átütő sikerrel. Hasonló történt a *filmcsillag* és a *filmsztár* esetében is. Kisdíák koromban, az 1920-as évek derekán a legalább az egyik felében magyar forma volt a járatosabb, később az idegen lekörözötte, ma a filmcsillag szinte eltűnt a nyelvhasználatból.

A közelmúltban még az én tájékozottságomat is meglepte egy új tapasztalat, a *leasing*-gel való ismerkedés. Azóta már magyaros írásmódjával is találkoztam egyik napilapunkban: *lizing*. A fogalom még a második világháború idején jól ismert *land and lease* törvényre emlékeztet, ami azt jelenti, hogy az Egyesült Államok hajókat adott kölcsön az arra rászoruló szövetségeseinek. Tehát egyszerűen 'kölcsönbérlet'-et jelent, és a szó azóta is él a nyelvhasználatban. A termelési, közgazdasági gyakorlatban újabban azt értik rajta, hogy főleg nagyvállalatok jelentősebb állóeszközöket, nagyobb gépegységeket bérbé

vesznek egy másiktól, és ott helyben maradvá termelnek vele, mivel új beruházásra anyagi erejükből nem futja. Az eljárás nemzetközi viszonylatban is ismert. De hadd kérdezzem meg: a jó és élő kölcsönbérlet helyett mi szükség volt a magyar fülnek amúgy is oly merőben idegenül hangzó *lizing-re*?

Az idegen szavak szükségtelen és könnyelmű használatának veszélyeiről később még többször is lesz szó, noha vállalt jelenlegi feladatunknak nem ez a fő mondanivalója. Egyelőre időzzünk még egy kicsit a jelenség, illetve folyamat mennyiségi értékelésénél. Vizsgálódásaim közben ugyanis az is érdekelt, hogy a most elkészült szabályzatunk szótári részében mennyiségileg hogyan mutatkozik meg az utóbbi évtizedekben bekövetkezett szaporodás az idegen szavak területén. Ebből a célból kiválasztottam afféle mintavétel formájában négy betűt (*a, b, k, p*), melyeknek a címszóanyagából kigyűjtöttem az idegen szavakat, külön megjelölve és megszámlolva közülük azokat, amelyek az 1954-es szabályzat szótári részéhez képest újaknak számítanak. A jelzett betűk kiválasztása nem teljesen taláalomra történt, arra ügyeltem, hogy olyan betűk szóanyagát válasszam, amelyek általánosításra több szempontból is alkalmazhatók lehetnek, mellőzve természetesen elsősorban azokat a betűket, melyek a statisztikai szórás szempontjából teljesen jelentéktelenek, mint pl. az *sz* betű, melynek anyagában elenyésző az idegen szavak száma. Az eredmény a következő:

Betű	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>k</i>	<i>p</i>
Az idegen szavak teljes száma	275	144	387	285
Az újabb idegen szavak száma	68	57	180	127
Százalékban	25	39	44	44,5
Átlagosan százalékban	38,1			

Az eredményül kapott 38,1 átlagszázalékot mint megbízható becslés-eredményt nyugodtan kiterjeszthetjük a szabályzatbeli idegen szavak egész állományára, hiszen ingadozási tényező az átlagoláson kívül több is adódik. Ilyen többek között az is, hogy az egyes idegen szavak elbírálásánál, hogy ti. még idegen szó-e, vagy már jövevényszónak tekintendő, esetenként nyílik bizonyos lehetőség az egyéni felfogás érvényesülésére. Továbbá az a körülmény, hogy az új szabályzat a példatár jelentősen megnövelt címszóanyagát a bokrosítás elve szerint rendezte, további ingadozásra nyújt lehetőséget, hiszen az egyes szóbokrokból nem lehet könnyen és magától értetődően kiválasztani azt a kifejezést, amely önálló idegen szónak is minősíthető. Globálisan szemlélve mennyiségileg elhanyagolható az a néhány idegen szó is, mely az 1954-es szabályzat szótári anyagából viszont kimaradt. Mindent egybevetve a szokatlanul nagy százalékszám így is elgondolkodtató.

Az idegen szavak írásának alapelvei

Készséggel adhatunk igazat Szemere Gyulának, amikor kérdéskörünkről a következőket mondja: „A helyesírási szakirodalom a távolabbi és a közelebbi múltban bizonyára egyetlen témával sem foglalkozott annyit, mint az idegen

szavak és nevek írásmódjával. Ezt az idegen szó és név mint szó-, illetőleg névkészleteti kategória sajátos jellege teszi érthetővé” (Az akadémiai helyesírás története, 207).

Természetes védekező mechanizmusnak tekinthetjük, hogy bármely nyelvközösség kezdetben merőben idegenül viselkedik a máshonnan érkező jövevénnyel szemben mindaddig, míg az indokoltság, a használati gyakoriság folytán el nem indul a meghonosodás útján. Az áthasonulás folyamata nemcsak általánosságban hagy nyomokat a nyelvhasználásban, hanem közelebbről problémát jelent az írásbeliség terén is. Így az idegen szavak írásában már a régi magyar irodalomban is sok gondot okozott a meghonosodottság kérdése (Geleji Katona István, Tótfalusi Kis Miklós, Pázmány Péter stb.), és csak számos, sokszor igen mélyreható vita után a 19. század elején érkezett el az ideje annak, hogy hozzá lehetett fogni a szabályozás kimunkálásához. A szókölcsonzés folytán nyelvünkbe átkerült fogalmak közötti eligazodás megkönnyítése egyre sürgetőbb igényként jelentkezett, s ennek irodalmi értékű úttörőjeként említhetjük Verseyhy Ferenc Tudományos Mesterszökönyv című szótárát, mely 1826-ban látott napvilágot.

A Magyar Tudós Társaság 1832-ben megalkotott akadémiai szabályzata, amely főleg Vörösmarty Mihály műve, már bizonyos jól körvonalazható nyelvhasználati szokásmódra támaszkodva fogalmazott: „Azon idegen szavak, mellyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt íratnak. . . Azok pedig, mellyek bizonyos tudományokban műszók gyanánt fordulnak elő, megtartják eredeti írásmódjukat.” A rá következő időszakot a magyaros írásmód bár megfontoltan lassú, de fokozatos kiterjesztése jellemzi. Az 1856-i kiadás már lényegesen továbblép, amikor kimondja, hogy a meghonosodott idegen szavakon kívül magyarosan írandók az „oly műszók, miknek teljesen megfelelő magyar szavai nincsenek, vagy mik ilyek mellett is, még a gondosabb írók és szólók által is használatnak, kivált ha a kiejtésben is magyaros hangot kaptak” (12. pont).

Ahelyett, hogy hosszadalmas történeti fejtegetésbe bonyolódnánk, amire jelenleg se terünk, se szükségünk nincsen, kísérreljük meg felvázolni és összefogottabban elemezni azokat az elveket és kritériumokat, melyekkel eddig találkozottunk. Akár hivatkozhatunk Fábíán Pál egyik tanulmányára is (Helyesírásunk időszerű kérdései, 89.), melyben helytállóan állapítja meg, hogy az idegen szavak írásával kapcsolatban mindvégig két álláspont harcáról van szó, az egyik a m a g y a r o s, a másik az átadó nyelv szerinti i d e g e n í r á s m ó d.

Az írásbeliség történetének tanulmányozása közben szerzett tapasztalataink azt mutatják, hogy az idegen szavak között való eligazodás régi keletű és korunkban különös erővel jelentkező követelmény azzal a kiegészítéssel, hogy a nyelvünkben újabban áradatszerűen gyökeret verni igyekvő idegen szavak már nemcsak korszerű tájékozódást követelnek meg tőlünk, hanem éberségünket is fokozottan mozgósítják. Helyesen tesszük tehát, ha kiindulópontul a leghitelesebb forráshoz nyúlunk, helyesírási szabályzatunk 202. paragrafusának a) alpontjához, ahol is lakonikus tömörséggel megfogalmazva ez áll: „Ha egy latin betűs írású nyelvből átvett, általános fogalmat jelölő idegen szó közkeletűvé válik, eredeti írásmódját a magyar kiejtést tükröző formával váltjuk fel. Az idegen szavakat tehát aszerint írjuk már magyar vagy még idegen írásmód szerint, hogy mennyire haladtak előre a jövevényszóvá válás útján.”

Már most kiemelhetjük a legfontosabb kritériumot, a közkeletűséget. Csakhogy erre bárki is azt mondhatná: jó, jó, vízvázalasztónak nagyon vonzó ez az alapfogalom, dehát hogyan működik, miként érvényesül, melyek az ismertetőjegyei, mikor válik kézzelfoghatóvá? Csupa olyan kérdés — és még több is csatlakozhat hozzá —, amellyel a szabályzat érthető módon nem is foglalkozhat, hiszen a rövid és gyors tájékoztatás a feladata. Itt és most nekünk kell kísérletet tennünk kissé megfoghatóvá tenni, életközébe hozni. Mint láttuk, a közkeletűség, más szóval a meghonosodottság első pillantásra olyan érzést kelt bennünk, hogy gyakorlatilag nem lehet mit kezdeni vele, hiszen az idegen szót használó műveltségi szintjétől függően igen tág határok között értelmezhető, a megítélésben sok a szubjektív tényező. Az alacsony műveltségű ember szemében minden idegen, egy magas műveltségű számára, különösen ha az illető szakember és idegen nyelveket is tud, még a ritkább és merőben idegen, szokatlan kifejezések is ismerősnek látszanak.

Talán közelebb jutunk a megértés nyitjához, ha azt mondjuk: közkeletű az az idegen szó, amelyet a művelt nagyközöniség a nyelvi érintkezésben már széltejében használ, vagy amely már a közműveltség szerves részévé, azaz köznyelvivé vált. A most definiált műveltségi szintet az egyszerűség kedvéért szokták bizonyos fokozatú iskolai végzettséghez is kapcsolni, s mivel valamiféle középütt elhelyezkedő műveltségi szférára kell gondolnunk, legközelebb járunk a valóságához, ha ezt a középiskolai végzettségben jelöljük meg. Hagyjuk most figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyes műveltségi szintek is koronként erősen változnak, ingadoznak, időnként — különösen a mostani korunkban — még össze is mosódnak.

Van egy iratlan, de a gyakorlatban kialakult és jól alkalmazható szabályunk is: ha egy idegen szót nemcsak egyetlen szakterületen használunk, hanem másutt is, akkor azt már közkeletűnek tekintjük. (Jó példa erre a szabályzatunk szótári anyagába újként felvett *szinusz* szavunk, mely tovább már nem tudta tartani idegen — *sinus* — formáját, hiszen használja a matematika, a fizika, az orvostan, sőt a földrajz is. Legfeljebb a rövidítésben, ez viszont nemzetközi jel: *sin*.) Az is igaz azonban, hogy különösen korunkban, a felgyorsult szakirányú fejlődés korában hamar közhasználatúvá válik egy-egy speciális szakágazati idegen kifejezés is (*trombózis, komputer, dömpfer, infarktus, stressz, kóla, kemping, digitális* stb.).

Nem árt, ha azzal is tisztába jövünk, hogy idegen szavaink ilyenforma szabályozása, minősítése nem egyedi elbírálás alapján történik, mint például a zsűrizés a műalkotások értékelésében vagy új fajták törzskönyvezése a mezőgazdasági természetben. Hosszú évekig tartó megfigyelés, adatgyűjtés közben a témát legjobban ismerő számos nyelvész és más szakember bevonásával, azok sokoldalú javaslattevével összegyűlik egy tekintélyes anyagmennyiség, amelyből sikeresen összeállítható — ismét csak kollektív munkával — a megfelelő példatár. Hangsúlyozottan is így történt ez legutóbb, s aki majd tüzetesen tanulmányozza a fentebbi szempontból is az új kiadást, meg fog győződni róla, hogy minden eddiginél csiszoltabb, megbízhatóbb és használhatóbb összeállítás.

A magyar írásmód néhány kérdése

Az idegen szavak magyaros írásában nem kevés vitára, ingadozásra ad alkalmat az eredei hangrendszerünkben hiányzó három hangot jelölő betű, a *ch*, *x* és *q* (*qu*) használata. Ezt igazolja az a tény is, hogy a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához rendszeresen küldött levelek írói közül már eddig is számosan szóvá tették az ebből származó nehézségeket, a legtöbbjük ugyanakkor egységes szabályozást is szorgalmazott. Történt olyan javaslat is, hogy az abécénkből hiányzó minden betűt a magyar ejtés szerint egységesen írjunk át, ha pedig változat van az ejtésben, mint pl. a *ch*-nál, akkor aszerint, hogy melyikhez áll közelebb, *h*-val vagy *k*-val írjuk. Tehát: *tehnika*, *pszihológia*, *pátriárka*.

Egyik nagyobb tanulmányában J. Soltész Katalin (MNy. 1966. 358) is foglalkozott többek között ugyanezzel a kérdéssel, ő is az ellentmondásosságot hangsúlyozta elsősorban, konkrétan kifogásolta az *x*-szel kapcsolatos vegyes eljárást (*taxi* ~ *bokszol* ~ *egzakt*). A valóság helyes felismerésén kívül azonban használható javaslatot ő sem tesz, az egyéb hozzászólások is inkább csak kritikát tartalmaznak. Az *x*-nél maradva fel kell azonban ismernünk a különbözőség forrását, ami abból adódik, hogy más az eset, ha az *x* tisztán jelentkezik (pl. *hexameter*, *szexuális*), ismét más, ha betűkapcsolatban szerepel (pl. *x + s*), mert ilyenkor a két hangzó a kiejtésben hat egymásra. Mindezek-től eltekintve még külön figyelmet érdemel az olyasféle forma, mint az *eksztázis*, ugyanis ez a görög *eksztaszisz*-ből származik, tehát *x* nem is szerepel benne. Meg kell jegyezni, hogy a köznyelv kínosan ragaszkodik az *eksztázis* abszurd formához, ez virított le mint filmcím nemrég is egy bemutatott archív film plakátjairól.

Az *egzotikus*-ban viszont valóban tisztán szerepel az *x*, a görög *exótikosz*-ból. Úgy érzem tehát, hogy a Helyesírási Bizottság helyesen ismerte fel a tény: ebben a pontban nem lehet mindenre kiterjedő, sablonszerű egységes szabályt alkotni, hiszen az ejtési hagyományt az etimologikus szempontokkal együtt kell érvényesíteni. Ugyanakkor gondosan ügyel az olyan változásokra, mint az *echó* (visszhang) és az *ekhós* (szekér), a *patriarcha* és *pátriárka* közötti jelentésméltó különbségtétel, ami a szótári részből derül ki.

A hangtani változásokkal foglalkozó paragrafus egy másik ingoványos területét érinti az idegen szavak magyaros írásának. Pontosabban itt arról van szó, hogy a közkeletű idegen szavak többségében egyes idegen eredetű képzők előtt a *tő* belseji hosszú magánhangzó megrövidül. Ilyen képzők a következők: *-ális*, *-átus*, *-ika*, *-ikus*, *-ista*, *-itás*, *-izál*, *-izmus*, *-úra*. Az erre vonatkozó jelentősebb kutatási előzmények közül jóformán egyetlenként Nagy J. Béla vizsgálatait kell kiemelni (MNy. 31: 275–5). Az általa megfigyelt esetek közül érdemes felemlíteni néhány ritkább képző (*-áns*, *-ánc*, *-ál*, *-íroz*) szerepét a hozzájuk kapcsolódó tanulságos példákkal (*ambulancia*, *elegancia*, *fantaziál*, *hazardíroz*).

A magánhangzók szótőbéli időtartam-váltásával Deme László foglalkozott a legtüzetesebben egyik tanulmányában (MNy. 1973. 20–31). Az ő érdeme az a fontos felismerés, hogy ez a hangtani törvényszerűség (*ráció*—*racionalis*, *szintézis*—*szintetikus*, *periódus*—*periodikus* stb.) nem véletlenszerű, hanem párhuzamba állítható az eredeti szókincsünknel is tapasztalható *tő* belseji időtartamváltással (*nyár*—*nyarat*, *kenyér*—*kenyeres*, *madár*—*madarak*, *kéz*—*kezet*, *víz*—*vizünk* stb.). Az ő tanulmányából szűrhető le az az igen fontos, szinte meghatározó erejű tanulság, hogy a szóban forgó hangtani sajátosság nem

kivételes, esetleges valami, mint ahogy sokan vélik, hanem a l a p v e t ő t ö r v é n y s z e r ű s é g, melyet nem dönthetnek meg az ingadozások, eltérések és kivételek.

Szabályzatunk 206. pontja felsorol néhányat azok közül a fontosabb és ismertebb idegen szavak közül, amelyek származékaiban szinte kivétel nélkül megmarad a hosszú magánhangzó. Ilyenek: *akadémia—akadémikus—akadémista*; *esztéta—esztétikum—esztétikus*; *poéta—poétikus—poétika*; stb. Van viszont következetlen viselkedésű szavunk is: *atléta—atlétika*, de: *atletizál!* Meg kell azonban vallanunk, a gyakorlatban ennél sokkal nagyobb az ingadozás, mégpedig nemcsak élőszóban, hanem írásban is. A műtörténész szaknyelvben túlnyomóan a *hellénisztikus* járatos, az orvosok inkább *patologikus*-t írnak, a hangversenyplakátokról a *szimfónikus* rikít le, a napisajtóban a *szuperszónikus* a gyakoribb. De hemzsegnek a többiek is: *perifériális*, *periódikus*, *rapszódikus*, *szimbólikus*, *szintétikus*, *vulkánikus* stb. Mit monthatunk erre? Ha tehetjük, ugyanis nem mindig engedi meg a nálunk rendszerint hatalmasabb szerzői akarat, és ha szükségesnek érezzük, akkor javítsuk, egyébként nyilvánítsuk afféle „bocsánatos” hibának azzal, hogy soha nagyobb bajunk a helyesírással ne legyen. Az is meglehet persze, hogy egyik-másik alakulat idővel polgárjogot nyer a nyelvhasználatban.

Nem kevésbé rázós talajra lépünk, amikor az idegen tulajdonnevek magyaros írásáról esik szó. Mivel a tulajdonnevek lényege, hogy egyedi fogalmat fejeznek ki, egyetlen élőlény vagy dolog külön, saját nevei, ezért a funkciójuk az, hogy a kérdéses fogalmakat egymástól biztosan és maradandóan megkülönböztessék. Úgy is szoktuk tömörebben definiálni, hogy a z o n o s í t á s e s z k ö z e i. Ebből a rövid értelmezésből is kitetszik néhány olyan lényeges vonás, mely indokoltá teszi, hogy a tulajdonnevek — közülük is elsősorban azok, amelyek fontos személyeket és dolgokat jelölnek — rendkívüli módon ellenállnak a változásnak, a módosulásnak.

Még fokozottabban konzervatívan viselkednek, ha idegen elnevezésként látkerülnek egy másik nyelvbe. Ez a viselkedés hosszabb-rövidebb ideig sikerül is, amint azonban otthonossá válnak a befogadó nyelvközösség tudatában, a használattal együtt járó fogalmi és nyelvtani kapcsolódások, ragozások és toldalékolások folytán, vagy akár azért, mert nyelvi megformálásuk egyes esetekben elviselhetetlenné, már-már használhatatlanná teszi őket, kénytelenek elszenvedni néha kisebb, máskor jelentékeny módosulásokat (*Thames ~ Temze*). A változások mértéke és számossága függ az illető átvevő nyelv karakterétől. Vannak kevésbé lojális nyelvek, mint pl. az angol, francia, kisebb mértékben a német, olasz, melyek erőteljesebben beavatkoznak az írásképbbe, más nyelvek tartózkodóbbak, alkalmazkodóbbak, ide számítva a mi anyanyelvünket is. A változások tekintetében elsősorban, sőt majdnem kizárólag a személynevek és a földrajzi nevek jönnek számításba.

A magyarosodás kezdetének és módjának szemléltetésére vegyünk szemügyre néhány példát. A burgenlandi *Neusiedl* neve már a középkorban *Nezsider*, a bulgáriai *Nikopol* ugyancsak a középkorban *Nikápoly*. Apáczai Csere János Magyar Encyklopaediájában (1653.) *Belgium* helyett *Belgiom*-ot ír, ez akkor már némi magyarosodásnak számított. Jósika Miklós *Brüsszel*-t ír, Földy János világosi naplójában már 1855-ben *Grác*-ot találjuk, a csehországi *Sudeten* hegység a múlt század közepén már *Szudéták*. A tudatos és módszeres magyarosítást is korán elkezdték, még a nyelvújítást megelőzve Sándor István már a 18. század végén több város és ország magyaros elnevezését sorolja fel, az ő alko-

tása pl. *Leipzig* magyar változata: *Lipcse*. Sőt ennél tovább ment, magyarítással is foglalkozott: *Stockholm* ~ *Istókfalva*, *Alexandria* ~ *Sándorváros*; stb.

Baróti Szabó Dávid Ovidius-fordításának eredeti címe: „Az *Orras Ovidius minden munkái*”. Ő tehát a melléknévi *Nasó*-t le is fordította (Publius Ovidius Naso), bár a szó etimológiája nem teljesen egyértelmű. Az ő magyarosítása a kurtításra ad példát, ilyenek még többek között *Vergil* (*Virgil*), *Homér*. Márton István pápai professzor „A görög nyelv első kezdete” c. művében kissé magyarosan, ékeztve ír egyes neveket: *Caesár*, *Ciceró*, *Júnó*, *Homérus*, *Plátó*.

Az Akadémia csak 1832-ben gondolt először az idegen tulajdonnevek magyaros írásának szabályozására, amikor is példák felsorolása nélkül a következőket rendeli: „A’ melly tulajdon nevek oly nemzetei közé tartoznak, mellyek a’ deák vagy görög betűformáktól és alphabettól felette eltérnek . . . , azok kiejtésöknek leginkább megfelelő magyar módon írassanak.” Az AkH. 1834. hasonló értelmű szabályozását már példák felsorolásával is kiegészíti, ilyenek többek között: *Mózes*, *Krisztus*, *Fruzsina*, *Nápoly*, *Párizs*. Azon tudósok közül, akik a későbbi szabályozásokhoz előterjesztést, illetve javaslatokat tettek, főként Hunfalvy Pál és Greguss Ágost neve említendő, akik nyelvünk „erős hajlamát” az idegen tulajdonnevek magyaros ejtésére és írására messzemenően tekintetbe vették.

Az időközben történt szanályozások lényeges változtatásokat jóformán alig hoztak, inkább csak a csatolt példák rendezésében és bővítésében módosultak, az elvi alapok valójában változatlanok maradtak. Az AkH. 1954. már jobban áttekinthető és korszerűbben megfogalmazott szabálykészletével tűnik ki. Újabb személynevek és magyaros formájú földrajzi nevek (*Bukarest*, *Vezúv*, *Rajna* stb.) írásmódjáról rendelkezik, tisztázza pl. a *-ch*-ra és *x*-re végződő tulajdonnevek írásának módját (*Bachhal*, *Felixszel*, 276. p.).

Mostani szabályzatunk vonatkozó pontjai (207., 208.) bőséges példát és igen szemléletes csoportosításban sorolnak fel mind a személynevek (külön a keresztnevek), mind a földrajzi nevek köréből annak határozott kinyilatkoztatással, hogy ezeket igenis használjuk. Ilyenek: *Husz János*, *Kálvin János*, *Kolumbusz Kristóf*; *Engels Frigyes*, *Luther Márton*, *Wagner Richárd*; *Kármén*, *Mercédesz*, *Krisztián* stb. A földrajzi nevek közül: *Franciaország*, *Ausztrália*, *Svájc*; *Alsó-Ausztria*, *Moldva*, *Szicília*; *Alpok*, *Kordillerák*, *Vezúv*; *Csendes-óceán*, *Rajna*, *Temze*; *Bécs*, *Eperjes*, *Krakkó*; stb.

Igen helytállóan állapítja meg szabályzatunk kísérő szövege, hogy korunk nyelvszokása nem kedvez az ilyen teljesen vagy részben magyaros névformák kialakításának, erre nem is törekszünk. Persze azért szórványosan ma is adódhatnak analógiák, például protestáns egyházi körökben korunk egyik legnagyobb teológusát, a svájci *Barth Károlyt* sohasem mondják és írják *Karl Barth*-nak. Ellenben ide kíváncsok egy olyan tapasztalatom megemlítése, melyet szerkesztői gyakorlatom folyamán szereztem, és amelynek hazai viszonylatban lényeges szempontjai vannak. Külföldre került, esetleg már ott született kiváló magyar tudósokra, művészekre gondolok, mint *Bárány Róbert*, *Zsigmondy Richárd*, *Neuman János*, *Wigner Jenő*, *Cukor György*, *Korda Sándor*, *Tóth Imre* és mások. Az ő nevük írása erősen ingadozó a napisajtóban és szakközleményekben egyaránt és persze a nemzeti minősítésük is (*Georges Cukor*, *Alexander Korda*, *Amerigo Tot* stb.). Ebben a tekintetben azt szoktuk alapul venni, hogy ki minek vallja magát, bár ez sem mindig egyszerű. Tóth Imrénél különösen vizolyogtam a túlnyomóan idegenes írásmód miatt, hiszen szinte harsányan magyarnak vallotta magát, nemcsak sűrűn, hanem örök pihenőre is

hazatért. Talán nem bizonyul sovinizmusnak az a szerény javaslatom, hogy hacsak egy mód van rá, ne mondjunk le könnyű szívvel kiváló honfitársaink magyarságáról még nevük írásában sem.

Új szabályzatunk kissé szűkszavúan foglalkozik egyes, nem latin betűs nyelvekből származó olyan névformákkal (210. pont), amelyek hagyományossá vált egyéni alakjukkal eltérnek az átírási szabályoktól: *Dárius, Krózus, Lenin; Athén, Kairó, Peking; Himalája, Kréta, Néva*; stb. Talán nem ártott volna határozottabban külön is megfogalmazni, hogy kizárólag az antikvitásból eredő néhány személynév írása szólásokban, állandósult szókapcsolatokban a sajátos magyar ejtésnek megfelelően eltér a szabályosan átírt formától, tehát ingadozik. Ilyenek: *Achilles-sarok* (valaminek a sebezhető pontja, de: *Akhileusz*); *archimedesi csavar* (de: *Arkhimédész*); *Dárius kincse* (de: *Dareiosz*); *Ezópus fabulái* (de: *Aiszóposz*); *valóságos Krózus* (de: *Kroiszosz*); stb. Ámbár az is igaz, hogy ezek a nyelvi tények világosan kiderülnek a szótári rész megfelelő címszavainál.

A keresztnévek írásmódjával Ladó János — aki a kérdés legalaposabb ismerője — sok munkájában foglalkozott, alapjában véve az AkH. és a HTSz. megoldási eljárását tekintve követendő szabálynak. Álláspontjának egyik sarkalatos eleme, hogy a keresztnévek szabályozása igen határozottan a magyaros írásmód alapján állott már a 10. kiadás előtti évtizedekben is (lásd Nyr. 93: 184—90). Tehát javaslatai voltaképpen a mai valóságos helyesírási gyakorlatot tükrözik. A kritikus betűk közül a *ch* megtartását lényegében nem kifogásolja szó belseji helyzetben, a név elején azonban általában *k*-val írjuk. Ezek szerint: *Krisztus, Krisztián; Joachim, Richárd*; stb. Az *x* betűt viszont mindig meghagyjuk: *Félix, Roxán, Xavér*. Néhány példa az idegen nyelvekből átvett keresztnévek írására: *Artúr, Betti, Brúnó, Henriett, Kornélia, Leó, Oszkár* stb. Ám ne legyünk túl hiszékenyek abban a tekintetben, hogy az érdekeltek valóban így is írják. Az idegenimádat, a feltűnési viselkedés, az idejét múlta előkelősködés e téren aztán igazán kifarsangolhatja magát.

Úgy érzem, hogy nem mondtam el minden fontosat a magyaros írásmódról, hacsak futólagosan is meg nem említem az égitestek írásának ügyét. A földrajzi nevek írásáról szóló fejezetben (185. pont) ugyan szó van a csillagnevek írásáról, ez azonban annyira általánosságban történik, hogy e helyen ennél feltétlenül többet kell mondani. A csillagok nevének írása nemzetközileg egységes konvenció, a csillagkatalógusokban (egyik legismertebb a Bonner Durchmusterung) alkalmazott írásmód alapján áll, és egészen a közelmúltig, mintegy az 1960-as évekig nálunk is egységesen a latinos volt. A csillagászat nagymérvű fejlődése, a nagy sikerű űrkutatás nyomán egyre sűrűbben jelentek meg ilyen tárgyú közlemények a népszerű irodalomban és a napisajtóban is. Látni lehetett, hogy már nem lehet ellenállni a magyaros írásmód térhódításának. Többek között Ferenczy Géza is már korán ezt az álláspontot tette magáévá *Hogyan írjuk a bolygók nevét?* c. cikkében (Élet és Tudomány 1965. 1314).

Az űrrakéták egyre gyakoribb felbocsátása során terjedtek a magyaros írásformák (*Vénusz-rakéta, Szaturnusz-szonda*), a tendencia csakhamar bátorítást nyert illetékes helyről elhangzott véleményektől is, így tovább már nem volt célszerű útját állni a magyaros írásmód kiterjesztésének. Az 1981-ben megjelent, világviszonylatban is alapvető mű, az Űrhajózási Lexikon egyfelől a vezető szakemberek, másfelől a szöveg gondozását végző kiadói szerkesztők egyetértésével már ezt a gyakorlatot képviseli. Csakhogy nem korlátlanul! A közismertebbeket és a mi földi világunk szempontjából fontosabbakat ma-

gyarosan írjuk (*Vénusz, Szaturnusz, Uránusz, Merkúr, Pegazus, Júnó* stb.), a többi csillagászati objektum neve maradt a latinos (*Aquarius, Bootes, Eridanus, Sagittarius* stb.). Még szigorúbban ide tartoznak a többemű nyelvi szerkezetes elnevezések (lásd 213. pont): *Alfa Lyrae, Canis Maior, Coma Berenices, Centauri* stb. A nemzeti nyelvhez való hasonítás egyébként másutt se ismeretlen (pl. amerikai: *Saturn*, orosz: *Venyera*). A két írásmód közötti helyes és célszerű határvonal megvonása továbbra is a csillagász és nyelvész szakemberek mértéktartó egyetérésén alapuló esetenkénti feladat.

Az idegen írásmód szerinti írás

Ha figyelemmel kísérjük az időrendi folyamatosságban létrejövő helyesírási szabályzatainknak az idegen szavak írásmódjáról szóló rendelkezéseit, továbbá az őket kísérő szójegyzékeket, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyre szűkebbre szorul azoknak a köre, amelyek ilyen vagy olyan okból megtartják eredeti írásformájukat. Részletesebb eligazítással első ízben az AkH. 1834. év kiadásában találkozunk „a meg nem magyarosodott deák szavak” írásáról példák felsorolásától kísérve. A példák szeszélyesen vannak összeválogatva, kategorizálás nélkül, mai szemmel nézve természetesen már nem is tanulságosak, a többségük már régen megmagyarosodott.

Ugyanez jellemzi a következő kiadásokat is egészen 1915-ig, időközben azonban találunk egy olyan megfogalmazást is, amely már konkrétabb fogalmi elemeket is tartalmaz az idegenesen írandó szavakat illetően. Simonyi Zsigmond, aki a magyaros írásmód szélesebb körű kiterjesztését javasolta, ugyanakkor már határozott kategóriába foglalta az „idegen öltözetüket” megtartó, „ritkán használt és speciális tudományágakra szorítókozó” idegen szavakat (Akad. Értesítő, 1891). Simonyi Zsigmondon kívül két egymással merőben ellentétes véleményt érdemes még megemlíteni ebből a korszakból. A Budapesti Hírlap szerkesztője, Rákosi Jenő egyoldalúan túlzó álláspontról hirdette, hogy „hangzás szerint kell lehetőleg minden idegen szót leírni” (Nyr. 35: 328).

Tanulmányosabb és megszívlelendőbb Volf György vélekedése, akinek merev purista állásfoglalása elfogadhatatlan ugyan, de az aktív nyelvvédelem irányába mutató gondolatai napjainkban nyernek igazi jelentőséget. Ő ugyanis egyebek között a következőket mondja: „A magyaros írás tág kaput nyit az idegen szók gondatlan, tudatlan használatának. Ennek nemzeti nyelvünk és műveltségünk vallja kárát . . . Az idegen szóknak kár nélkül csak tudatos használatát lehet megengedni. E tudatosságot a helyesírásban az idegen köntös megtartásával kell biztosítani” (Budapesti Szle 66: 473–5).

Az Akadémiához előterjesztett, már említett helyesírási javaslat (A magyar helyesírás szabályai, 1915.) kísérletet tesz arra, hogy az idegenesen írandó szavakat kategorizálja, vagyis bizonyos fogalmi csoportosítást végezzen. Ilyenek: idegen fogalmak, intézmények, szokások nevei; nem közkeletű, szorosan vett műszavak a tudományban, művészetben; idegen nyelvű idézetek, szólásmódok, közmondások. Lényegében ezek szerint rendelkeznek az ezt követő szabályozások a példaanyag folytonos módosulásával, érthető módon, hiszen időközben egyik-másik szó már megmagyarosodott: *renaissance*—*reneszánsz*, *paralysis*—*paralízis*, *refrain*—*refrén*, *suggestio*—*suggesztio* stb.

Az akadémiai helyesírás 1950-ben megjelent 9. kiadása lényegében nem változtatott a korábbi szabályokon, inkább csak a szótári példaanyagot frissí-

tette fel és bővítette. Mivel a 10. helyesírás újabb jelentős lépést tett előre a magyaros írás kiterjesztésére, az idegenesen írandó idegen közsavak köre tovább zsugorodott. Az irányzat jól felismerhető legújabb szabályzatunkban is, hiszen a közsavak írásának tárgyalása mindösze két pontot igényelt. Eszerint a latin betűs írású forrásnyelv írásának szabályai szerint írjuk a nem közhasználatú közneveket: *bestseller, lady, myocarditis, rinascimento, señor* stb. A zsugorodás ténye persze nem abból tetszik ki kézzelfoghatóan, hogy keveset foglalkozunk vele, hanem a szótári anyag arányaiból. Mikor ebből a szempontból vizsgáltam az anyagot, az ujjaimon meg tudtam volna számolni az idegenesen írandó szavakat. Nem ártott volna tehát néhány példaszóval többet felvenni, hogy az arány ilyen végtelenen fel ne boruljon, illetve hogy az olvasóban, a használóban ne fogadjon meg olyan téves képzet, hogy most már valójában mindent magyarosan írunk.

Hasonlóan járunk el a többszavas kifejezések, szólások, közmondások írásában: *all right, conditio sine qua non, eppur si muove*; stb. Foglalkozik a szabályzat az olyan esetekkel is, amikor egyes már magyarosan írt szavak idegen, főleg jelzős szókapcsolatban szerepelnek. Ilyenkor visszakapják eredeti idegenes formájukat, tehát pl. *tuberkulózis*, de: *tuberculosis bronchialis*. Számos ilyen szókapcsolatot ismerünk, a szabályzatbeli nehézkes példáknál ismertebbeket: *paralízis*, de: *paralysis progressiva*; *anémia*, de: *anaemia perniciosa*; *lapszus*, de: *lapsus linguae*; *proszlata*, de: *prostate hypertrophia*; stb. A túlynyomóan orvosi kifejezéseken kívül van ilyen is: *akta*, de: *ad acta helyezni*. Én ide sorolnám a szótári anyagba újonnan felvett *szaltó mortále* alakzatot is ilyenformán: *szaltó*, de: *salto mortale*. Ez utóbbi, kivételesen olasz eredetű szókapcsolathoz szeretnék azonban néhány tanulságos megjegyzést fűzni kis kitérőképpen.

Annak idején az idegen szavakhoz készített tervtanulmányomban elneveztem ezt a megoldást, hogy nem annyira közhasználatú, hogy felvegyük, de ha felvesszük, semmi esetre se magyarosítva. Izgatott a kérdés, hát jobban utána néztem, honnan eredhet ez a folyamat. A lexikonok nemigen veszik fel, a Révaiban *salto mortale*. Régi szótárak viszont általában így oldják meg: *szaltó* (olasz): ugrás; ~ *mortale*: halálugrás. A címszót helyettesítő különböző jel persze gondolható így is, úgy is, a *mortale* rövid *a*-s formája viszont azt sejteti, hogy nyilván *salto mortale* a következtethető írásmód. Sándor Kálmán Idegen szavak marxista magyarázatokkal című szótárában: *salto mortale*. A Szikra Könyvkiadó által 1951-ben kiadott Idegen szavak szótára meglepő hibrid formát alkalmaz: *szalto mortale* (ol.) — halálugrás. Innen már csak egy lépés a Bakos-féle ISzKSz.: *szaltó mortále*. A kifejezés nem mondható közkeletűnek, még az olaszban sem, hiszen a középnyagyságú olasz szótárak fel se veszik. Megfigyeléseim szerint az akrobaták a cirkuszi manézsban nem *salto mortale*t csinálnak, hanem *halálugrást*, a sportban (szertorna, korcsolyázás; az utóbbiban inkább *halálforgás*; az előbbiben ismert továbbá a *kishalál*, *nagyhalál* kifejezés is, ez a gyakoribb) hasonlóan. Ellenben meglehetősen ritkán előfordul a művelt köznyelvben és az irodalmi nyelvben átvitt értelemben: *kockázatos vállalkozás*, mely kudarccal, sőt tragédiával is járhat. Valójában jelentéshasadással van dolgunk, a nyelvhasználatban szemléletes stílusesszközként értékelhető. Ennél sokkal közkeletűbbek se magyarosodnak, tehát nem írunk ilyeneket: *ab óvo, visz májor, tabula ráza, arsz poétika, módusz vivendi, cirkulusz viciózusz, státusz kvó*; stb. És főleg nem sértenek szabályt.

Erről ennyit, de ha már itt tartunk, ide kívánczik még egy másik szó, a *parkett* esete is. Kizárólag tanulságképpen, mert nem győzöm hangsúlyozni,

hogy nem kákán csomót keresésről van szó, hiszen az egész szótári anyagban alig található még egy is, amelyet kifogásolni vagy akárcsak vitatni is lehetne.

A *parkett*-tel kapcsolatban azt vona jó tudni, hogy vajon milyen értelemben vette fel a példatár (egyébként a felvétel nem új). Érzésem szerint itt *parkettá*-t kellett volna írni, ugyanis a kettő nem azonos. A Pávó Elemér-féle Műszaki Szótárból (1938.) megtudjuk, hogy a *parkett* és a *parketta* jelentése különböző. A történeti-etimológiai szótár segítségével pontosan rekonstruálható a jelentésváltozás folyamata. Eszerint a francia *parquet* ('elkerített terület') származéka németes, ill. olaszos változatban. A *parkett* véglegesen kialakult jelentése tehát: *színházi földszint*, általánosabban: *színpadi dobogó*. A *parketta* jelentése viszont: *keményfa lapokból összerakott padló*. A lényegen nem változtat, és a tényszerű szabályozást nem befolyásolja az a körülmény sem, hogy a használatban egyes összetételekben helytelenül elmosódott a különbség: *parkettcsiszoló*, *parkettkefe*. Ez a két szerszám nyilván nem a *parkett*, hanem a *parketta* ápolására szolgál. A *parkett-táncos* viszont valóban a szórakozóhely *parkettjén* táncol, mégpedig úgy, hogy a közönség köréből választott partnerrel is táncol. Ezért a szótári megoldása ilyenformán volna helyes: *parkett*, *parkett-táncos*; és különvéve: *parketta*, *parkettáz*. (Ennek analógiája némi tőhangzováltozással: *rulett* 'szerencsekerék', ill. *roletta* 'feltekereskelhető redőny'.)

Az idegen írásmód tárgykörében a szabályzat pontjain túlmenően hivatkozni szoktunk még arra, hogy bizonyos szófajták, helyesebben fogalomtípusok egyáltalán nem magyarosodnak, mintha valamiféle nemzetközi szabványok lennének. Ilyenek a zenei műszavak (*adagio*, *fortissimo*, *staccato* stb.), a nemzetközi posta-, kereskedelmi, szállítási és utasforgalomban használatos jelzetek, előírások. Például: *air mail*, *poste restante*, *fragile*, *alla rinfusa*, *e pericoloso sporgersi*, *pour féliciter*. Ide tartoznak továbbá a márkanévek: *Coca-Cola*, *Caola*, *WILKINSON*, *MICROMAT*, *SUPERDOL* stb. Nem magyarosodnak a ritkább orvosi és az anatómiai kifejezések: *nephrectomia*, *icterus*, *cystalgia*, *corpus vitreum*, *cornea*, *biceps*, *musculus*, *nervus*, *umbilicus* stb. Nem öltenek magyaros formát továbbá az állat- és növényrendszertani kifejezések: *mollusca*, *insecta*, *cephalopoda*, *infusoria*, *pisces*; *angiospermae*, *bryophyta*, *cruciferae*, *ranunculaceae*; stb.

A márkanévek körében — igen ritkán — találkozunk magyarosodással abban az esetben, ha a márkanév köznevesedik. Jellemző példa erre a *DUCCO* nyugati festékmárka esete. Ez a festékfajta különös (szórópisztolyos) eljárást igényelt, így jöttek létre a *dukkózás*, *dukkópisztoly* közkeletű kifejezések. Ilyenek még: *SIDOL* — *szidoloz*, *GESAROL* — *gezaroloz*; stb. Van arra is eset, hogy egyes márkanévek (főleg a műszaki nyelvben) mint köznevek a magyarban is élnek. Pl. a nyugati *Tornado*, *Jaguar* repülőgéptípusok vagy a nyugatnémet *Leopard* harckocsi. Ezeknél nem hibáztatom, ha a sajtó szinte következetesen *Tornádó*-t, *Jagvár*-t és *Leopárd*-ot ír. Érdekes vita zajlott le nemrég a Magyar Nemzetben a *Dacia* román autómárka ejtésével kapcsolatban: *dácsia* vagy *dácia*? Ez esetben bennem a nemzeti érzés és a történelmi tudat háttérbe szorítja a filológust, és én a *Dácia* mellett szavazok. A *dácsia* ejtésben ezenfelül érzek bizonyos művelteskedő kivagyiságot is.

Fejtegetésünk vége felé közeledve — ha csak néhány mondat erejéig is — meg kell említenünk az átírás kérdését is. A nem latin betűs nyelvekből átvett szavak írásának pontosabb és átfogóbb szabályozására az 1954-es szabályzatban került először sor. A megelőző, 8. kiadás igen kurtán intézi el a nem latin betűkkel író nyelvekből történő átírás problémáit, helyenként — még az

akkori tudásunkhoz képest is — hibás, illetve túlhaladott nézetet is képviselve. Korszerűtlensége főleg abban rejlik, hogy a görög szavak írásában csak megközelítésre törekedve a latinus írást irányozza elő.

A 10. kiadás alapvető vívmánya abban áll, hogy a nem latin betűs írású nyelvek esetében a közvetítő nyelv nélküli átírás álláspontjára helyezkedett, közelebből az orosz és a görög szavak átírásában igen aprólékos, fonetikai hitelességre törekvő, gyakorlatilag pedig igen jól használható szabálypontokat alkotott. Az így előállított, amúgy is meglehetősen terjedelmes szabályozás is kénytelen volt esetenként a megközelítéssel megelégedni (pl. az újjörög és a kínai szavak írásában), és habár illetékes szakkörök teljes egyetértését nem sikerült is mindenben megnyernie, a gyakorlat próbáját messzemenően kiállotta. Több évtizedes kiadói, nyelvi szerkesztői munkásságom tapasztalatai feljogosítanak annak kinyilvánítására, hogy átírási szabályzatunk alapvető és pótolhatatlan segítséget nyújtott a könyvkiadás, a sajtó és a nyomdászat dolgozói számára.

Éppen ezért majd csak a jövő tapasztalatai és tanulságai mutatják meg, hogy helyes volt-e az új, 11. kiadásban a részletesebb, könnyen és gyorsan alkalmazható gyakorlatiasabb útmutatást mellőzni. Szabályzatunk többnyire általánosságokra szorítkozva 220. pontjában akadémiai kiadványokra utal (Keleti nevek magyar helyesírása, 1981.; A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása; Az újjörög nevek magyar helyesírása, 1984.), ahol a vonatkozó átírási szabályok megtalálhatók. Ezekon kívül több más szakágazati helyesírási szótár is hozzáférhető, amelyek azonban az említettekkel egyetemben az eddigi tapasztalatok szerint nem mindenben állják maradéktalanul a kritikát. A legfontosabb azonban az, hogy a használóknak, és éppen a legtöbbet használóknak nem terjedelmes művekre, nem is tanulmányokra van szükségük, hanem rövid és gyorsan alkalmazható útmutatásra. E téren alighanem konfliktusokkal kell számolnunk.

*

Mindamellettt a most közrebocsátott helyesírási szabályzatunknak az idegen szavak helyesírásával foglalkozó része — de a szabályzat egészét is ide értve — jól megfelel az iránta támasztott igényeknek. Hogy a helyesírás valójában nyelvművelés, sőt egyenesen nyelvvédelem is, az az idegen szavak területén mutatkozik meg legszembevetőbben. Visszaütalva a mottóul vett miniszteri rendelet fő mondanivalójára, a helyesírásunk egységének megbontására irányuló torzulások manapság itt jelentkeznek a legfenyegetőbben. Felütötte fejét és egyre fokozódik a jól kialakult és beilleszkedett egyes magyaros írásművek visszaidegenesítését eredményező törekvés. Ezt a veszélyt csak fokozza már magába véve is a nyelvhasználatunkba beáradó idegen szavak szinte elviselhetetlen és megemészhetetlen tömege.

Szabályzatunk az ide vonatkozó pontjaival, de még inkább a példatárával határozottan állja útját az ilyenféle törekvéseknek. Felvett szemléltető szóanyagával nem sugallja azt, hogy egyes szavakat így is lehet írni meg úgy is. A *reneszánsz* nem lett *rőneszansz*, a *computer* határozottan *komputer*, már csak a rádióban és a televízióban mondanak *kompjüter*-t makacs következetességgel, mintha valaki kifejezetten kötelezővé tette volna. Ideje volna már végre lerombolni azt a megcsontosodott tévhitet, hogy az idegen szavakat ejtés szerint kell átvenni! A *standard* nem lett *sztenderd*, csak egyes nagyokosok jóvol-

tából kezd újabban azzá lenni. A *státus* mellé még variánsként se került a *státusz*, hiszen már századok óta így használjuk: *státusférfi*, *státusfogoly*. A *burleszk* is megmaradt, noha egyik könyvesboltunk kirakatában már ott riktott Kurt Vollgemut egyik művének fordítása sohasem volt változatban: *Bőrleszk*.

Példamutató érzékenységgel reagál szabályzatunk az éppen aktuális problémákra is. Ezt mutatja többek között az újonnan felvett *Neander-völgy*, *Neander-völgyi* földrajzi név, hiszen írása ingadozik (*neander-völgyi*, még a szaknyelvben is gyakorta *neandervölgyi*). Ugyanakkor gondosan ügyel az ilyen finomságokra: *briliáns* – *brillíroz*, *echó* – *ekhó*, *essencia* – *esszencia*, *patriarcha* – *pátriárka*. Az újonnan felvett idegen szóanyag szemléletesen képviseli a különböző műveltségi területeket és ágazatokat, hűen tükrözve újdonságukat és azt, hogy nyelvünkben már valóban élnek. Pl.: általános: *agglomeráció*, *bestseller*, *kreatív*, *skanzen* stb.; biológia: *amur*, *biórítmus*, *klorofill*, *kromoszóma* stb.; kémia: *aldehid*, *benzoesav*, *kemizálás*, *kolloid* stb.; műanyagok: *banlonanyag*, *fólia*, *perlon*, *poliészter* stb.; műszaki, tudományos: *algoritmus*, *buldózer*, *kód*, *konténer* stb.; orvosi: *allergia*, *infarktus*, *karcinogén*, *kardiogram* stb.; úrkutatás: *asztronautika*, *Plutó*, *szkafander* stb.

Mindent egybevetve helyesírási szabályzatunk legújabb, sorrendben 11. kiadása egész szellemiségével, szilárd hagyományos és elméleti alapokra épített korszerűséggel igyekszik szolgálni anyanyelvi műveltségünk egyik fontos területének ügyét. Az egyes szabálypontok tömörségre törekvő, jól felfogható és könnyen megjegyezhető megfogalmazásával gyakorlati segítséget nyújt egy megfelelő szintű helyesírási műveltség elsajátításához. Gondosan összeválogatott példatárával, a szóbokrosítás célszerű szemléltetési módjának bevezetésével pedig egy szélesebb látókörű helyesírási gondolkodásmód megszerzésére ad ösztönzést.

Süle Jenő

Két amerikai magyar kétnyelvű közösség szociolingvisztikai vizsgálata

A nyelvcsere fogalmát Weinreich „Languages in Contact” című, a kétnyelvűségi kutatások szempontjából alapvető fontosságú művében így határozta meg 1953-ban: „A language shift may be defined as the change from the habitual use of one language to that of another” (68). Vagyis: nyelvcserén egy nyelv mindennapos használatáról egy másik nyelv általános használatára való áttérést értjük.

A nyelvcsere sokféle tényező által befolyásolt, hosszú folyamat. Évszázadokon keresztül lehet egy kétnyelvű közösség stabilan kétnyelvű (stable bilingual community), s csak ezután válik úgynevezett „unstable” (nem stabil) kétnyelvű közösséggé, ahol megkezdődik a nyelvcsere folyamata. Pl. Lieberson (és munkatársai) népszámlálási adatokat idéznek, melyek szerint 1900-ban az indián őslakoságnak még több mint 40%-a egyáltalán nem beszélt angolul. Bratt Paulston 1981-ben írt „Bilingualism and education” című cikkében (amely a Language in the U. S. A. c. kötetben jelent meg) írja, hogy 1940-ben, csaknem 150 évvel Louisiana Franciaországtól való megvétele után az állam fehér lakosságának 20%-a még a franciát jelölte meg anyanyelveként.

Hasonló példákat persze közelebb is találunk. Susan Gal Felsőórról, illetve Oberwartról írt könyvében („Language Shift: Social Determinants of

Linguistic change in Bilingual Austria" 1979. Academic Press, New York) bizonyítja, hogy a Burgenlandi falu 400 évig stabil kétnyelvű közösség volt, és csak az urbanizációval együtt járó társadalmi változások hatására az utóbbi évtizedekben kezdődött meg benne a nyelvcsere. Az említett esetekben persze őshonos közösségekről van szó, amelyek hosszú ideig érintetlenül maradtak meg az őket körülvevő domináns nyelvi közegben. „Their groups in their entirety were brought into the environing society with their culture intact” — írja Bratt Paulston.

Egész más a nyelvi, kulturális hozzáállás egy természetes környezetéből kiragadott 6–7 ezer mérfölddel, tehát több mint 10 000 km-rel eltávolodott, a messze idegenben új közösséggé kovácsolódott amerikai magyar vagy amerikai olasz vagy lengyel stb. kétnyelvű közösségben, ahol akár egy egész kis falu egyszerre, önkéntesen hagyta el szülőföldjét, hogy egy új hazában találjon jobb megélhetési viszonyokat. A ki- (Amerika szempontjából be-) vándorló csoportok célja a nyelvi és kulturális asszimiláció, a megélhetés biztosítása az új hazában. Ez természetesen rövidebb nyelvcsere-folyamatot eredményez, mint az őshonos lakosságra rákényszerített nyelvi asszimiláció.

Thompson az Új Mexikó-i chicanók nyelvmegettartásáról szólva azt mondja „Mexican American language loyalty and the validity of the 1970 Census” című cikkében (International Journal of the Sociology of Language 1974. 2: 6–18): „typically in the United States the first generation prefers to speak the nonEnglish tongue, the second generation is bilingual and the third claims English as its mother tongue, learning the immigrant language mainly through contact with the grandparents”. Tehát Amerikában tipikus, hogy az első generáció a saját, nem angol anyanyelvét beszéli, a második kétnyelvű és végül a harmadik generáció az angolt mondja anyanyelvének, szülei nem angol anyanyelvét főleg a nagyszülőktől tanulja.

Ha Veltman „Language Shift in the United States” c. könyve szerint az egyén kétnyelvűségi fokozataira alkalmazott terminológiát alkalmazzuk, az első nemzedéket egyszerű kétnyelvűnek (simple bilingual), fő nyelve az anyanyelv; a másodikat angol kétnyelvűnek (English bilingual) — fő nyelve az angol, de jól beszéli a szülők anyanyelvét, a harmadik nemzedéket pedig angol egynyelvűnek (English monolingual) nevezhetjük (Veltman 1983. 17–9). (Első generáció az, amely kivándorol, születési helye az óhaza. Második generáció az, amely már Amerikában született.)

Nagyjából ezt találtam én is az általam vizsgált két amerikai magyar kétnyelvű közösségben, a New Jersey állambeli New Brunswick városban és Louisiana állam kis faluközösségében, Árpádhonban, illetve angol nevén Albanyban.

1983/84-ben az ACLS (American Council of Learned Societies), illetve a nyári két hónapban a New Brunswick-i American Hungarian Foundation ösztöndíjasaként 12 hónapot töltöttem az Amerikai Egyesült Államokban, New Jersey állam állami egyetemén, a Rutgers Universityn. Kutatási témám az amerikai magyar kétnyelvű közösségek nyelvcserejének szociolingvisztikai vizsgálata volt.

Terepmunkát, illetve adatgyűjtést az imént említett két közösségben, New Brunswickban (illetve ott így mondják: New Brunswickon) és Albanyban (Árpádhonban) végeztem. Ezen kívül New York városban is készítettem egyéni interjúkat 34 adatközlővel, a californiai Berkeley-ben 6 interjúalannyal.

Összesen 54 órányi értékelhető hangfelvételt készítettem, 30 órát New Brunswickon, 12-t Albanyban, 9 órát New Yorkban, 3 órát Berkeley-ben.

A New Brunswick-i közösségből 79 adatközlővel készítettem hangfelvételt, 39 nővel és 40 férfival, ezen belül 15 házaspárral. Albanyban 28 adatközlőm volt, 15 nő és 13 férfi, ezen belül 4 házaspár.

Így lehetőségem nyílt arra, hogy — előzetes kutatási programomnak megfelelően — összehasonlító elemzést tudjak végezni, a nyelvcserre folyamatainak jelenlegi állapotáról városi, illetve faluközösségekben.

Meg kellett birkóznom azzal a problémával, amelyet Labov találóan a „megfigyelő paradoxonának” nevez „The Design of a Sociolinguistic Research Project” c. módszertani útmutató tanulmányában: szociolingvisztikai kutatásunk célja, hogy megfigyeljük azt, hogyan beszélnek az emberek, ha nem figyelik őket. „We are then left with the observer’s paradox: the aim of our sociolinguistic research will be to observe how people talk when they are not being observed.” A paradoxon feloldására való kísérletek a legfontosabb módszertani kérdések a szociolingvisztikában. „The many partial solutions to this paradox form the heart of sociolinguistic methodology” (Labov 1972. 10).

Megpróbáltam együttesen alkalmazni az egyéni interjút a csoportos beszélgetés módszerével, az ún. „group session method”-dal, amelyet Gumperz alkalmazott először a norvégiai Hemnesben. Ilyenkor több ember egymás közti beszédéről készítünk hangfelvételt úgy, hogy az interjút készítő kutató fokozatosan a háttérbe húzódik, mintegy eltűnik a színről.

Az interjú két részből állt. Az első rész kérdés—felelet formában történt, a kérdések az adatközlőre és családtörténetére (1. generációs alany esetén a kivándorlás körülményeire), társadalmi kapcsolataira és nyelvhasználatára vonatkoztak. A kérdések összeállításánál figyelembe vettem Susan Gal és Susan-Ervin Tripp hasznos, szakértő tanácsait. Az interjú egy része angolul, egy része magyarul folyt.

A második rész fonetikai teszt volt. A teszt anyagának összeállításánál nagy segítséget jelentett William Nemser „Experimental Study of Phonological Interference in the English of Hungarians” c., 1971-ben írt tanulmánya, amelyben a szerző magyar anyanyelvű adatközlők angol beszédében vizsgálta a zöngétlen plózivák és az interdentális fricatívák ejtésében jelentkező interferencia mértékét. Figyelembe vettem Robert Austerlitz és Kiefer Ferenc szakértő javaslatait is.

Árpádhont 1896-ban alapította három magyar bevándorló (Bruzskay Gyula, Zboray Tivadar és Mocsáry Ádám), a közösség azóta is homogén, csak az első és legnagyobb arányú kivándorlási hullám (1870—1914 között), a paraszti eredetű, Amerikában először vendégmunkás, majd végleg letelepedő, ún. „öreg amerikások”, illetve azok leszármazottai élnek itt. (Az egyik alapító, Mocsáry Ádám unokája volt egyik adatközlőm.)

Egész más a kép New Brunswickon, amely New York város közvetlen közelében van, urbánus közösség, földrajzilag nem elszigetelt, mint délen Louisianában Árpádhon. Itt az öreg amerikásokon kívül a második világháború után érkező nyugatosok, az ún. DP-k (displaced person) és az 56-ban és azóta bevándorlók csoportjai is megtalálhatók. Így mindhárom fő emigrációs hullám együtt él a városban és környékén, nem is beszélhetünk New Bruswickon egységes közösségről.

Az Árpádhoni három alapító, rokonainak és barátainak írt levelei a

helyi fűrészmalomban való jó munkalehetőségekről, az olcsón kapható megművelhető földről, és a keleti és közép-nyugati nagyvárosok magyar nyelvű újságjaiba tett hirdetések elég csábítást jelentettek az Ohio, New Jersey, Illinois gyáraiban, vagy Pennsylvania bányáiban szenvedő magyar parasztnak. 1910-ben 70, 1920-ban 175 család élt már Árpádhonban. Ez az időszak volt a közösség fénykora. A fűrésztelep 1916-ban történt bezárása után a földművelés vált a közösség fő jövedelemforrásává. Fő terményük az eper volt, *strawberry*, vagy ahogy ők egyszerűen hívták és hívják ma is *berry* (ha magyarul beszélnek, akkor is ezt a szót használják). A közösséget ma is mindenhol úgy ismerik, „epres magyarok”. A családok többsége az első világháború előtti Magyarország északkeleti vidékéről jött, Abaúj, Gömör, Zemplén, Ung, Ugocsa, Bereg, Szabolcs és Szatmár megyékből. A kivándorlók többsége 5–6 osztályt, vagy még annyit sem járt iskolába az óhazában. Elmondhatjuk, hogy az Árpádthoni települők társadalmi-gazdasági és társadalmi-kulturális háttere homogén volt.

A második nemzedék tagjai közül a gazdasági válság idején a 30-as években sokan elhagyták a települést. Visszatértek az északi iparvidékekre, majd néhány év múlva sokuk újra visszatért Árpádhonba. (Adaközlőim közül kettő is.) Néhányan a közeli Baton Rouge-ban vagy New Orleansban telepedtek le. Az ottmaradók többsége földműveléssel foglalkozott, vagy kis üzletekbe fogott. (Boltot vagy benzinkutat nyitott.) Tehát a 40-es években már itt is megindult az urbanizáció folyamata. A második nemzedék tagjai most 65–80 év körüliek, ma is folyékonyan beszélnek magyarul, a szüleiktől tanult tájszólással. Mielőtt iskolába kerültek, egyáltalán nem beszéltek angolul. „Before I went to school I didn't know a word of English” — mondta egyik második generációs adatközlőm. Érthető, hiszen az ő gyerekkoruk a 20-as években, televízió nélkül, egészen más volt, mint egy mai gyereké, aki két-hároméves korától ott ül az amerikai tévé képernyője előtt.

A 40-es évekig a közösség teljesen elszigetelt volt, szinte semmi kapcsolata nem volt a helyi fehér bőrű lakossággal, mely nem jó szemmel nézte a betolakodó magyarokat. A közösség tagjai nem házasodtak kívülállóval, így jellemzők a közösségen belül a szoros rokonsági kapcsolatok. 17 második generációs adatközlőm közül ma is csak 5-nek (3 férfi, 2 nő) van amerikai, ahogy ők mondják *móc* házastársa. (Ezek is egy kivétellel nem régen kötött vagy második házasságok.) A *móc* szó „A magyar nyelv értelmező szótára” szerint román eredetű szó, erdélyi érchegységbeli román embert jelent. A közösség tagjai pejoratív értelemben 'faragatlan, otromba fajankó' jelentéssel használták. Ma már elvesztette a szó pejoratív értelmét, már nem sértő, mosolygva mondják.

Még egy szociolingvisztikai szempontból érdekes szóhasználat jellemző a közösségre. A környéken élő feketebőrűeket *cigány*-nak nevezik. Ha angolul beszélnek, akkor sem *gipsy*, hanem *cigány* a szóhasználat. Az eperszüretek alkalmával gyakran alkalmaztak fekete napszámosokat, így kerültek kapcsolatba a magyar eperfarmerek a helyi, lenézett fekete lakossággal. (Nem szabad elfelejteni, az Egyesült Államok déli részén van a közösség.) Egy másik Albanyra jellemző szóhasználat, a *sandi*. Azt jelenti, 'fészker, sufni'. Nyilvánvalóan a *shanty* szóból származik, amely francia jövevényszó az amerikai angolban. Ez a példa jól mutatja a francia-cajun hatást Louisianában. Természetesen a második nemzedék magyar beszéde sok, minden öreg amerikai amerikai magyar közösségre jellemző, magyarosított angol szót, kifejezést

használ. Pl. *aker* (= *acre*), *farma* (= *farm*), *káré* (= *car*), *kezi* (= *cake* 'sütemény, torta' jelentéssel, nem 'keksz' jelentéssel), *boxi* (= *box*), *hálé* (= *hall*) stb. „Mikor a lányom gregyuétolt a háj szkúlba,, — két, mondaton belüli kódváltás egy alárendelt mellékmondatban, de ezt egy 62 éves, anyai ágon 3., apai ágon 2. generációs nő mondta az egyik interjú során. Összehasonlításképp, New Yorkban egy 52 éves, 8 általánost végzett 56-os taxisofőr, aki 23 éves koráig Magyarországon élt, tehát 1. generációs, így beszélt: „...akkor Bécsbe tu kaplz meridolt” (two couples married: 'két pár kötött házasságot'). A két példa két véletlet képvisel, de jól mutatja, mennyire felgyorsul a nyelvcseré folyamat a nagyvárosban, napjainkban. Azt is meg kell jegyezni, hogy az ilyen alacsony iskolázottságú, 13–14 éves kor felett kívándorlók angolok is ugyanilyen rosszul beszélnek, alapvető nyelvtani hibákkal, keverve a hibás angolt hibás magyarságukkal. Talán ez lehet a magyarázat az 1900-as évek eleje óta használt öreg amerikai szókincs, *hálé*, *boxi*, *farma*, *káré*, *bósz* (= *boss* 'főnök') stb. kialakulására is.

A harmadik nemzedéknél elkezdődik a nyelvcseré folyamata a felgyorsuló urbanizációs folyamat velejárójaként. Ezt a minden bevándorló csoportra jellemző általános tendenciát, Thompson korábban említett állítását igaznak találtam mind Albanyban, mind a New Brunswick-i öreg amerikaiak esetében. (Meg kell jegyezni, hogy egy 3. nemzedékbeli adatközlőm Albanyban folyékonyan beszélt magyarul, de ő kivétel. Többször járt Magyarországon, részt vett a nyári debreceni magyar nyelvi tanfolyamokon, és fontos tényezőként említhető, hogy 47 éves, tehát gyerekkora a 40-es évekre esett, mikor a közösség még zárt volt, és nem nagyon volt televízió. A többi 3. generációs adatközlőm egy évtizeddel fiatalabb.

Az elmondottakat igazolják a népszámlálási adatok is. Az 1980-as census adatok szerint a Baton Rouge népszámlálási körzetben (Standard Metropolitan Statistical Area = SMSA), amely magába foglalja Albanyt és ebből a szempontból a közösség nagyjából ki is meríti a körzetet, 593 személy (5 éves, ill. azon felüli) él magyarul beszélő családokban. Ezek közül 310 beszél magyarul. Ehhez hozzászámítható 42 egyedülálló személy, így összesen 352-en beszélnek magyarul. Ebből 276 18 éven felüli (én hozzátenném, valószínűleg 50 éven felüli).

Ugyanezek a számadatok a New Brunswick, Perth Amboy, Sayreville körzetben 10 403 (5 éves, ill. azon felüli) személy, akik magyarul beszélő családban élnek, 7920 személy beszél magyarul, hozzászámítva az 1149 egyedülálló személyt. Ebből 7406 18 éven felüli.

Ezek az adatok jól mutatják, mennyivel nagyobb a New Brunswick-i közösség, amely aligha nevezhető egy közösségnek; mint már utaltam rá, mindhárom fő kivándorlási hullám képviselői megtalálhatók a városban és környékén.

Az első család 1888-ban telepedett le New Brunswickon és azóta egyfolytában — még ma is — érkeznek magyar bevándorlók a városba. New Brunswickot gyakran nevezik a legmagyarabb városnak az Amerikai Egyesült Államokban, mivel a 10-es, 20-as években ebben a városban volt az összlakosság legnagyobb százaléka magyar. 1915-ben 18,6% és 1970-ben még mindig 15,7%. Ez az itt letelepülő 56-os és későbbi bevándorlók viszonylagosan magas számának köszönhető. Érdekes adat, hogy a Johnson and Johnson cég alkalmazottainak mintegy kétharmada 60 évvel ezelőtt magyar volt. Az öreg amerikai bevándorlók ezen kívül főként a környék szivargyáraiban

találtak munkát. Számos egyesületet alapítottak. (Pl. Hungarian American Athletic Club 1913.) Hat magyar templom van New Brunswickon (Albanyban kettő). A legújabb egyesület az 56-os magyar értelmiségi bevándorlók Magyar Öregdiák Szövetsége, a Rutgers egyetem égisze alatt működő Hungarian Faculty Alumni Association (1960.), melynek kapcsolatai az 1970-ben kezdődött és egyre sikeresebb anyanyelvi mozgalommal is igen gyümölcsözőek. Nagy Károly a szociológia professzora az Anyanyelvi Konferenciák egyik védnöke. A vasárnapi iskolák nyelvmegtartó munkája is jelentős, talán késleltetni tudja az 56-os, illetve a később bevándorlók már második nemzedékénél elkezdődő nyelvcseréjét.

Egyesületek Árpádhonban is alakultak, ma is működik a Magyar Kulturális Egyesület (Hungarian Cultural Association) és azt is meg kell jegyezni, hogy Albanyban van az egyetlen olyan állami általános iskola (public school), ahol a magyar választható tantárgy. A Magyarországról kiküldött tanárok két évenként váltják egymást. Az iskolában többször jártam. A program egyetlen problémája, hogy a magyart tanuló diákok közül alig akad néhány, akinek magyar háttere van. Többségükben a helyi fehér, ill. fekete lakosság gyermekei, akik nem kommunikációs eszközként, inkább játékként tanulják a nyelvet. Így ez nem lehet olyan hatékony, mint a második nemzedék anyanyelvi oktatása a New Brunswick-i iskolákban. A program 1977-ben kezdődött. Beindítása nyilván a 60-as évek végén, a 70-es évek elején kezdődő új koncepció a soknemzetiségű Amerikában, a régi olvasztótégely (melting pot) helyett az új „salátástál koncepció” (salad-bowl concept) hatása, mely szerint nem kell az etnikai csoportoknak teljesen beolvadni, amerikanizálódni. Tartsák meg nyelvi, kulturális hagyományaikat, színesítve az Amerikai Egyesült Államok arculatát. Erre az irányzatra utal szellemesen Hocket így: „the reduction of the heat under the American melting pot.” Vagyis: „az amerikai olvasztótégely alatt lohad a tűz lángja.”

Az árpádhoni faluközösség stabil kétnyelvű közösség volt a 40-es évekig. A nyelvcseréje folyamata a 40-es évek végén, 50-es évek elején indult meg az első generáció fokozatos kihalásával. Úgy tűnik, a második generáció kihalásával 15–20 év múlva a folyamat fel fog gyorsulni.

New Brunswick nehéz kutatási terület, a már korábban említett okok miatt. Az öreg amerikások hasonló képet mutatnak az árpádhoniakhoz, de a DP-k, 56-osok és a későbbi kivándorlók társadalmi rétegződését, szociokulturális helyzetét — és hogy a különböző tényezők hogyan befolyásolják a nyelvcseréje folyamatát — nehéz feltérképezni. Röviden azt lehet mondani, eltekintve a tudatos nyelvmegtartó kisebbségtől, a DP-k, 56-osok és későbbi kivándorlók második nemzedékénél már elkezdődik a nyelvcseréje folyamata, sokkal gyorsabban, mint az öreg amerikásoknál. Ennek okai az urbanizáció, korunk változó követelményei. A mai fiatalok társadalmi, kulturális háttere más, kora gyermekkoruktól készülnek — a szülők fel kell, hogy készítsék őket — a társadalomban való érvényesülés lehetőségeire. Ezek a tényezők mind befolyásolják a nyelvcseréje folyamatát.

Az, hogy a Magyarországgal való növekvő kapcsolatok, hazalátogatások, balatoni, debreceni, sárospataki stb. magyar-nyelvi táborok, az egész anyanyelvi mozgalom mennyire tudja késleltetni a folyamatot, úgy gondolom, 20–30 év múlva fog kiderülni.

Falkné Bánó Klára

A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre

„Ki gagyogva zagyvál,
 hogyha megértjük, szava
 kinsötét üzenet,
 s tán ima.”

John Barth

1. A nyelvi intuícioról. A nyelvészetbe az intuíció fogalmát a generatív nyelvészet vezette be újfent, s tette a nyelv megismerésének központi eszközévé. Az intuíció azóta legalább annyi kérdést, problémát vetett fel, mint amennyinek megoldásához hozzájárult. Ez nemcsak módszertani gondokat jelentett, hanem azt is, hogy jelentése nem volt egészen egyértelmű, részben a mögötte álló elméletek különbözősége, részben pontos definíciójának hiánya miatt.

Legelőször is az a kérdés merült fel, hogy kinek az intuícójáról van szó: a nyelvészéről vagy a beszélőéről, minthogy a tapasztalat a kettőt nemigen mutatta egyformának. Később a szociolingvisztika, azzal, hogy a beszélők intuíciója közti különbségeket nemcsak hogy megmutatta, hanem vizsgálódása középpontjává tette, a nyelvész/beszélő kettősség által implikált nyelvi norma újragondolását követelte. Másrészt kérdésessé vált az is, hogy ha a beszéd nem bizonyult társadalmilag homogénnek, akkor milyen jögon tarthatjuk annak a nyelvet, a grammatikai kategóriákat vagy szabályokat.

Az intuíció fogalma, illetve a generatív nyelvészet eljárásából kiindulva kifejlesztett kísérleti módszerek (a beszélő kikérdezése arról, hogy adott mondatot helyesnek, értelmesnek stb., ill. több mondatot hasonlónak tart-e) elméleti-indíttatásától függetlenül is hasznosnak bizonyult a pszicholingvisztikában. Továbbra sem mellékes azonban, hogy mit gondol a kísérletező magáról az intuícioról.

Ha ugyanis a generatív nyelvészetnek s a klasszikus nyelvtani hagyományoknak megfelelően stabil, diszkrét grammatikai kategóriákat feltételezünk, az intuíció egy stabil nyelvtankönyvben történő introspektív lapozgatásnak felel meg, ahol a kísérleti változók ezen olvasás képességét rontják-javítják. Ha viszont a grammatikát nem minden vagy semmi alapon szerveződőnek, hanem a használat, társadalmi presztízzsel kapcsolatosan fokozatok szerint szerveződőnek képzeljük el, akkor a beszélő intuíciója feltehetőleg nyelvhasználati tapasztalatairól való beszámolót jelent. Ekkor pedig a kísérleti változók azokat a helyzeteket változtatják, melyeket a kísérleti helyzet modellál. Egy harmadik felfogás, melyet Carroll, Bever és Pollack (1981) képviselnek, össze próbálja békíteni a hagyományos kategorikus nyelvészetet, és azt a tényt, hogy sok nyelvi jelenség folyamatosnak bizonyul. „Azt a nézetet valljuk — mondják, — hogy az elfogadhatósági intuíció az az észlelet (percept), ami a szerkezeti tudás, a viselkedési folyamatok és az introspekció mechanizmusainak kölcsönhatásából származik.” A diszkrét nyelvi rendszer itt azáltal veszítené el abszolút voltát, hogy funkcionálisan próbálják magyarázni univerzális jellemzőit univerzális viselkedési — pl. perceptuális — folyamatokból, alapvető nyelvi képességekből származtatják, változóony oldalait pedig változó, nyelven kívüli tényezőkből — pl. „mentális állapotokból”. Bever (1980) szerint, mivel a nyelvészeti grammatika a nyelvész intuíciójától függ, azaz maga is performanciának tekinthető, ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan reprezentálja a nyelvi struktúrát,

először is a nyelvi intuíciónkra vonatkozó elmélet szükséges. Hozzáteszi, hogy ehhez pedig elengedhetetlen az introspekció természetének ismerete.

Itt egy további értelmezési probléma vetődik fel az intuícióval kapcsolatban: az intuíció és a introspekció viszonya. Chomsky alapfeltevései azt implicálnák — mondja Labov (1979), hogy a nyelv intuitíven hozzáférhető. Itt tehát az intuíció egyszerre jelenti azt, a m i n e k folytatán (azaz introspekcióval) és azt, a m i h e z hozzá kell férni.

A reflexió problémája magán a nyelvészeti elméleten belül is jelentkezik. Bever szerint a generatív nyelvtan mentalizmusának köszönhető, hogy az ismeret bizonytalan fogalma sokáig egyszerre jelentette a tevékenység mögött álló mechanizmust és az erre vonatkozó reflexiót (vö. Pléh, 1980). Watt (1970) ezt úgy fogalmazza meg, hogy a generatív nyelvtanban valójában kétféle nyelvtanról van szó: a beszélő mentális grammatikájáról (MG) és a nyelvész által leírt grammatikáról (LG), melyeket izomorfnek (egymásnak különösen megfelelőnek) tekintenek. Össze nem illés esetén pedig az MG-t idomítják az LG-hez. Eszerint az elemzés szerint a nyelvi ismeret tehát egyszerre tartalmazza a mentális nyelvtant és az erre vonatkozó reflektáló ismeretet. A nyelvész azonban többnyire nem különíti el e kettőt, s így amit leír, bár észrevétlenül, de nem a mentális nyelvtan, hanem az arra vonatkozó reflexió.

Ezek után hányszoros reflexiót jelent az, ha a nyelvész a beszélőnek, mint a d h o c nyelvésznek — ti. aki a kísérleti helyzetben saját ismereteiről számol be — a reflexióra reflektál. Így tűnik csak igazán jogosnak Bever javaslata az intuíciónról való komoly elmélkedésre.

A nyelvi intuícióval kapcsolatban rengeteg kérdés vetődik fel: hagyományosan a „szuperstruktúra” és a beszéd tényei, illetve ezek kölcsönhatása. Egy másik, hogy ha a nyelvész leírta grammatika a beszélt nyelvre történő reflexió, akkor a nyelvésznek szempontot kell váltania spontán beszélő mivoltához képest. Carroll, Bever és Pollack (1981) ezt egyenest más-más mentális állapotokhoz hasonlítják, az objektív, illetve szubjektív éntudatossághoz. Talán mégsem kell azonban kacsa—nyúl problémaként elképzelnünk ezt, hanem olyan változó stratégiának, amely fokozatos és folyamatában vizsgálható.

2. A nyelvi norma kérdése. A generatív grammatika intuíció fogalmának kibontása elvezet a nyelvi norma problémájához. A generatív grammatika nem normák által szabályozott társas tevékenységként kezeli a nyelvet, hanem absztrakt és univerzális szabályrendszerek működésére vonatkoztatja, melyeket a nyelvész közvetlenül megragadhat, ám a köznapi halandók intuíciója erre nem megfelelő. Hiszen amennyiben a nyelvhasználó intuíciója eltér a nyelvész által megragadott leírt nyelvtantól — az akceptabilitás (elfogadhatóság) a grammatikalitástól (nyelvtani helyességtől) —, ez nem nyelvi tényezők (pl. emlékezeti korlátok, feldolgozási nehézségek) következménye.

A szociolingvisztika másképpen viszonyul a nyelvi norma kérdéséhez. Elemzési keretében a nyelvhasználat a társas kontextusnak normatíván megfelelő szabályrendszer választását jelenti a szabályok egy készletéből. Ezért számára a grammatikalitás és az elfogadhatóság eltérése nem „zaj”, hanem „jel”, olyan információ, mely felhasználható a beszédváltozatok mögötti szabályszerűségek feltárására. Legegyszerűbben fogalmazva: a szokványos grammatikalitás a formális társas helyzetekben használt nyelvi változatnak felel meg, míg az ettől eltérő változatok elfogadása a más helyzetekben érvényes regiszter hatását, illetve a norma bizonytalanságát mutatná.

Az eltérő szociolektusok vagy beszédmódok jellemzők a beszélő csoport hovatartozására, adott esetben az identitására. Mint Labov (1973) leírta, egyes mobil rétegek hajlamosak túláltalánosítani olyan nyelvi változatokat, melyek új, magasabb státusú vonatkoztatási csoportjukat megkülönböztetik az eredetitől. Egyes nyelvi közösségekben ezek olyan nyelvi formák, melyeknek az alacsonyabb státussal összekapcsolt párjához nyílt szociális korrekció tartozik. Ilyesféle nyílt szociális korrekció túláltalánosítását hívhatják elő a magyar nyelvi közösségekben a nyelvművelés által megbélyegzett alakok (Pléh, 1984). Ebben az esetben a hiperkorrekció nem pusztán a nyelvi normáról és a nyelvhasználó értékorientációjáról mond valamit szánunkra. Ha mégoly jelentéktelen adalékkal is, de tudomány és hétköznapi tudat viszonyának közelebbi megértését is segítheti.

A szociális korrekció, mely a saját norma elismerését, elismertetését célozza, tudományos döntőbíróhoz fordul segítségért. S a nyelvészet preskriptív (előírás-ként való) felfogása el is látja ezt a funkciót: a standard norma képviselői számára megadja, mi a helyes, mi a helytelen. Ám a nyelvművelés önmagában még nem lenne problematikus, ha az ily módon született döntés véletlenszerűen ítélné helyesnek a különböző társadalmi csoportok által használt nyelvi formákat. Ez nyilvánvalóan nem így történik, hiszen a nyelvművelés alapja az ún. standard vagy köznyelv, mely a művelt magyar beszélők nyelvhasználatát irányító norma, s a tudatos nyelvhasználat alapja.

3. A kísérlet. Kísérletün közvetlen motivációja Carroll, Bever és Pollack (1981) egy vizsgálata volt, ahol nem-nyelvi tényező hatását vizsgálták a nyelvi intuícóra. A szerzők eredetileg az autonóm mondatban, illetve a vele szembeállított szemantikai megalapozottságú mondatban (az ún. generatív szemantika) vitájához kapcsolódva próbáltak keresni olyan mentális állapotokat, illetve ezeknek megfelelő kísérleti helyzetet, melyek mindkét fajta elemzést értelmessé teszik. A szemantika irányította szintaxisnak az ún. objektív éntudatosság állapotot feleltetik meg, amely nálunk nagyobb kommunikációs-szociális érzékenységet, szemantikai megkülönböztetést, illetve önmagára reflektálást jelent, kísérletileg pedig úgy modellálható, hogy a személy tükörrel szemben hoz mondat hasonlósági ítéleteket. A szerzők felteszik az előbbi ellentétpárját, a formális szintaxis autonómiáját alátámasztó szubjektív éntudatosság állapotát is, amely a dolgokban való pusztán részvételt, nem-reflexiót, kisebb kommunikációs-szemantikai érzékenységet, azaz az előbbieket hiányát jelenti. Az ennek megfelelő helyzetben a személyek tükör nélkül hoznak mondat-hasonlósági ítéleteket.

Kísérletünk fő kérdései a következők voltak: 1. Vizsgálni akartuk, hogy változtatható-e a nyelvi intuíció azzal, hogy a reflexiót felerősítjük. És ha igen, hogyan. 2. Másfelől azt, hogyan változik az intuíció stigmatizált (elítelt) és a hiperkorrekciót esetlegesen előhívó mondatok tekintetében. Mivel a stigmatizált alakok erősen jelölt formák az eltérő nyelvi változatok közötti megkülönböztetésben, a hiperkorrekció pedig ezek elkerülésének túláltalánosítása, esetleges változó megítélésük a két helyzetben magáról a normaváltozásról is információt adhat, valamint arról, hogyan játszik ebbe bele a törekvés a magasabb státusúnak tekintett változat követésére. Közelebbről ez azt jelentette: vajon a megnövelt „objektív éntudatosság” csökkenti vagy növeli-e a hiperkorrekciós tendenciákat?

A vizsgálati helyzetben a fő módszerbeli kísérleti változó a kísérleti szoba elrendezése volt. Az első csoport „tükörös”, a másik „nem-tükörös” (a továbbiakban foncosoros) helyzetben ítélte meg a mondatok helyességét. A személyek egyedül voltak a szobában, ahol igen nagy rendetlenség volt azért, hogy az asztal elé támasztott tükör ne tűnjék szándékosnak. A második csoport személyeinél a tükör ugyanott, de megfordítva állt. Utólagos kikérdezés szerint a személyek nem tulajdonítottak a tükörnek különösebb jelentőséget. A tükörhöz, illetve foncosoros feléhez egy papírlap volt hozzáragasztva, melyen egyik feladatnál az instrukció, a másik feladatnál pedig a mondatok átszámozásához szükséges kód állt. Ez azért volt fontos, hogy a személy kénytelen legyen gyakran tükörbe nézni. Az első feladatot egy további csoport is megoldotta, csoportos helyzetben, de egyénileg dolgozva. Egy tanulócsoporthoz tartozó egyetemisták voltak. Ezt a helyzetet a továbbiakban „csoportnak” nevezzük. Személyek: 10–10 első és másodéves pszichológus hallgató vett részt a kísérletekben az ELTE-ről. Feladatuk két részből állt. Először 34 kártyát adtunk egy-egy mondattal (1. táblázat), amelyeket a személynek két csoportba kellett osztania aszerint, hogy melyiket tartja helyesnek, melyiket nem. A kísérlet másik felében pedig 15 mondatot (2. táblázat) kellett megítélnie a nyelvi helyesség szerint egy 5 fokú skálán, saját ítéletében való bizonyosságát egy 3 fokú skálán, illetve saját ítélete szigorúságát egy 3 fokú skálán, Ross (1979) módszerét követve. A tükörről ebben a helyzetben a személy a skála osztályzatainak kritériumait olvasta le. A 15 mondat és a skála teljes egészében, a 34 mondat egy része azt a nyelvi anyagot s eljárást ismétli meg, mellyel 10–17 éves diákoknál vizsgáltuk a hiperkorrekciós tendencia erősségét, illetve ezzel összefüggésben a „nyelvérzéki fokozatosságot” (Pléh, 1984). A csoportos helyzetben csak az 1. feladatot végeztettük el.

A mondatanyag. A választásos feladatot a hiperkorrekciós tendencia ellenőrzésére hivatott. Az 1. táblázat első részében látható mondatpárok ezt olyan mondatokkal célozzák, ahol a köznyelvi beszélők egy részénél két forma (pl. *láthatják*–*láthassák*) egybeesik, fonetikai (-*ba*), morfológiai (-*suk*) vagy szemantikai (*végett*) okokból. A nyelvművelés helyes ideálja itt az, hogy a jelentéshordozó különbséget meg kell őrizni. A hétköznapok során ez az egyszerűbb forma a bonyolultabb helyett történő használatát ítéli el. A párokból ennek felel meg az első mondat. A második mondat arra, kíváncsi, vajon más (a norma szerint helyes) kontextusban elfogadják-e a személyek a stigmatizált formát. Hiperkorrekcióról – ami a nyelvművelői ideállal szintén szembenáll, de a ló túlsó oldalára esik át – akkor beszélhetünk, ha a nyelvművelés sugallta stigmatizáció a formára elszigetelten mint formára, a kontextustól függetlenül kiterjed.

„Jó mondatokat” ebben a feladatban csak elterelésként használtunk, azért, hogy ne alakuljon ki határozott beállítódás a párokra. A kártyacsomag természetesen összekeverve tartalmazta a mondatokat.

A skálázási feladatban viszont a mondatok nem a hiperkorrekciós kapcsolataik, hanem egyéb tényezők miatt tértek el egymástól: nehéz (pl. beágyazott mondat), nehéz és helytelen, régies és nyelvjárási formák próbálták biztosítani, hogy különböző mértékig elfogadható formákat kapjunk.

1. táblázat

A válogatásos feladat mondatlistája a mondatok típusa szerint csoportosítva

A. Stigmatizált és helyes, de hiperkorrekciót hívó szerkezetek páronként rendezve

1. Piri nem nagyon bízott a dologba.
János minden reményét a futásba vetette.
2. Az eső végett beálltam az eresz alá.
Mari néni csak egy kis traccsolás végett nézett be a boltba.
3. Kati továbbtanulás miatt jelentkezett az egyetemi előkészítőre.
A veszekedés miatt lekésték a vonatot.
4. A Jókai sok jó regényt írt.
A Petőfi versében szereplő szárnak nem volt szerencséje.
5. Ha időben odaérnek, még ők is láthassák a meccset.
Igyekeztek, hogy ők is láthassák az eseményeket.

6. Nem szerette, ha húzzák-halasszák a dolgokat.
Azt üzentem, hogy osszák be az idejüket.
7. A könyv le van esve a földre.
Az igazolványom oda volt ragadva az asztalhoz.
8. Ha többet kapnak, jobban örülnek.
Ha látnák, biztosan meg is vennék.
9. Még nem tudom, hogy nem-e lesz akkor tanítás.
Jó lenne tudni, hogy a nem-e a helyes válasz.

B. Jó mondatok (problémátlanok)

1. Semmi kellemetlent nem találtunk a dologban.
2. Nem is számítottunk ilyen szíves fogadtatásra.
3. Légy szíves, nyisd ki az ablakot, mert iszonyú meleg van.
4. Hamarosan megérkeztek a fecskék is a gólyák után.
5. Ebéd után sört is ittunk.
6. Közelebbről már látta, hogy biztos nem ő az.
7. Elhoztam a boltból az utolsó csomagot.
8. Moziból jövet meg betértünk a közeli presszóba.
9. Rendszerint apám vitt el az óvodába.
10. Ha valaki nem munkakerülő, még nem biztos, hogy szeret dolgozni.
11. A barkochba játékban az is válasz is sokat segít.
12. Az üres füzeteket is éppannyira szeretem, mint a teleírtakat.
13. A kevésbé szerencsétlen megoldást választottuk.
14. A libegőn a hegymenet a drágább.
15. Akartuk is, meg nem is, hogy észrevegyenek minket.
16. Hajuk színétől függetlenül vonzódom a nőkhöz.

2. táblázat

A grammatikalitás (elfogadhatósági) pontértékek átlagai a két csoportban

Mondat	Tükrös átlag	Rang	Nem tükrös átlag	Rang
Nincs itt senki, akivel jóban vagyok.	4,8	1,5	4,6	1
Péter azt mondta, mindenki visszajött már.	4,8	3	4,4	2
Találkoztam azzal az emberrel, amelyikről beszéltem.	4,6	1,5	4,3	3
Javaslom, hogy minden, amit megérintett, éget- tessék el.	4,5	4	4,2	4
A Feri olvasta könyv az asztalon hevert.	3,6	6,5	4,1	5
Senki, akivel jóban vagyok, nincs itt.	3,6	6,5	3,6	6
Hogy nem szabad elmenni, már hallottuk.	3,8	5	3,4	7
Sok olyan elmélet született, amelyek tagadják az evolúciót.	3,1	9	3,2	8
A titkárnő behozta az írandó leveleket.	2,1	11	3,0	9
Ameddig elmentünk, az csak Bogdány volt.	3,3	8	2,8	10
Bármilyen körülmények között sem fogadom ezt az ajánlatot el.	2,1	11	2,3	11
Elmegyünk hozzátok, amikor lehet lesz beszélünk veletek.	1,4	15	2,0	12
A pénz, amit mondtam, hogy a fiú elvitte, eltűnt.	2,1	11	1,9	13
A fiú csak a könyvet elolvasta.	1,7	13	1,6	14
A tanár a tolvajt, akit kergette a rendőr, felismerte.	1,5	14	1,4	15

4. Eredmények és értelmezés. Az adatokon varianciaanalíziseket végeztünk. Az első lépésben globálisan hasonlítottuk össze a csoportokat. A 15 mondatos, skálázásos feladat eredményei a következők voltak (3. táblázat). Az értekelésben nem mutatkozott különbség a csoportok között, miközben a mondatnak magának természetesen igen erőteljes hatása volt az elfogadhatóságra. Az egyes mondatok elfogadhatósága a várt módon alakult, s a megítélési helyzet ezen lényegében nem változtatott. A 2. táblázaton ezt mutatja, hogy a két helyzetben kapott rangsorok szinte teljesen azonosak. A nehezebb, de ugyanakkor helyes mondatok a legelfogadhatóbbak, az archaikus vagy nyelvjárási változatok kerülnek középre a rangsorban, míg a legkevésbé elfogadhatóak mindkét csoportban a valóban a grammatikus mondatok. A szubjektív szigorúságban enyhe tendencia mutatkozott a foncsorosok javára. Szignifikáns volt a különbség a bizonyosság tekintetében, azaz tükörbe nézve a személyek biztosabbak voltak ítéletükben.

3. táblázat

A megítélési helyzet hatása a skálázási feladatban

Skála	Tükörös átlag	Foncsoros átlag	Varianciaanalízis	
			F/1,18/	p
Helyesség	3,13	3,12	< 1	n. sz.
Biztosság	1,11	1,29	7,59	0,01
Szigorúság	2,09	1,92	2,10	n. sz.

A másik feladatnál már határozottabb változásokat okozott a tükör. Kétszemponos varianciaanalízis-modellben dolgoztuk fel az anyagot, ahol az egyik szempont a csoport, a másik személyeken belüli szempont a mondat típusa volt. Természetesen erős főhatása volt a mondattípusnak ($F_{2,36} = 80.63$, $p < 0,0001$) ennél számunkra érdekesebb azonban a helyzet jellegzetes hatása.

Mint a 4. táblázat mutatja, általában több mondatot fogadtak el a tükör előtti dolgozó személyek. A páronkénti összehasonlítások szerint a csoportos helyzet átlagos megítélései nem különböztek az egyéni foncsoroséitól, az egyéni tükröstől viszont tendencia szinten igen ($F = 3.75$, $p < 0,10$). A valóban jellegzetes eltérés azonban — $F = 6.85$, $p < 0,02$ — a két egyéni helyzet között volt: tükörbe nézve liberálisabbak voltak a személyek. Ez azonban, mint a 4. táblázat felső sorai mutatják, nem indifferens liberálisság. A jó és a stigmatizált mondatoknál nincsen hatása a helyzetnek. Az eltérés oka: a hiperkorrekciót hívó mondatoknál a hiperkorrekciós tendencia nagyobb leküzdése a tükörbe néző csoportnál.

A tükörös csoport mindkét másikkal szemben ($p < 0.01$ -es szinten) szignifikánsan több hiperkorrekciót hívó de helyes mondatot fogad el jónak. Az elfogadás, illetve elutasítás tehát a nyelvtanilag rossz mondatokra vonatkozóan a helyzettől független, nagyon stabil. Ami változik, az tendencia szinten a jó, s főleg a jó, de hiperkorrekciót indukáló mondatok megítélése.

Hogyan értelmezhető mindez? Nézzük meg az eddigi magyarázatokat.

4. táblázat

A megítélési helyzetek hatása a három típusú mondatnál az igen — nem választásos feladatban

A mondat típusa	Tükrös elfogadás	Foncsoros átlagos százaléka	Csoportos	Helyezethatás	
				F (2,27)	p
Rossz	12	13	18	< 1	n. sz.
Jó	84	69	73	1,96	n. sz.
Hiperkorrekciót hívó	78	52	48	5,24	0,01
Összes átlag	58	45	46		

A tükörrel való kísérletezés módszere a szociálpszichológiából származik. Duval és Wicklund (1972) vizsgálataikban úgy találták, hogy az egyéni produkció (pl. biciklizés, pénzelosztás) a társas helyzet normájának irányában változik a tükör hatására. Ezt az ún. objektív éntudatosság állapotával magyarázzák. Azt jelentené ez, hogy a személy ekkor tárgyként látja önmagát, úgy ahogyan mások látják őt. Ez számára valamiféle társas helyzetet jelentene, mások szerint ennek megfelelő mentális állapotot. Az objektív éntudatosság nagyobb szintjét az önreflexió nagyobb szintje generálná. Carroll, Bever és Pollack (1981. 370) az objektív éntudatosság nagyobb mértékét, illetve állapotát, ahol „a személy a lehetséges helyzetek és személyközi viszonyok viszonylag teljes készletére érzékeny”, rokonítja az intuíciónkat vizsgáló nyelvész állapotával, aki a mondatot „megjelenésének minden specifikus, lehetséges funkcionális kontextusától elvonatkoztatva teszi objektívvé”. A nyelvész ekkor megszűnik beszélő lenni, hiszen a beszélő „rendesen nincs tudatában az elfogadhatatlanságnak, előfeltevéseknek és saját és mások beszédében levő kétértelműségeknek”. Ugyanakkor az objektív éntudatos személy különösen érzékeny lehet a nyelvtani helyességre — jósolja már Duval és Wicklund (1972) is.

Carrollék abban látják a szociálpszichológiai kísérletben tapasztalt viselkedés és a nyelvi intuíción vizsgálata közti különbséget, hogy ott a helyesség — melyet az objektív éntudatosak jobban megközelítettek — mindig objektíven meg volt határozva (pénzelosztásnál igazságosság, biciklizésnél a teljesítmény). Nem létezik viszont „megfelelő a priori definíció egy mondatról való helyes intuíciónra” (Carroll Bever és, Pollack, 1981. 371). Szerintük tehát a tükör okozta változás minőségi eltolódás: „az objektívebbé tett beszélő érzékenyebb lehet az interperszonális nyelvi tapasztalaton alapuló általánosításokra.”

Ezt a magyarázatot eredményeink csak részben támasztják alá. Véleményünk szerint ugyanis két dologról lehet szó az objektív éntudatosság állapotában: érzékenységről a nyelvtani helyességre és interperszonális nyitottságról.

Ha a nagyobb elfogadást az eredményezné, hogy a személyek általánosan nyitottabbak, liberálisabbak lesznek, vizsgálatunkban ez valahogyan a következő módon mutatkozna meg. Egyrészt — amennyiben feltehetjük, hogy a csoporthelyzet nagyobb interperszonális nyitottságot involvál, mint az egyéni — ennek nagyobb elfogadásban kellene megnyilvánulnia. Másrészt a tükrös csoport személyei az ö s s z e s mondatot inkább elfogadnák eszerint. A szor-

tírozási helyzetben (34 mondat) kapott eredmény — azaz nagyobb globális elfogadás — ezt még megengedné. Ugyanakkor a skálázásos feladatban a személyek nem különböztek a tükör előtt az elfogadásban. Ezt úgy még tudnánk értelmezni, hogy a skálázás szempontjaival olyan önreflexiót hívott elő, amit a tükör nem tudott tovább fokozni. Ez, valamint az a tény, hogy a tükör előtt mégis magabiztosabbak lettek a személyek, további vizsgálódások tárgyát képezheti.

Ezzel szemben az igen-nem választásnál kapott eredményeinkből más is kiderül: 1. A tükrös helyzetben elfogadóbbak a személyek, mint a csoportosban, mely ugyanakkor statisztikailag nem különbözik az egyéni foncsoros helyzettől. Aligha tulajdoníthatunk pedig nagyobb interperszonális felszólító jelleget egy tükörnek egy valódi csoportnál. 2. A részletes, mondattípusonkénti elemzés azt mutatja, hogy a tükrös helyzetnek a foncsorostól és a csoportostól való eltérését a kisebb hiperkorrekció és a jó mondatok nagyobb elfogadása okozza. Ugyanakkor a stigmatizált mondatok megítélése a tükör előtt semmit sem változott, noha ezek éppúgy érthető mondatok. A tükröben tehát nem egyszerűen normalazulásról van szó, hanem inkább a grammatikusság következetesebb érvényesítéséről, szemben a társadalmilag determinált túláltalánosításokkal.

Vizsgálatunkat a következőképpen foglalhatnánk össze:

A nyelvi intuíciónemcsak beszélők különböző csoportjait tekintve nem homogén, hanem a beszélő tényleges állapotainak is függvénye. A tükrös helyzetben előállított fokozott önreflexió a „kognitív” okokból eltérő elfogadhatóságú (pl. a nehéz) mondatok megítélését nem befolyásolja. Ez persze, mint említettük, a skálák önreflexiót indukáló jellegének is betudható. A nyelvi norma szociálisan súlyozott peremterületeit viszont jellegzetesen érinti. Reflexívebb helyzetben fokozottabban megerősödik olyan formák eltérése, melyek közt bizonyos rétegnyelvi spontán nyelvhasználat és a túláltalánosított hiperkorrekciós attitűd egyaránt elmossa a különbséget. A tükör indukálta reflexió a stigmatizált formák elvetésével és a hiperkorrekció áldozatainak elfogadásával voltaképpen azt a normát hozza elő, melyre szándékai szerint a nyelvművelés is törekszik (vö. pl. Grétsy—Kovalovszky, 1980—1985).

Úgy tűnik, hogy ha valaki magába mélyed, még nem lesz másokkal szemben megengedőbb, legfeljebb következetesebb saját normáihoz. Módszertanilag mindez arra utal, hogy a megítélési helyzet változtatása különösen alkalmas lehet társadalmilag minősített nyelvi változatok tanulmányozására. A nyelvművelés szempontjából pedig azt jelenti, hogy a normának következetesen megfelelő megítélés valóban a „tudatos” személy jellemzője: ha iskolázott beszélőknél kísérleti beavatkozással növeljük a „tudatosságot” (ezt biztosította nálunk a tükör), akkor a személyek hívebben követik a maguk által is elfogadott normát.

Bánfi Beáta—Bodor Péter—Pléh Csaba

Irodalom

- Bever, T. G. (1980): A nyelvi viselkedés összetett vizsgálata. In: Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest, 168—99.
- Bever, T. G.—Caroll, J. M. (1981): On some continuous properties of language. Kéziratban.
- Caroll, J. M.—T. G. Bever—Pollack, C. R. (1981): The non uniqueness of linguistic intuitions. Language, Vol. 57. Number 2.

- Duval, S.—Wicklund, A. R. (1972): A theory of objective self awareness. New York: Academic Press.
- Grétsy László—Kovalovszky Miklós (1980—1985): *Nyelvművelő Kézikönyv 1—2*. Budapest: Akadémiai.
- Labov, W. (1973): A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Budapest, Gondolat, 509—27.
- Labov, W. (1979): A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba—Terestyéni Tamás (szerk.): Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 365—98.
- Pléh Csaba (1980): A pszicholingvisztika horizontja. Budapest, Akadémiai Kiadó, 61—71.
- Pléh Csaba (1984): A hiperkorrekció és a „lazaság” között. A nyelvi intuíció néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról. Kéziratban.
- Ross, J. R. (1979): Where is English? In: Fillmore, C. J.—Kemper, D.—Wang, W. S.-Y. (szerk.): Individual differences in language ability and language behavior. New York, Academic Press, 127—63.
- Watt, W. C. (1970): On two hypotheses concerning psycholinguistics. In: Hayes, J. R. (szerk.): Cognition and the development of language. New York, John Wiley and Sons. 137—220.

Egy kihalt nemesi família családnevéről

A Szeremle középkori okleveleit magyar fordításban közlő kiadvány (Kapocs-Kőhegyi: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. Baja, 1980.) iratainak több mint 90 százaléka foglalkozik egy bizonyos *Bátmonostori* előnevű család ügyes-bajos dolgaival, az 1330-as évektől egészen az 1460-as évekig. Az iratokból egykorában jelentős nemesi család ügyei rajzolódnak elibénk, s ez tanulságokat szolgáltatathat a történelemtudomány bűvárainak. Van azonban egy másik, a nyelvészt érintő, érdeklő tanulsága is az iratoknak: a *családnév*-nek nevezett személynévelem alakulását, rögzülését követhetjük nyomon egy határozott esetben.

A nemesi családról az okmánytár mutatója ennyit ír: „*Báthmonostori* család, előfordul az első időben *Becsei* névvel, *Tóttös* fia László pedig a *Blinai* nevet is használja” (ZO VII. 31).

Nagy Ivánnak a magyar nemesi családokat lexikonszerűen bemutató 11 kötetes munkájában így említődik: „*Thytheus* család (Báth monostori).

Nevét sokféleképpen találjuk az okmányokban. Az első, akit közülük ismerünk, *Theuthes* nemes vitéz, kinek 1346-ban a budai kórházi rend a szent-endrei malon felét adja (Fejér Cod. diplom. tomo IX. vol. 1. 435). Ő ugyanaz, akit 1350-ben már az ország zászlósa között találunk *Theuthes* név alatt, mint fő ajtónállót (uo. 761), 1351-ben pedig a törvénykönyvben *Theuthews* név alatt. Innen úgy látszik, a család neve *Tóttös*-nek hangzott.

A XV. század végén élt báth monostori *Thóttös* László, kinek *Orsolya* nevű nejétől családja így áll [Geneal. auth. tomo II.]:

I. László (neje Orsolya)

II. László
+

Orsolya 1530 körül
(Kis-Várdai Jánosné)

Orsolyával, László leányával Várdai János e család tetemes jószágait öröklé Bars, Hont, Fejér, Bodrog, Tolna megyében (uo.).

Orsolyával egykorónak íratik *Thötös* Zsófia Zerdahelyi Dersffy Dersné (Wagner coll. Geneal. dec. II. 73).

Lászlónak fiául László helyett Imrét nevezi Lehoczky (Lehoczky Stemat. II. 417) (Nagy Iván: Magyarország családai 11. köt. Pest, 1865. 211).

Az okmányok tanulmányozása — s már csak a Szeremléhez tartozók vizsgálata is — sok mindenben módosítja a Nagy Iván rajzolta képet: a megszibb múltban megtaláljuk a család őst, pontos képet kapunk a családnév kialakulásáról, s magyarázatot kapunk arra is, miért épp *Töttös* lett a családnév.

Az okmányok a családból elsőnek egy *Chata* nevű személyt neveznek meg: magistro Egydio filio *Chaata de Beechey* (I. 1322. 210).^{*} Egyednek testvére a korábban már említett Becsey Imre: *Emrici filij Chata de B...* (I. 1316. 152). *Chata* fiai még: *Hartmann* és *Márk* (I. 1311. 134).

A szeremlei okmányokban *Imré*-vel találkozhatunk: a kalocsai káptalan jelenti Károly Róbertnek, hogy Becsei Imre Bátmonostor és tartozékaiba beiktattatott: „dicit nobis magister *Emericus de Bechey*” (I. 1323. 263; a szeremlei okmánytárban tévesen 623 szerepel). Ez az Imre, aki először nevezi magát majd Bátmonostorinak, 1316-ban maior plaustrum regalum, s mivel Károly Róbertet az országba jötte óta szolgálja, ugyanezen évben Fejér vármegyében birtokot kap, s 1321-ben tárnoknagy. (Egyébként több kisebb-nagyobb birtokot kap még e fentiekén kívül is.)

Ennek a fent nevezett Imre mesternek fia a Nagy Iván emlegette *Töttös* (-nek mondott István) és *Vesszős* (-nek mondott György): „contra *Emericum et Egidium de Bechei Stephanum dictum Tuteus, et Georgium dictum Vezeus filios eiusdem magistri Emerici citasset*” (I. 1325. 270).

Becsei Imre harmadik fia *Tamás* (*dictus Thuisses*): „pro magistro *Emerico fratre suo similiter de Beche dicto necnon pro Thuetos. Georgio dicto vezseus. Thoma dicto Thuisses*” (II. 1332. 398).

Chata unokái, Becseinek mondott Imre fiai *Töttös* és *Vesszős* hagyják el a *Becsei* nevet, s szerepelnek mindig *Bátmonostori* előnévvel.

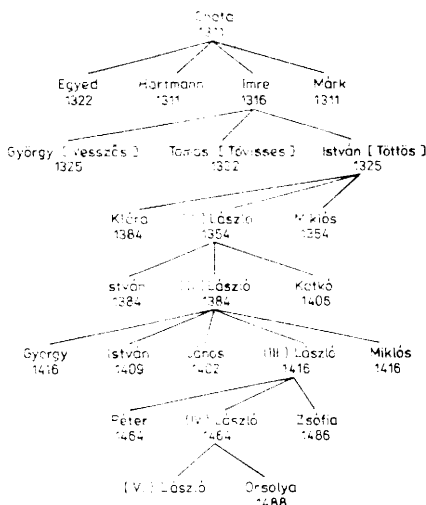
Eme *Töttös* és felesége, a máréi Gunya István fia István testvére Anna gyermekei Klára, László és Miklós (III. 1359. 143. 144, mikor a kalocsai káptalan *Töttös* leánya Klára végintézkedéséről bizonyosságot tesz, ill. II. 1354. 420, ahol: „suis [így!] videlicet *Nicolai et Ladislai* filiorum magistri Th[theus] de Botmunustura and nostram personaliter accedens presenciam”).

Az iratokból a továbbiakban (I.) László ágán rajzolódik ki a családfa. László gyermekei István és [II.] László (*Stephani et Ladislai filiorum eiusdem*) = *Ladislai* filij *Tetheus* (IV. 1384. 290), valamint *Katkó* (ac nobilis domine *Kathko* vocate sororis sue V. 1406. 458). Ezen László felesége Orsolya, s közös gyermekeik János, István, (III.) László, Miklós, György: „*Johannis, Stephani, Ladislai, Nicolai et Georgii* filiorum *Ladislai dicto Thytews de Bathmonostra*” (VI. 1416. 423).

(III.) László gyermekei Péter. (IV.) László és Zsófia. (IV.) László felesége az okmányok szerint *Fruzsina* s leánya Orsolya, amaz *Várdai* János felesége, kinek fiasításáról oklevél szól: „*Johannes de Varda is sua ac nobilis domine Ursula consortis sue, filie videlicet condam Ladislai de Thetews personis*” (XI. 1488[!] 486). Orsolya testvére a korán elhunyt (V.) László.

A családfa tehát:

^{*} Az adatolásban: a római szám a Zichy okmánytár kötetének, az első arab száma számozási évnék, a második arab szám az oldalnak a száma.

A szeremlei iratok közül az ötödik nemzedékbeli (II.) Lászlóhoz kapcsolódik a legtöbb. S mivel ő élt a századfordulón, az iratokban megjelenő névformák alapján végigkövethető a családnév rögzülése. Az alábbi alapvető névformákat találjuk: *a)* „Ladislaus filius Ladislai dicti *Teutheus de Bathmonostra*” (IV. 1391. 371); *b)* „magistri Ladislais filius Ladislai de *Theutheus* [!]” (V. 1400. 128); *c)* „Ladislay *Tyteus Bakmonastra* [így]” (V. 1403. 291); *d)* (mint az 1391-es adat, de szövegben:) *Ladilaus Teuthes* (V. 1406. 395); *e)* „magistri Ladislai dicti *Tutus*” (V. 1405. 332. okmány); *f)* „magistri Ladislai *Thethes*” (V. 1407. 415).*

A különböző formák az egységesülés felé haladnak. Már 1403-ban (első ízben, de magányosan) megjelenik a későbbi végleges forma, a *Töttös László*. 1403 után még a dictusos alakok következnek, sőt *Töttös* említése is elmaradhat. Az 1407-es adat után — legalábbis a szeremlei anyagban, valószínűleg a teljes anyagban is — a *Töttös László (Ladislaus Thetheus)* forma az általános: 36 szeremlei oklevélből csupán tíz esetben kapcsolódik a *Töttös* név filiusos (ilyenkor is közvetlenül, [I.] László felemlítése nélkül vagy dictusos alakban *László* névéhez.)

A hatodik nemzedék képviselőinek megnevezésekor sohasem marad el *Töttös* említése. A 18 szeremlei okmányban mindössze 4 ízben kapcsolják a személynévhez dictusos formában a *Töttös* nevet, minden más esetben a megszokott alakokkal (családnév + személynév) találkozunk.

Mindez azt jelenti, hogy a szóban forgó nemesi família családi neve a Becsei, Bátmonostori formák után *Töttös* lett. S a folyamat a XV. század első negyedében zajlott, záródott le.

De mi az oka, hogy e népes család családnévévé Imre fia Istvánnak (feltehetőleg) ragadványneve váljék? Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy eme *Töttös* a család legtekintélyesebb, legtöbbre jutott tagja lehetett: a család igazi őse. Az okmányok legalábbis ezt sugallják.

* A szöveg közbeni *László fia László* és *László mester* elnevezéseket elhagytam.

Töttös már 1335-ben lévai várnagy, 1336-ban pedig barsi főispán. 1343-ban királyi főajtónállómesterként és óbudai várnagyként találkozhatunk vele. 1345-ben pilisi főispán, s a királyné főajtónállómestere cím is megilleti. 1346-ban visegrádi várnagy, s kiváltsággént kivonják őt és testvérét a vármegyék s a városok bíraskodása alól. 1347-ben zólyomi főispán és saskói várnagy, majd 1353-ban a királyné tárnokmestere, s végül 1355-ben varasdi főispán. A felsorolásból is látszik: tekintélyes személy, az Ipolyságtól a Bácskáig vannak birtokai.

Nem véletlen tehát, hogy (II.) László folyton-folyvást Töttösre hivatkozik (a nagyapa és az apa nevével való megnevezés általános, de mint láttuk, a későbbiek során fokozatosan elmaradt a filiusos forma, s dictusos lesz, majd a mai alak jön létre). Apja, (I.) László meg sem közelítette a nagyapa „eredményeit”, s neve sem igazán alkalmas a biztos és eredményes hivatkozásra. (II.) László viszont hasonlóan eredményes, mint nagyapja. A király oldalán részt vesz a török elleni hadjáratban — fogságba is esik —, majd Bosznia ellen is hadba lép, s ekkor hal meg. Közben azonban jelentős és bizalmi feladatokat lát el: jelen van a lengyel királlyal kötendő béketárgyalásoknál (1411.), majd a következő évben a király parancsára ismét követjáráson van Lengyelországban. Kiváltsága az is, hogy Bodrog vármegyében bármely birtokán várat építhet.

Érthető hát, hogy a *Bátmonostori* helyett (amelyet egyébként Vesszős is visel) a jelentéssel bíró, jelentőségteljesebb, informatívabb *Töttös* lesz a család nevévé.

Megjegyzendő, hogy az 1400-ban felbukkanó *de Theutheus*, s egy 1464-es *Ladislaus Thythewsy* (valamint az okmányok több egyéb adata is) felhívja a figyelmet arra, hogy a XIII—XV. századi okmányok tanulmányozásakor a helynévi eredetűnek látszó családneveket óvatosan kezeljük, mert egyrészt sok esetben még nem valódi névről van szó, csupán közönséges jelzőről, másrészt (mint a Töttös család esetében is) egyáltalán nem helynévi eredetű a név. Pedig az előzmények ismerete nélkül a *Töttös* nevet is vélhetnénk ilyennek, mivel a Bodrog vármegyei *Töttös* falu 1382-ben a *Bátmonostorai*-ak birtoka, sőt már 1343-ben a *Becsei*-eké.

Kozmács István

Stílusmotívumok keveredése egy század eleji novellában

(Elek Artúr: Farsang)

1. Az irodalmi műalkotás önmagában egységes egész, érzelmeket, gondolatokat közvetít, ugyanakkor rész is az egész életműhöz viszonyítva, mert az író közlendőjének csak kisebb töredékét hordozza magában, az is meglehet, hogy egy aspektusból villantja föl, amit közölni akar. Az író látja, éli, érzi, gondolja, értékeli, átértékeli a valóságot, világot, szűkebb vagy tágabb világát, és önmagán áthasonítva nyújtja az olvasónak. Ez a bonyolult folyamat nem független a társadalmi valóságtól, sőt erősen determinált a társadalmi valóság által. Maga a művész a számára legadekvátabb módon akarja kifejezni önmagát, viszonyát a világ dolgaihoz, vagy éppen elzárkózását a világ dolgai elől.

A kifejezés mód, stílus, nyelvhasználat, struktúra stb. koronként és íróként változik ugyan, de szimultán és szukcesszíve a kifejezés módok átrendeződését, átcsoportosítását, némely jelenség határozottabb jelenlétét, sarkítását azonos koron, és adott írói alkotáson belül is tapasztaljuk.

A XIX. század fordulóján az izmusok korában különösen sokféle jellemző kifejezés mód vegyül egy író életművében, olykor egy-egy kötetében, sőt egyetlen művében is. Ennek a jelenségnek a bemutatására választottuk Elek Artúr (1876–1944) novelláját.

2. Az író „... a Nyugat legelső nemzedékéhez, azokhoz az íróművészekhez tartozott, akik századvégi modernségükkel előkészítői voltak a Nyugat körül végbement irodalomtörténeti jelentőségű nagy átalakulásának, de művészetük a Nyugat forradalmának erőteljes kibontakozásával sokat veszített időszerűségéből” (Szabolcsi Miklós szerk.: A magyar irodalom története 1905–1919-ig Bp., 1965. 443). „Életében egyetlen novellás kötete jelent meg 1913-ban: *Álarcosmenet* címen”; „Novellaíró művészetére erős hatást gyakorolt a századforduló eklekticizmusa: a kor divatos áramlatainak legkülönbözőbb nyomai felfedezhetők novelláiban, a szimbolizáló stilizálás éppúgy, mint a gyermekkort felfedező pszichologizmus...” (i. m. 443; a továbbiakban M. irod.).

„Elek Artúr — írja Marianna D. Birnbaum — a Nyugat-nemzedék egyik legérdekesebb és legsokoldalúbb alakja volt”, majd: „a Nyugat óriásai mellett talán törpének tűnik, de... kritikussai többnyire félreértették, egy kalap alá vették hol a szecessziós, hol az impresszionista, hol pedig a szimbolista iskola képviselőivel” (Marianna D. Birnbaum: Elek Artúr pályája. Bp., 1969. Akadémiai Kiadó IF. 5).

Értékeit méltatja Farkas Zoltán: „... e novellák arról tanúskodnak, hogy Elek nem született elbeszélőnek. Egzaltált írásmódjuk nem kelti az

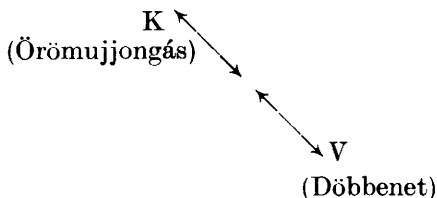
olvasóban ugyanazt a lelkesedést, amelyet Elek írásuk közben érzett, sokszor irreálisak, túlfeszítettek, elmosódók. Elek is érezhette ezt, mert többé nem próbálkozott a szépirodalommal. Egy azonban bizonyos, hogy már novelláskötetében is gazdag nyelven, jól, sokszor erőteljesen és gyönyörűen írt” (Farkas Zoltán: Elek Artúr emlékezete, ITK. 1956. 344).

Novelláinak témája a múlt, az álom, az emlék, a művészet, és a szerelem, vágyódás egy másik világba. Ezeket a témákat ötvözte eggyé a Farsang című novellában. (Először a Nyugatban jelent meg, 1911. II. 886–91., majd az Álarcosmenet c. kötetben 1913. 76–84.)

3.1. A novellában elbeszélt történet — nevezzük felső tartalmi rétegnek — örömujjongással kezdődik, és mélységes, szomorú döbbenettel zárul. A hős a farsangolók közé vegyül álarcot öltve, valódi és vélt eseményeket él át. El akarja dalolni a szerelmes dalt, mindazt, amit érez, de fél, hogy az emberek kinevetik. Két arcot kell mutatnia, hogy megcsalja őket, elrejtse valódi énjét. Észreveszi, hogy egyedül maradt egy panoptikumszerű csöndes téren. Pár álarcos figura körülötte, de milyen maskarák! A múlt víziója keveredik a jelennel, közben éjfél lesz: a letépett álarcok mögött döbbenten ismeri föl ugyanazokat az arcokat, ugyanazt az arcot, önmagáét. A novella kezdő és végpontjának tartalma között ellentét feszül.

A kezdőponttól (K) a végpontig (V) fokozatosan veszti el a hős — talán oktalanul támadt — életkedvét, keserű felismerésig jut el.

Ábrázolni így lehetne:

Szerkezetileg két nagyobb részre tagolható:

- I. Szerelem, farsang, álarcok és a régen érő dal
- II. A múltból, emlékekből, jelenből szótt vízió

A két egységet összeköti a dal, amelyet el akar dalolni, s az álarcos figurák, maskarák, melyek váratlanul, fölnagyítva jelennek meg.

Az elrendezés részletesebben:

I. Az ujjongás Az ujjongás oka A csöndes tér a dal és a kettévált trágár nóta		Az utcazsivaj az álarc egyéniség az áhítatos rajongás
---	--	--

Vállalja a dalt, önmagát, szembefordul a tömeggel.

II. Glédában álló, szótlán, mozdulatlan maskarák sorakoznak vele szemben.

Egy vízió, mely összemos jelent és múltat, álmot és valóságot.
Minden álarc mögött ugyanaz az arc, önmaga.

3.2. „Elek novellái közül... akad számos, melyek olvasásakor úgy érezzük, hogy mögöttük valami fontosabb, mélyebb üzenet rejtőzik, s az olvasó feladata, hogy ezt az üzenetet a felületen folyó történet alól a felszínre hozza. Az író az olvasóra bízva felfedezését, rábízta, hogy lefejtse a történet páncélját” (Marianna D. Birnbaum i. m. 26).

Valamilyen szimbolista jellegű a vizsgált mű is, ez a rövid tartalomleírásból, szerkezeti vázából is kitűnik; valóságos elemek keverednek szimbólumokkal, a fantázia szülte alakokkal.

Az egyszavas cím, a *Farsang* is ezt sugallja. Egyrészt az évnek arra az időszakára utal, amelyet vidám mulatsággal töltenek el az emberek, ezt a hangulatot a szó jelentéstartalma is igazolja. Ugyanakkor asszociációkat teremthet a szó — álarc, maskara. Mindez így együttvéve valamilyen szimbólum, csak még nem is tudja az olvasó, hogy mi.

4.1. Határtalan ujjongással indul a novella: „Az a hét az ujjongás hét napja volt” (Elek Artúr: Álarcosmenet 76). Nem tudjuk még, hogy ki örül és minek, csak tele van minden örömmel; az a hét maga a mérhetetlen boldogság. A második mondatból már kiderül az „én” forma, hogy személyes élményként mondja tovább az érzelmeit. „Egy álló hétig boldog szédület volt az álmod és rózsaszín mámor az ébredésem.” Túláradó érzelmei töredezetté teszik még a gondolatait is „...csak darabokra szakadt szók lüktettek a fejemben, értelmetlen, néma sikoltások:

— Óh égnek kéke... ti paloták, ti szobrok, ti boldog utcák, ti dicső kövei a gyalogjáróknak, ti keleti alabástromból, rózsaszín jaspisból, phrygiai márványból faragott kockák... óh emberek, ti sugárzó rongyosak, ti szépséges rútak... óh gyönyörű utcazsivaj, gyönyörű sárga folyó... óh Isten, Isten, gyönyörű Úristen!”

Egyetlen ige nincs a szövegben, ép teljes mondat nem áll össze, csak a felfokozott érzelem mindent szépnek láttató áradását érezzük a sorok mögött. A színek: *kék, rózsaszín, sárga*; a jelzős szerkezetek: *sugárzó rongyosok, szépséges rútak, gyönyörű Úristen, dicső kövek, boldog utcák, boldog szédület, rózsaszín mámor* mind azt mutatják, hogy a kívülről nyert impressziókat most belülről is sugározza, önmagából s az utcán járva csak foltokban lát maga körül mindent.

Az impresszionizmus nominalitása, színei, laza szerkezetei (mondatszerkezetei) uralják ezt az egységet. Gyakran használja itt is, a későbbiekben is a befejezetlenségre, továbbgondolkodtatásra utaló három pontot. Ugyanakkor jelen van — ha sokkal visszafogottabb formában is — a dinamizmus. Expresszionizmust sejtető motívum: „hogy ki ne *robbanjon* belőlem a kacagás”... „és *vad harsogásával* mindenkinek elárulja a titkomat”... „hogy *nyakába* ne *vessem magam* a szemközt jövőnek.” Majd még határozottabb: „*Ujjongva rohantam* végig az utcákon.” Egyetlen bekezdésben négyszer jelenik meg ugyanaz az indulatszó is: *óh*.

4.2. Fontos szerepet kap az időtartam („egy hét”). A laza szerkezetet többek között az időtartam többszöri ismétlésével kapcsolja össze. Az, hogy egyetlen hétre korlátozódott a felhőtlen boldogság, a gyakori ismétléssel nyomatékosítást kap:

„*Egy álló hétig* boldog szédület volt az álmom . . .”; „*Egy álló hétig* nem mertem a szájamat kinyitni.”; „*Egy álló hétig* gondolat össze nem állott bennem . . .”; „*Egy álló hétig* jártam szótlán ujjongással . . .”; „*Egy álló hétig* reménykedtem . . .”- „*Egy hétig* úgy jártam az utcákat, hogy mindenki megfordult utánam . . .” (i. m. 76–7).

Az *álló hét* melléknévi igenévi jelzője konvencionálisan használt variáns a köznyelvben a *hét* nyomatékos elhatárolására és az időtartam pontos rögzítésére: r e á l i s e l e m. A bizonytalanban elhelyezve azonban valószínűtlen időt tükröz. Így is mondhatnánk: *valamikor egy hétig*.

Az, hogy időközben sejtelmesen bizonytalan a történet, kitetszik abból is, ahogyan az ujjongásnak, a boldogságnak az okát leírja: „Azon a kicsi téren nyílt ki rám *egyszer egy* éjszaka *egy* ablak és hullott belőle a fejemre *egy* száz virág” (i. m. 76). A határozatlan névelőkkel, a határozószóval érzékelteti az idő bizonytalanságát, és a hely valószínűtlenségét.

Az idősíkok kezelése, oldottsága a valósághoz viszonyítva elmosódó távlatot nyit a régmúlt felé, és szinte eltávolodik a meghatározhatatlanba. „Eldalolok neki egy dalt, amely olyan régi mint én magam, és *száz éve* aluszik a szívemben”; „. . . az én dalom *száz esztendeje* pihen bennem . . .”; „*Száz esztendeje* érik, tisztul, tüzesedik bennem . . .” (i. m. 77). „Akit *száz esztendeje* várok, akit *száz esztendeje* keresek, ismeretlenül *száz esztendeje* ismerek . . .” (78); „. . . mily mulatságos . . . aki már *száz év óta* csak a maga árnyékát nézi” (79). A *száz* ugyan határozott számnévvvel kifejezett mennyiségjelző, de a határozott számnévi forma csak a bizonyosságot fejezi ki, azt, hogy biztosan élt benne a várakozás, érzélem stb.; valójában inkább így értendő: örökké ismerte, várta, kereste azt a valakit, akit most megtalálni vélt; időtlen idők óta érik benne a dal; és mindig magányos volt. Elmosódik az idősík, és végtelenre távol.

4.3. Nemcsak az idő, hanem a hely is sajátos. Egy gyönyörű ismeretlen városban vagyunk, ahol a tér meg az utcák válnak a novella színhelyévé; farsang van, minden ember kint tolong.

A t é r e n áll a ház, amelynek ablakából egyszer a hősre hullt egy száz virág. Ez olyan fontossá tette azt a teret, hogy visszatérő, ismétlődő motívummá válik. Először: „Egy álló hétig jártam szótlán ujjongással és kerülgettem azt a kicsi teret” (i. m. 76). Az *azt* mutató névmási kijelölő jelző megint az ismeretlenbe mutat, mert semmit nem tudunk még a térről, itt hallunk róla először. A fontossága is csak a következő mondatban válik világossá: „Azon a kicsi téren nyílt ki rám egyszer, egy éjszaka egy ablak . . .” (76). Vagyis ez az a hely, ahol a mérhetetlen boldogság érte; csak ennyit tudunk róla, nem többet. A *tér* jelzője, a *kicsi* kedveskedő, becéző, óvó, féltő hangulatot áraszt. A későbbiekben: „akkor elhatároztam, . . . elmegyek a *kis térre*” (77); „Az én *kis teremnek* nem jutott közönsége. A *kis tér* üres volt, az én házamon minden ablak becsukva” (77). S z i m b o l i k u s á válik a csöndes, üres tér, ahol el akarja énekelni az eddig nem hallott dalt. Ez a csöndes hely az övé, itt elhúzódva az emberektől megszólalhat, őszinte dalt dalolhat. A későbbiekben a *tér* még egyszer fordul elő: „A *tér* észrevétlenül megtelt mögöttem emberrel, kíváncsi maskarával, akik nesztelen meglestek, aztán

kikacagtak” (78). A boldogság színhelye a megaláztatás színhelyévé vált, nem tudta megóvni önmagát s a dalát a nevetéstől.

Az utca a térrel ellentétben vidám, hangos, túldíszített. „Az utcák tele voltak jókedvű emberrel, kacagó maskarával, virágos hintóval, hejehujával. Eleresztett vad paripák rohantak végig a sorfalat álló tömegek között. Zizegve repültek a levegőben színes szalagok és könnyű bürükké fonódtak az utca fölött, az erkélyek és ablakok között. Majd hosszú kocsisor indult meg el-elakadva és a kocsikban álarcos emberek nyüzsögtek. Mindenki lisztes volt, mindenkin színes papirosok libegtek. És mindenki danolt, kurjongatott, sikoltozott” (77).

A kis tér és a hangos utca közötti éles ellentét a nyelvi anyagból jól regisztrálhatjuk. A tér csak a *kicsi* vagy a *kis* jelzőt kapja, vagy egy birtokos személyragot (*terem*), vagy azt se: *a tér*. Az utcakép színes forgatagát jelzős szintagmákkal festi (az alaptag határozó) részletes leírással intenzív jelentéstartalmú igékkel, szinte felsorolás, nincs benne egyetlen alárendelten szerkesztett mondategész. Mint egy eldobott szerpentin úgy gyűrűzik. Díszítettségében a *szecesszió*s, leírásában *impresszionista* stíluselemek vegyülnek, „...tele voltak jókedvű emberrel, kacagó maskarával, virágos hintóval, hejehujával...”; „Zizegve repültek a levegőben színes szalagok...”; „Mindenki lisztes volt, mindenkin színes papirosok libegtek...”.

4.4. Térjünk vissza még egyszer az ismeretlen kedvestől kapott virágra, mely olyan ujjongó érzelmeket váltott ki. „Rámszállott libegve, mint egy szétterjesztett szárnyú galamb, mint az Isten küldötte és megült a fejemen szelíden, bánatosan. Felnyúltam érte, a szememre nyomtam, a szívemhez szorítottam” (76–7). Nagyon szép hasonlatok, de ha elmaradna a *mint* hasonló kötőszó, sokkal tömörebb lenne a kép. (A virág: „Rámszállott libegve, szétterjesztett szárnyú galamb, az Isten küldötte”. Ezek a motívumok a nagy nyugatosoknál tökéletesebb formában jelennek meg.)

A virág valójában: „Egy szál piros rózsa volt, egy lehullott, nekem szánt, nekem küldött, csókkal megillatosított, könnyel megpirosított rózsa.”

A *rózsa* jelzői befejezett melléknévi igenevek, értelmezők határozóval bővítve, s a mondat végén ismét a jelzett szó, *rózsa* másodszorra is, ismételve. Nominális szerkezet, láncszerű az értelmezők sora. A következő metonímia (szinekdoché) az ismeretlenséget, személytelenséget jelzi. „Az én becsukódott életembe benyitott *egy kéz* és széthajtotta összehorult függönyét” (77).

Meg kell itt jegyeznünk, hogy az impresszionista prózastílus több újítást hoz a mondattanon belül is. „A szerkezeti megújításon kívül mindenekelőtt az ún. helyettesítési eljárást említsük meg: általa az író élő személy nevét (többnyire az alanyt)... helyettesíti”. Az alanyt helyettesítik „bizonyos testrészek... a csoportban főként: kéz, láb, fej, szem stb. szerepel” (Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó Bp., 1979. 109–11).

Ilyen helyettesítésnek tarthatjuk az idézett részben említett *kezet* — határozatlan névelővel *egy kéz* — az ismeretlen személy megsejtetésére.

4.5.1. Az egész novellában fontos, mondhatnánk kulcsszerepe van a *dalnak*, amit el akar énekelni, mert azzal minden fölgyülemlett érzést, gondolatot ki tudna fejezni, természetesen csak álarcban, mert fél a tömegtől, fél a megaláztatástól.

„...elhatároztam, hogy maskarát öltök, hogy belevegyülök a farsangoló tömegbe és elmegyek a kis térre. Elmegyek, és ablaka alá állok annak.

aki fehér kezét kinyújtotta fejem fölé. Eldalolok neki egy dalt, amely olyan régi, mint enmagam . . . Hisz az én dalomat senki sem hallotta még . . . az én dalom . . . mint megaludt aszúbor a pince fenekén . . . érik, tisztul, tüzesedik bennem, de most kiöntöm és felnyújtom valakinek” (77).

Szimbolikus értelműek a sorok; az, hogy „fehér kezét” kinyújtotta feje fölé valaki, aki a legmélyebb dalának megszólaltatására ihleti őt, a költőt, művészt; a kitárulkozás vágyát is fölébresztette benne. Hisz a dal erejében: „De azt gondoltam, lehetetlen, hogy az én dalomra meg ne nyíljék ajtó, ablak, a háznak fala is” (77).

Az állítmány (*nyíljék*) mögé került halmozott alany (*ajtó, ablak, fala*) igen intenzív, a fokozás szinte az irreálisba tágul.

4.5.2. Az álarcos ember az ablak alá áll, és megszólal a szerenád, halkan dalol, őszintén:

„– Óh büszke homlok, szánó szív, óh könnyes szem . . . anyám, hitvesem, barátom . . . halk mosolyú álmom, pihegő, ringó, esengő vágyam . . . Akit száz esztendeje várok, akit száz esztendeje keresek, ismeretlenül száz esztendeje ismerek . . .” (78).

Megszólítja, de nem nevezi meg a kedvest, csak részt-egészet fölcserélve (szinekdoché) a részeket sorolja (lásd a fentebb elmondottakat): *homlok, szív, szem*, s a hozzájuk kapcsolt jelzőkkel a jelzett szó vélt tulajdonságait is megsejteti: pl. hogy *szánó*, tehát megértő a szív, melyhez szól, a *könnyes szem* pedig együttérző szánakozást érzékeltet. Három birtokos személyragos konkrét jelentésű főnév következik: *anyám, hitvesem, barátom* majd könnyű, finom szinesztéziák: *halk mosolyú álmom . . . pihegő, ringó, esengő vágyam*. Ezzel még absztraktabbá vált a személy, akihez a dal szól.

Igét tartalmazó főmondat nem volt az idézett részben, most mégis mellékmondatral folytatódik (értelmezői mellékmondat), így még fontosabb válik a mellékmondatban az igei rész (az állítmányok): *ismerek, keresek, várok* és a már említett *száz esztendeje* mint az időtlenség kifejezése.

Így:

*büszke homlok, szánó szív, könnyes szem . . .
anyám, hitvesem, barátom . . .*

(*Te*) *halk mosolyú álmom, ringó, esengő
(nincs meg-
nevezve) vágyam . . .*

*Akit száz esztendeje várok,
akit száz esztendeje keresek,
ismeretlenül száz esztendeje ismerek . . .*

Ismét laza szerkesztésmód, sok nominális elem, szinesztéziák.

4.5.3. A tér megtelik emberekkel, kíváncsi maskarákkal, akik meglesik, majd kinevetik a hőst.

Saját helyzetének a felismerése tárgyilagos, reális, szinte köznyelvi stílusban szól:

„– Jó Isten – gondoltam kétségbeesetten – ezek elől nincs menekülés, ez a tátott száju, csúfolódó had örökké a nyomomban lesz . . . De színt változtatok és megcsalom őket” (78).

Mindennapi társalgásban is helyénvaló lenne ez a megfogalmazás, nincs benne szimbólum, rejtőzködés. Még mindig a dal motívumánál maradva: a tömeg gúnyos kacagására új nótába kezd: „egy tréfás nótába fogtam” (78). De ez más volt, mint a szívéből jött — eddig dalolt — őszinte vallomás; szinte kettévált az egyénisége, mást dalolt:

a) hangosan

„— Patyolatkezü szép madonnám — danoltam az orromon keresztül vékonyan — rózsaszóró, angyalujjú, halvány arcú, sápadt szemű. Ha hittál, hát itt vagyok, ragyogok... Én vagyok a rózsás lovag, kakashangú Pulcinellád... Jőjj elő, bújj elő, puha szívű istennő... Az emberhad kacagott és újra elénekelt a *csúfondáros nótát*.” — „...bizgatott, hogy folytassam a *nótát*.” — „...öntudatlanul belevitt egy nótába, egy hetaerabősztítő ocsmány dalba...” (78). — „Gépiesen folytattam a *trágár nótát*...” — „...ujham még mindig táncol a húrokon, ész nélkül kapkod beléjük és pengeti a *röhögő istenkáromló nótát*” (80).

b) önmagában

„...óh bocsáss meg, hogy fölzarvalak, és ablakod alá álltam. Óh bocsásd meg, hogy garázda szóval és durva nótával rebentettem meg kötötted a csöndet. Bocsásd meg... hogy itt vagyok... és a *szívem nótát dúdol*.”

„Óh bocsásd meg, hogy akkor mentem el ablakod alatt, mikor a szellő kikapott a hajadból egy szál virágot. Eltévedt, szegény, rámszállott és megittasított.” — „Áldott legyen az a haj, az a virág, áldott az a részegség, az az ujjongás és az örök csöndesség. Bocsásd meg, hogy még vagyok, és álmodni tudok.” — „mily mulatságos az ilyen megtépett szürke varjú, aki már száz év óta csak a maga árnyékát nézi... Nevetni való... ne vessz hát, hiszen én is nevetek...” (79).

a) A hangosan elénekelt dal nyelvi anyaga igen vegyes: a választékos, kellemes hangulatot árasztó szavak vegyülnek a csinált, gúnyos, nevetésre ingerlő szavakkal.

Patyolatkezü szép madonnám; rózsaszóró, angyalujjú, halvány arcú, sápadt szemű; Jőjj elő... istennő akár a b)-vel jelölt belső monológba is kerülhetne, de így együvé szerkesztve a *danoltam az orromon keresztül vékonyan; H ahittál hát itt vagyok, ragyogok; kakashangú Pulcinellád* mondategységekkel, szószervezetekkel még élesebb a kontraszt. S az, hogy az egészet *orromon keresztül*, elváltoztatott hangon dalolja, egybemossa a szépet a nevetségessel. A nominalitás, a laza szerkezet, sőt a túldíszítettség is nyelvi jellemzője: *rózsaszóró, angyalujjú, halvány arcú, sápadt szemű*.

A kontraszthatást igen élessé teszik a jelzők is: „*csúfondáros nótát; hetaerabősztítő ocsmány dalba; trágár nótát; röhögő istenkáromló nótát*”.

b) Önmagában bocsánatot kér mindenért — sornyi szövegben ötször fordul elő a *bocsásd meg*, illetve *bocsásd meg* — azért is, hogy „a szívem nótát dúdol” (színekdoché). Sejtí már, hogy a nagy öröm csak hamis illúzió volt: „akkor mentem el ablakod alatt, mikor a szellő kikapott a hajadból egy szál virágot. Eltévedt szegény, rámszállott és megittasított”.

Az *áldott legyen* megismétlése szinte imádságos áhitatot kelt, e mondat-egész többi része felsorolás: *az a haj, az a virág; az a részegség, az az ujjongás és az örök csöndesség*. A *haj* és a *virág* konkrét jelentésű főnév, bár az időtlenség

itt ezeket is absztrahálja; a többi: *részegség, ujjongás, csöndesség* elvont főnév. A hőst ért impressziók összességét igyekeznek belesűríteni e szavak elvont jelentéstartalmába.

4.6. Most, a fölismerés pillanatában visszatér a „hét nap” időmotívum szinté záróakkordként: „*Hét napig ujjongástól* volt hangos ez a sír idebenn, ezután *hét esztendeig* csönd lesz benne megint” (79).

A mondategészen belül a mondategységek szerkezetével is a lezárttságot érzékelteti.

ez a sír

ujjongástól	csönd <i>lesz</i> benne
hangos <i>volt</i>	hét esztendeig
hét napig	megint ezután

Az *ezután, megint* úgy értelmezhető, hogy előtte is „csönd” volt hosszú ideig, most a „hét nap” elteltével ugyanez a csönd folytatódik.

Önmagát is jellemzi: „Milyen különös is . . . hogy itt vagyok, *én, a folytatástalan kezdet, egy elkésett élet*, amely soha többé utol nem éri magát, . . . mulatságos az ilyen *megettépt, szürke varjú, . . . Nevetni való . . .*” (79).

Az *én* értelmezője a *folytatástalan kezdet, elkésett élet, megettépt szürke varjú*, sőt még a *Nebetni való* is. A leglényegesebb nominális elemeket láncszerűen kapcsolja össze. Ellentmondásokat rejtő költői képek, mint ahogy ellentmondó az egyéniség kettőssége is, az egyszerre énekelt kettős dal.

Egy szimbólumot — nagy kezdőbetűvel írt (Adyéhoz hasonló) szót — is segítségül hív, az „örök Barát, aki ösmer, és olvas bennem, jól tudta, hogy én most valakivel úgy beszélgetek, mint ahogy csak ő velem tudok, lehajtott fővel, áhítatosan” (79). Az *örök Barát* lehet az Isten szimbóluma, aki belelát az ember lelkébe, el se kell mondani semmit; így, belső monológgal beszélt a képzelt, szeretett lényhez is.

De vége a h a n g o s a n és ö n m a g á b a n mondott dalnak;

„Egyszerre eszembe jutott, hogy hol vagyok, hogy a hátam mögött ők vannak, ők, az emberek, hogy lesen állnak és ha az álarcot rángatózni látják arcomon, ha meglátják selymén az átütő nedvességet . . . Ki fognak nevetni, le fognak kacagni . . .” (80).

Az álarcos *én* és *ők* *ők*, az *emberek* ismét sarkítva, szembeállítva jelennek meg. A dala miatt kinevetik, mert még az álarcon is átütnek a könnyek, de most hirtelen elhatározással egy új, tevékeny *én* szólal meg: „Hát nevéssenek! Hát kacagjanak! — . . . De ami itt fáj, azt eltemetni nem bírom. Nem bírom. Azt ki kell harsognom magamból, azt közübük kell ordítanom!” (80).

Aktív, cselekvő megnyilvánulásra készül — felkiáltó mondatok, felszólító módú igék jelzik: *nevéssenek, kacagjanak*; a tagadó formában ismételt igei állítmány: *nem bírom. Nem bírom* (alaki erősítés). Majd a ragozott formájú, igen intenzív jelentéstartalmú infinitívus: *harsognom . . . ordítanom . . .* Ezek expresszionista stílusra jellemző motívummozaikok.

Ezzel az első szerkezeti egységnek vége. Eddig a valóságból és önmaga érzelmeiből szőtt képek sorával vallott arról, hogy v a l a m i k o r („egyszer, egy éjszaka”) v a l a h o l („azon a kicsi téren”) v a l a k i („egy kéz”) benyitott az életébe, akiért a tömeggel szembefordulva is vállalja dalát, önmagát.

5. Az olvasó várakozással van tele; reális, aktív, tevékeny folytatást vár, de a farsang tovább tart, csak másképpen, mint az első részben: először nevetségesen, aztán meghökkenően, majd döbbenettel.

Tablószerű kép tárul elénk, minden mozdulatlan és néma, csönd van:

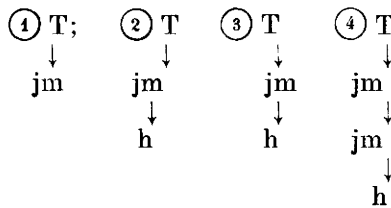
„Hátrafordultam. Azt vártam, hogy tele lesz a tér fintorgó emberrel. De mennyire megaláztam. Mindössze néhány maskara állott a téren, az is egy sorban, szinte glédában. És némán állottak, meg se mozdultak, amikor feléjük indultam és gyanakodva végigmérem őket” (i. m. 80).

Egyszerű, rövid dísztelen mondatok. Az első egyetlen igei állítmányból álló mondategész (egység is) — „Hátrafordultam” — után még 4 mondat-egész következik, 9 mondategységet foglal magában. Olyan rövidek és laza szerkezetűek, hogy az *Azt vártam*-tól egyetlen mondategész is lehetne, csak néhol egy-egy kötőszót kellene beilleszteni, vagy még azt sem, csak a pont helyett vesszőt rakni. A rövid mondatok azonban statikussá változtatják ezt a részt, és kontrasztot is teremtenek: az előző képsort lefékezik, majd leállítják.

Egy pillanatig nevetségesnek tartja a hős a tablót, a látványt, ezt a groteszk, megnevezhetetlen képet „Lehetetlen volt kacagás nélkül megállni” (80).

- „Nert soha én
- ① olyan furcsa maskarákat,
 - ② olyan szörnyetegül fonák figurákat
 - ③ soha olyan borzalmasból alakult nevetségest
 - ④ olyan bőszerűség csiklandozó torz alakokat
nem láttam.” (82)

A szövegben lineárisan írt mondategészlet a szemléltetés szándékával bontottam föl. A mondat tárgya, mint látható így kiemelten fontossá válik, az igei állítmány elé kerül halmozottan, szerkezetes formában — a tárgynak jelző bővítője van, aminek határozó bővítője a szerkesztettség második szintjén. Így:

(A jelöléseket lásd Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakori vizsgálata. Bp. 1971. 135.)

A jellemzést felsorolásszerűen, más szerkesztési formában folytatja. Az összetett állítmány a mondat végére kerül, és a nominális rész elé került a szerkesztett jelzőlánc. Így:

„Mily egészen különös, soha nem látott, elképzelni is lehetetlen, leírni még lehetlenebb maskarák voltak(((81). Ezek az elképesztő maskarák meg-elevenedett testrészek álarcát viselték: a szem, a száj, az agyvélő és a szív álarcát.

„Ahogy múltak a percek, egyre kevésbé láttam őket mulatságosnak” (81—2). Pontos, realista (szinte naturalista) leírását adja minden maskarának külön-külön.

„Az elsőnek fej helyett egy óriási szemgolyó ült a nyakán”; „A másíknak a feje egy óriási száj volt . . .”; „A harmadik feje egy feltört diónak a reneteg két fele volt. Csak ha jól megnézte az ember, derült ki, hogy az, ami diónak látszott, valójában a csontburkolatából kifejtett, eleven, mozgó, száztekervényű a g y v e l ő, amelyből hol itt, hol ott ugranak ki furcsa dudorok, hogy nyomban lepadjanak, kisimuljanak és egybűtt dagadjanak ki újra, és mintha valahol a dió közepén tűz égett volna és rajta víz forrott volna, páragomolyok gözölögtek örökké a tekervényekből!” (81).

A tízoros leírás csak két mondategészből áll, a második szinte megállás nélküli felsorolás. Hasonlít az élőbeszédre; ez a beszédmód olyan szituációban képzelhető el, amikor fontos, meghökkentő dolgot mond el az ember egyetlen lélegzetvételle. Sok jelző sorakozik a névszói állítmány előtt: „csontburkolatából kifejtett, eleven, mozgó, száztekervényű agyvelő”.

Meghökkentő ez az aprólékos, részletes leírás; mozog, működik minden, várakozást kelt, hogy mi lesz ebből, mi a rendeltetése. Valóság a nagy álarc, maskara vagy más? „A negyedik maskarának már a vállából nőtt ki piroslóan, tömördek finom csövecskéből megkapaszkodva e g y n a g y s z í v . . .” (81).

6. Egyenként, sorba nézi a figurákat, aprólékosan és ahogy egyre jobban elmélyed egynek-egynek a szemlélésében, mind ismerősnek tűnik, mindben van valami ismerős. A felismerés azonban a múltba vezet, felbomlik a jelen, és az emlékezés síkján a múltból imbolyognak a jelen felé az emlékek.

„Hol láttam én olyan felhőben úszkáló, ködön, párán át bámuló szemet? Hol a múltban, hány évtizeddel ezelőtt?”; „Nem te vagy az a gyermek, aki egyszer valamikor úgy nézett a világra, mint a maga jussára?” (82); „Egyszer nagyon régen, egy rettenetes órában hidak szakadtak le körülöttem” (83).

Minden régen történt emlék felszínre tör lassan: „Gondolataim most már emlékek között bolyongtak, benne jártak a múltban, és egyre mélyebbre jutottak beléje” (83).

De nemcsak az emlékek, vagyis a múlt síkjáról vetülnek a képek, hanem az álomból is. „Téged álomban láttalak egyszer. Azt álmodtam, hogy meghaltam . . .” (83).

A szavak — *múlt, egyszer, régen, valamikor, emlék, álom* — jelentése egyértelművé teszi az idősíkot, amit felidéz a hős, amit eszébe juttat egy-egy maskara.

7. Egymást követik a kérdések is, a hős nem tud eligazodni a múlt zűrzavarában: de nem párbeszéd kezdődik, mert „Tétovázva, inkább csak mintha magammal beszélnék, kérdeztem meg . . .”; „Ki vagy te felhős, te patakzó nagy szem? Hol láttalak és már? Nem te vagy az a gyermek . . .?; Hová lett ő?”; „Hát te? Te ki vagy?” (82); „Ez az a hely, ahol az álmok teremnek?” (83); „Itt él és vergődik a szerénység, a félnkség meg a bánat, a végtelen, az örök?” (84).

A kérdések egyre elvontabbá válnak, és nemcsak a múltra, hanem a jelenre is vonatkoznak. A megelevenedett érzékszervek maskarája és a múlt víziója s z ű r r e a l i s t a festményé változtatja a tablót. „Az olvasó előtt

áll egy a Salvador Dali, Hans Arp, vagy Max Ernst vászánáról való szürrealista vízió” (D. Birnbaum i. m. 47).

Az igei állítmány nélküli mondatok a pillanatnyiséget érzékeltetik: „Ti szegény káprázó szeműek, ti könnyesek, ti csudálkozók!” (82) (a szem); „Olyan csodálatos szuszogó, ketyegő duda, mint te. Az oldala pedig csupa szakadás, csupa hasadás” (a szív); „Óh furcsak diópár, kacagtató bölcsője gondolatnak, tudatnak, silány vánkosi életnek, halálnak . . .” (83) (az agy).

Az igevek: *ketyegő, szuszogó, csodálkozó, káprázó* és az igéből képzett elvont főnevek: *szakadás, hasadás* jelentéstartalmukkal dinamikusságot szőnek a szövegbe. Statikussá teszik a határozó bővítmények: „A bamba nagy szem. . . csak ült szóltalanul, lélektelenül, mozdulatlanul a tulajdonosán . . .” (82).

Metaforákkal helyettesíti a *szem, agy, szív* szót: „a bámuló nagy *golyóbis*”; „Óh, furcsa *diópár*”; „szuszogó, ketyegő *duda*”; ezzel plasztikusabbá teszi a megjelentetésre szánt fogalmat.

Egyre inkább a múltja és jelene felé fordul, és összefüggéseket talál a múlt, saját maga és a hozzá hasonlók között.

„Nem te vagy az a gyermek, aki egyszer valamikor úgy nézett a világra, mint a maga jussára, de valahányszor megcsapta az élet lehellete, elhomályosodott tőle a szeme: az élet eltakarta előle a világot. Hová lett ő? Mivé lettél te? *Ti* szegény káprázó szeműek, *ti* könnyesek, *ti* csudálkozók! . . .” (82). Keresi a múltbeli gyermeket (*ő*), aki már nincs többé, a *te* önmagához szól, keserű magára döbbenéssel; és a *ti* a hozzá hasonló vágyakkal, csalódásokkal teli embertárshoz. A három személyes névmás így közel egymáshoz az ide-oda cikázó gondolatot érzékelteti művészien.

És ezekben a maskarákban nincs vidámság: „Szinte inkább valami *mélységes mély szomorúságot* éreztem meg bennök” (82); „Hogy most itt kell találkoznom veled, *te szegény, szegény maskara* . . .” (83); „Ki vagy hát *gyászos maskara*? (84).

Alaki és tartalmi erősítéssel érezteti a sajnálatot, a fájdalmat (*szegény, szegény; mélységes mély*).

Egyre sűrűbb lesz a novella atmoszférája, záporoznak a kérdések: „Kik vagytok, ti éjszaka rémei? Honnan jöttök, kinek a múltjából jártok föl, ti kísértetek? Ki bújkál az álarcotok alatt? Hadd lám, emberek vagytok-e vagy lázas álmok?” (84).

Rövid kérdő mondatok, értelmezős szerkezetek (*ti, éjszaka rémei; ti, kísértetek*) majd ismét az „álarc” motívum.

8. Az olvasó elmerült a múltban, a „lázás álmok”, emlékek birodalmában irracionális körülmények között tőprengett gyermekkoráról, életről, halálról — és most ismét eszébe jut, hogy farsang van és közeleg az éjfél: „Éjfél az óra, lehullanak az álarcok, hadd lám, kik vagytok? Látni akarom az arcotokat! Le az álarcokkal!”

Kérdő, felkiáltó, felszólító mondatok záporoznak, ismét az álarcosokkal szembenálló „én”-t látjuk, sürgetését halljuk. A tabló marad, állnak, némán, mint amikor hátrafordult és szembenézett velük: „*A csodálatos maskarák nem mozdultak. Álltak ugyanúgy, ahogy addig, nesztelenül, torzul, baljóslatúan*” (84).

A módhatározói mellékmondatban felsorolt határozók — *nesztelenül, torzul, baljóslatúan* szerkezetileg csak hozzátoldások, mert az „álltak ugyanúgy, ahogy eddig” visszautalás is elég lenne — de ismét a statikus állókép

formát érzékeltetik ezek az elemek, sőt a szavak jelentéstartalma a baj közeledtét jelzi — főleg az utolsó szó, a *baljóslatúan*.

„Le az álarcgal, ha mondom! — sürgettem őket és egymásután lehúztam arcukról a maskarát.”

„Egymásután takartam föl az arcukat”,

arc ↔ arc ↔ arc ↔ arc

„Egyazon arc volt valamennyi, akárha tükörképei lennének egymásnak

és tükörképei egy másik arcnak, amely szemközt volt fordulva velük és borzadva meredt rájuk.”

Milyen volt ez az arc?

„... megannyi keresztül-kasul szántott, barázdáktól felhasogatott, szótlanul vonagló [arc].”

9. A farsangnak vége, de hova lett az ujjongás, a virág, a szerenádo? A novella második fele szinte feledteti az első részt, s a lehulló álarcok nem visznek vissza ugyanabba a hangulatba, hanem megdöbbenve állunk szemközt az íróval, másokkal és talán önmagunkkal. Ha azt az életérzést, amit sugall, nem is tudjuk elfogadni, de azt elhisszük, hogy ő a legmélyebben átérezte, hogy önvizsgálatra készítet! Talán a novella egy-egy motívumát, egy hangulatot, várankozást, félelmet stb. magunk is átéljük.

10. Elek Artúr „az élet rejtett lényegét intuícióval akarja megragadni, a valóság kulisszái mögé hatoló képzelete erejével. A világ jelenségeiben egy örök álarcosmenetet lát, amely arra való, hogy elrejtse a lényegét: a megrendítő valóságot. Erről szól Farsang című szimbolikus novellája is, amely azzal végződik, hogy az emberek álarcái egy pillanatban mégis lehullanak és az eltűnt maszkok mögött láthatóvá válnak az egymáshoz megdöbbenően hasonlító... emberi arcok” (i. m. M. irod. 444).

11.1. Elek Artúr a szépség imádója, világa zárt világ, a művészetben, a művészet iránt tárulkozik ki leginkább. A Nyugatban kötetre való képzőművészeti kritikája jelent meg (D. Birnbaum i. m. 117. Elek, a műkritikus), jól ismerte kora művészeti irányait. A sokféle irányzat egyikével sem kötelezte el magát, novellái, s az elemzett Farsang is azt tanúsítja, hogy írásaiban keverednek a stílusirányzatok, stíluselemek. (Sótér István Bródy Sándor születésének századik évfordulóján mondott beszédében Egerben felhívja a figyelmet, hogy a stílusirányzatok ritkán jelentkeznek kristályos tisztaságban, annál gyakrabban vegyülnek egymással. Lásd: Pók Lajos: A szecesszió. Bp., 1977. 48.)

11.2. Az elemzett novellában uralkodó szimbolizmus az író lelkének homályos rétegeit tárja fel, az öntudatlant; álmokat, emlékeket idéz, idegenkedik a valóságtól, önmagába rejtőzködik — álarcot visel (vö. Komlós Aladár: A szimbolizmus. Bp., 1965. 31). Gyakran használ szimbólumot: maga a cím is az, a lehulló virág is, az utca, a tér is szimbólum, az örök Barát is, az álarc motívum is. (Megjegyezzük, hogy az elnevezés megtévesztő, a szimbólum nem a szimbolisták egyetlen és nélkülözhetetlen művészi eszköze.

Vö. Komlós A. i. m. 59.) A valóságból a művészetbe menekülés és magába zárkózás szecessziós vonás is (l. Pák Lajos i. m.). Az álomképek, a megjelent kísértetszerű figurák, megmagyarázhatatlan jelenségek szürrealista jegyek (l. Bajomi Lázár Endre: A szürrealizmus. Bp., 1968. 124, 126, 127). A realistól való elszakadás, a szubjektum fölnagyítása, azaz a korai expresszionizmus motívumai (l. Koczogh Ákos; Az expresszionizmus. Bp., 1967. 27) jelentkeznek a novellában, de csak csírájában, és nem is eléggé kontúrozható módon, hanem eléggé egybemosódva a többi stílusiránnyal.

Jellemző jegy a tér és idő felbontása, a kezdetnélküliség, az érzékszerveivel felfogott benyomásokkal, színekkel, hangokkal; a tablószerű (állókép) motívummal. Mivel nem versről, hanem epikus alkotásról van szó, a pillanat is montázsszerűen jelenik meg elmosott tér-, időmotívumokkal külső és belső képet egyszerre vetítve. Ezek az impresszionizmusra jellemző vonások (l. Hugo Sommerhalder: Az irodalmi impresszionizmus. 1961. 16. Ford Bencze Lóránt — Kézirat).

12. A stílusirányzatok kombinációja mellett szemügyre kell vennünk a stílusesszüközöket, a nyelvi anyagot, hogy milyen elrendezésben jelentkeznek a novellában. A legszembetűnőbb, szinte uralkodó jegy a nominális szerkesztésmód, és a nomenek exponált előfordulása. Számszerű gyakorisági vizsgálatot nem végeztem, de a novella kulcspontjain — mint ez az elemzés során is kitűnt — kiemelkedő a nominális jegyek előfordulása. Az igéből képzett főnevek (*ujjongás, menekülés, kacagás, harsogás, ébredés, rivalgás, szakadás, hasadás, nevetés* stb.) s nagyon sok folyamatos és befejezett melléknévi igenév (*pihegő, ringó, kacagó, sugárzó, szánó, rózsaszóró, csúfolódó; megpirosított, megillatosított* (rózsa), *faragott* (kocka), *sápadt* (szemű), *megbomlott agy* stb.) a határozói igenevek (*nevetve, kacagva, hahotázva, becsukva, gyanakodva, borzadva*) az igei jelentéstartalom dinamizmusából megőriznek valamennyit — többet-kevesebbet —, ugyanakkor elvontabbá is válnak. Kihaszználja a képzett elvont főnevek szemantikai tartalmát is (*részegség, csöndesség, nedvességet, mulatságosaknak, szomorúságot, szerénység, féltékenység* stb.).

A szófajtság értékénél jelentősebb a nominális szerkesztésmód, a mondategységek, mondategységek megszerkesztése, kapcsolása.

Csak névszói elemekből álló mondat kevés van (pl. „Hát te?”); „Hol a múltban, hány évtizeddel ezelőtt?”; „Óh furcsa diópár, kacagtató böcsője gondolatnak, tudatnak, silány vánkossai életnek, halálnak...”; „Le az álarccal!”

A mondat szerkezetekben igen jelentősek az értelmezős szerkezetek; szinte láncszerűen kapcsolódnak úgy, hogy a melléknévi igenévi értelmezőnek határozó bővítménye is van (lásd az elemzés során idézett példákat). Ugyanez mondható a halmozott tárgyra is. Gyakori a halmozott minőségjelző, elsősorban folyamatos melléknévi igenevek.

A mondatok mellérendelő szerkezetűek, vagy könnyen áttekinthető alárendelő szerkezetűek.

Kedveli a részletezést, a felsorolást, a pontos leírást (l. i. m. 77, 81).

Gyakran alkalmazott írásjel a három pont, amely a befejezetlenséget, a továbbgondolás lehetőségét adja; eleve absztrakttá, szubjektívvá teszi

az olvasó számára a folytatást. A novella második részében 23 kérdő mondat van; de a feltett kérdésekre nem kapunk választ, ezek „tűnődő kérdések” (l. Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 462).

A költői képek közül gyakori a szinesztézia, olykor metonímia; kedvelt stílus eszköze a hasonlat.

Kevés színnel dolgozik: rózsaszín, kék, fehér, fekete, sárga, piros, fényes kerül a palettájára.

Vannak a novellában dinamikus képsorok, főleg a novella első részében, ahol tevékenyebb a hős, de nem olyan mennyiségben, mint a fentiekben vázolt jellemzők.

13. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az elemzett novellában különböző stílusirányzatok motívumai keverednek, de eléggé egybemosódnak. Nehezíti az elkülönítést az is, hogy több közülük bizonyos pontokon igen hasonlít egymáshoz. Az *impresszionizmus* ismert jellemzői nem uralkodó motívumok. A nyelvi megformálás uralkodó jegye a *nominalitás*, de ez is jellemző lehet a kimutatott stílusirányzatok bármelyikére.

Lényegesebb, hogy a novella tartalmilag legfontosabb, exponált részein milyen nyelvi elemekből ötvözi a szöveget az író. A nominalitáson kívül külön kiemelhető, feltűnően elkülöníthető nyelvi elemeket vagy arányokat nem találtam.

Elek Artúr stílusát a novella alapján a századelő stílusirányzatainak eklektikus együttese jellemzi nyelvi megformáltságban is. De szépen ír: nyelvi csiszoltság, választékosság, színes fantázia sugárzik a novellából. Ami benne csak egy-egy jól sikerült motívum vagy mozaik, később a nagy nyugatosok írásaiban kontúrozottabban elkülöníthető stíluselem. Mégis, igen megfontoltan állapíthatjuk csak egy-egy epikus alkotásról, hogy egészében egyik vagy másik stílusirányzat iskolapéldája. Legfeljebb azt, hogy egyik vagy másik motívum uralkodik a műben. Sok egyéni alkotás elemzéséből kerekedik ki mennyiségi és minőségi mutatók alapján azoknak a jellemzőknek az összessége, amelyeket a kor stílusának vezérmotívumaként tarthatunk számon. Feltételezhető, hogy ezt a vezérmotívumot eklektikus alkotások készítik elő. Ilyen előkészítő, bizonyos dolgokban kiteljesítő munkát végzett a századelő irodalmában Elek Artúr is.

Rozgonyiné Molnár Emma

„Ki nézi most tollat fogó kezünket”

Radnóti Miklós: Csak csont és bőr és fájdalom

1. Radnóti Miklós már gyermekkorától a halál közelségében érezte magát. Születésekor édesanyját és ikertestvérét veszítette el. A Huszonnyolc év című számadó versének tanúsága szerint a halálérzés szinte állandó jelenlétét a „bűntudat” is kísérte: „Erőszakos, rút kiseded voltam én, / ikret szülő anyácska — gyilkosod!” — hangzik a versből az önvád vallomása. A költő mintegy predestinálva van a halál következtében beálló veszteség mély átélésére. Alig van költőnk Radnótcn kívül, akinek halálverseiből oly kiter-

jedt antológiát állíthatnánk össze. Siratóénekekkel emlékezik ideje korán elhunyt apjára, az imigrált „Farkas Laci” proletárköltőre, Henri Barbusse-re, Kosztolányira, Juhász Gyulára, Federico Garcia Lorcára, József Attilára; művész kortársai közül Nagy Etel táncosnőre, Dési Huber Istvánra. De elégiát írt „egy csavargó halálára” is, amely egyértelműen jelzi, hogy együttérzett a társadalom kivetettjeivel. Ha ezen túl még számbavesszük azokat a verseket is, amelyeknek egy-egy részletében a háború és a faszizmus áldozatait, köztük pl. Bálint Györgyöt, „Ukrajna, Hispánia, Flandria földjén” eseteket siratja, akkor még inkább felmérhetjük gyászverseinek számottevően kiszélesedő körét. Késői költészetének szinte állandó versformáló motívuma a h a l á l t u d a t, amelyet a részvét gesztusain túl természetesen leginkább a s z e m é l y e s f e n y e g e t e t t s é g táplál.

2. Radnóti sirató verseinek ebből a széles kórusából a megrendítő fájdalom hangjának megszólaltatása mellett, a s z á m v e t é s é s e l m é l k e d é s súlyosságánál fogva, kétségtelenül kiemelkedik a Babits halálára írt: „Csak csont és bőr és fájdalom”. A vers „Nemcsak az alkalomnak szólt, nemcsak a megbecsült mester távozását siratta, hanem a szellemi örökséggel, a morális hagyattal is számot vetett” (Pomogáts Béla: Radnóti Miklós. Gondolat, 1977. 158).

A mű irodalomtörténeti jelentőségének és esztétikai értékeinek számbavétele előtt szólunk kell arról a viszonyról, amely Radnóti Miklóst Babitshoz fűzte. A fiatal költő nem vallhatta mesterének Babitsot, nem az ő büvkörében alkotott, sőt 1930 táján a Nyugatnak szánt versek visszautasítása miatt még neheztelt is rá. Babits is ellenszenvet táplált egy ideig Radnóti iránt, megsértődött a kezdő költő „visszavágása”, a modorosság vádjának visszautasítása miatt. Minden bizonnyal ez a sértődöttség is hozzájárulhatott, hogy Babits Radnóti Lábadozó szél című kötetéről elmarasztaló kritikát írt. Baróti Dezső arra a következtetésre jutott, hogy Radnóti „Babits költészetéről... ekkoriban József Attila nézeteihez hasonló nézeteket vallott” (Kortárs útlevélre. Szépirodalmi, 1977. 353). Ám a Lábadozó szél után következő kötetekben a Babits által kifogásolt vonások sorra eltűntek lírájából. Fokozatos stílusváltás, egyszerűsödés következett be. Kiteleződött költészetében pedig — a kétségtelenül számottevő stíluskülönbség ellenére is — ízlésben, esztétikai megfontolásokban Babits felé közeledett.

3.1. „Minden verskezdet szakadék szélén áll: elválaszt egész korábbi tudattartalmunktól. Egy-egy vers nyitányának információját ezért különösen nyomatékosnak kell tartanunk” — olvashatjuk Rába György Babits-monográfiájában (Babits Mihály költészete. Szépirodalmi, 1981. 104). Radnóti Miklós Babitsot sirató „gyászdalának” már a címe is — felfokozott információs értékénél fogva — a szakadék szélére sodor. Arról tudósít, hogy milyen megdöbbentő pusztítást végzett a nagy költő testén a hosszú, súlyos betegség. S közlés nem pusztán fogalmi, hanem akusztikai is, hiszen a kemény cs hangokkal alkotott alliterációs információs többlete feltűnő. A fogalmi és akusztikai közlés nyomatékát erősíti még az és kötőszó ismétlése is: lassítja, nyújtja a különben is túlnyomórészt hosszú szótagokból álló cím ritmusát, s töprengésre, a ravatalra kiterített holttest látványának mélyebb átélésére, meditációra késztet. Radnóti a versküszöbrel minden bizonnyal a „halottlátogatás” hagyományaihoz igazodik: a ravatal előtt „tisztelgő” felméri

a halott állapotát, s a látványból „könnyű” vagy „nehéz” halálra következtet: „mintha csak aludna” — vagy „Csak csont és bőr és fájdalom” — összegezi észrevételeit. „Látjátok, annyi szenvedés után most / pihen e hűvös, barna test. / Csak csont és bőr és fájdalom” — indítja ugyanis Radnóti a költeményt, s e kezdő sorokkal nem csupán a „köznapi” hagyományokhoz alkalmazkodik, hanem a Halotti beszéd ódon hangulatát is felidézi. Joggal nevezte Bakonyi István a verset a huszadik század „Halotti beszédé”-nek (Napjaink, 1984. 4). Itt is, ott is kiemelt hangsúlyt kap a halotti tetem látványa; a Radnóti-vers első szakaszának és a Halotti beszéd szerkezetének párhuzama szintén kézenfekvő: mutatja ezt a párhuzamot pl. a „halálnak halálával halsz” és a „Csak csont és bőr és fájdalom” háromszorozott szerkezete is. Mindkét műben a „beszédet” egy „könyörgés” követi. Radnóti a maga könyörgésének ódon patináját oly módon is növeli, hogy a katolikus gyászszentisztelet szertartásából idézi azt: „Ó, requiem aeternam dona ei . . . Domine!” A ritmus — már említett — fékezett tempója is a Halotti beszéd hagyományát éleszti. Mindkét mű komor ünnepélyességének kialakításához jelentősen hozzájárul a gregoriánra emlékeztető dallamvilág is.

3.2. De a költemény Babits-reminiscenciáktól is visszhangzik: az „S akár a megtépett, kidölt fatörzs / évgyűrűt mutatja, / bevallja ő is gyötrött éveit” — képcsoport Babits Sírversére rezonál, mindenekelőtt a kidölt fatörzs és a kiszenvedett ember párhuzamával. A hasonlat mindkét költőnél — Rába György szavaival — „az élőlényeknek a vegetatív létből vétettségét, az elmúlás természeti egyenlőségét sugallja” (i. m. 84). Csak amíg Babits „az élet megszűnt mozgalmát” a *sután* határozószóval törpíti, s groteszk színezetűre transzporálja („mint kidölt fatörzs, fekszem *sután*”), Radnótinál a komor ünnepélyesség nem szenved csorbát. Az ember és a természet egységét sugározza ugyanis a jellegzetes stilisztikai eszköz, a megszemélyesítés is. A *mutatja* és *bevallja* igei állítmányok szoros kapcsolatot vonnak a hasonlat két tagja, a hasonlított és a hasonlító között, ezáltal mintegy feloldják az embert és a természetet elválasztó határvonalakat.

Amíg a „kidölt fatörzs” babitsi reminiscencia a maga tartalmi konkrétságával a biológiai létegség materiális képzetkörébe von, a Babits Balázsolás című költeményét idéző könyörgés („. . .Ime, / Balázs, kihez könyörgött, vedd karodba”), a gyertyaszentelőkor szokásos katolikus szertartás ünnepi hangulatát kelti: megelevenedik egy mesei-bibliai irracionális világ. Az ódon patinát erősíti a biblikus képzetkörre utaló *Ime* archaizmus is.

A „megtépett, kidölt fatörzs” és a „gyötrött éveit” metaforák arra indíthatnak, hogy Radnóti bizonyos „bűntudatára” asszociáljunk. Amíg hajdanában — „modoros” verseinek visszautasítása miatt — neheztelt Babitsra, most fellángolt versében a részvét.

3.3. Figyelemre méltó a versszak időkezelése is: mindvégig a jelen idő marad uralkodó. De ez a jelen mégis a jövőbe, mintegy a végtelenbe tágul. Egyetemes érvényű fohász hangzik fel: „De most a nemzeté is”. A halál fontos határkő a költői életmű megítélésében. A költő sorsa nem csupán személyes sors többé, s hagyatéka a nemzeté is.

3.4. A ritmus fékezett tempójának megfelelően tagolt a mondatépítés is. Kevesebb az igei állítmány, több a nominális felsorolással alkotott hiányos mondat. Rímeik zenéje sem zökkent ki a meditációból, a fájdalom mély átéléséből. Radnóti nem tud megbékélni a halállal. Nem tölti el a boldog megsemmisülés schopenhaueri tana.

4.1. A vers második szakaszában (szerkezeti egységében) mégis hangváltás történik. Változik a kompozíciós elv. Szaporodnak az igei állítmányok, a statikusság helyébe mozgásélménnyel telített érzékletesség lép. A gyász, a fájdalom hangja mégsem csitul. A költészet legalapvetőbb eszközeit, a szavakat hívja Radnóti segítségül, mintegy az expresszionista szóköltészetre emlékeztető intenzitással, szóalakok variációjának halmazával közvetíti végtelen gyászát, megrendülését. Tudjuk, Radnóti Miklós tudatos nyelverteremtő volt, aki szerint az „irodalomban csaknem minden a nyelven fordul meg”, ezért szüntelen tökéletesítette költészetének kifejező készletét. Erre vonatkozó ars poetikáját verse is foglalta: „mert annyit érek én, amenyit ér a szó / versemben . . .” (Tétova óda). Most joggal érezheti, hogy a szavak erjével, a kifejezésre koncentráló „nyelvi mágiával” tolmácsolhatja leginkább a nagy költő halálán támadt fájdmát. Valójában a gyász képzetköréhez tartozó szótartomány szubjektívizálásával van dolgunk. Az efféle megoldás jellegzetessége Radnóti költészetének. Míg a szubjektívizáció másutt többnyire a tárgyi világra vonatkozik: pl. a költő szerelmi érzéstől átfűtött ujjongását a szoba tárgyai is átveszik, azok megelevenednek (Együgyű dal a feleségről, Tétova óda); s a tárgyi világ szubjektívizációja jó eszköznek bizonyul a fasizmus és a háború borzalmainak expresszív kifejezésére is (Harmadik elogia, Egyszer csak, Félelmetes angyal), most a szókincs „választékos” elemei szubjektívizálódnak, s a gyakori alliterációk töismétlő hangszimbolikájukkal Babits hajdani költészetének játékosságát is emlékünkebe idézik. Kétfokozatú feszültség vonul végig ezért a második szakasz szövegén: a feszültség egyik szintjét a képies elemek tragikus tartalma, a másikat a szóvariációkból származó hangulati szint adja. A „fájdalom tajtékai” mellett jelen vannak a szépség motívuma is.

4.2. A versszakban a képi rend nagyon logikusan épül: a szavakhoz intézett fohással kezdődik, aztán periodikusan ismétlődő háromszoros felszólítással folytatódik (*gyászold, . . ., gyászold . . ., gyászolja . . .*). A képies elemek térbeli elrendezése is figyelemre méltó: a „gyászoló” szavak előbb nagyon is földközeli emlékeket keltenek (*göröngy, sír*), majd emelkedik a képzelet (*fátyol, azaz szemfödél, harang, lélek, gyöngy*), s végül a harmadik periódusban a kozmoszra irányuló asszociációkat ébresztő szavak jelennek meg (*csillag, hold*).

A versszakot bevezető „könyörgés”-ben komplikációs képzetfűzéssel dolgozik a költő, s feltűnő a képzeletelemek szokatlan társítása. A „Szavak jöjjetek köré, / ti fájdalom tajtékai” összefüggő képszalagban különösen felfedő értékű metafora a *fájdalom tajtékai*, amely asszociációs felhangjával emlékeket idéz fel a verítékben, lázban vergődő nagybeteg Babitsról. A *tajték*-hoz fűződő „habos izzadtság” képzelet a maga túlzásával természetesen megemelten, felfokozottan fejezi ki Radnóti részvétét, együttérzését. De eltérő érzékterületeket, létezésszférákat összekötő szerkezetek jelennek meg a bevezető „könyörgés” további képcsoportjaiban is: „ti mind, a *gyásztól tompa értelem | homályán bukdosó szavak, | maradjatok velem*”. A gyásztól tompa értelem *homályát* még egy enjambement-nal is nyomatékosítja a költő, ezáltal érzékelteti mérlegelő küszködését a feltörő érzések méltó kifejezéséért. Még ennél is fokozottabban jelzi költői küzdelmét a „*bukdosó szavak*” megelevenítő metaforával: vele a többszörös megbotlás, esetleg elesés képzetét ébresztheti.

4.3. A versszakon mindvégig a szubjektívizmus igemódja, a felszólitó mód uralkodik (*jöjjetek, maradjatok, gyászold, sírj, takard be*).

A felszólító módnak erős nyomatékot ad a személyes névmás *k i l e n c s z e r e s* ismétlésével, többes szám második személyű és egyes száma második személyű variációjában (*ti, te*). Mindezek mutatják a költő végletes zaklatottságát. A szóalakok halmazából még kiemelkednek a sírversre jellemző *gyász* és képzett származékai (*gyásztól, gyászold, gyászolj*).

Radnóti Miklós 1937-ben írta többek között Babits Újabb versek című kötetéről: „A babitsi tájon minden megmozdul, suttogni kezd, vagy sikong, a valóság és a lélek valósága egybeforr és az érzékeltetés kísérteties” (Radnóti Miklós művei, Szépirodalmi, 1978. 693). Amidőn most Radnóti a szavakat *gyászra* szólítja és sorakoztatja, mintha csak a babitsi módszert követné: a képsorok — mint fentebb már jeleztük — *a k t i v i t á s t, m o z g a l m a s s á g o t* sugallanak, mintegy rácafolva arra a közkeletű felfogásra, miszerint a halál verse csak statikus lehet. A jelképek funkcióját betöltő szavak előbb *s í r n a k* és *s i k o l t a n a k*, majd a fájdalom érzékeltetése ugyan csitultabbá, de egyre kísértetesebbé válik.

A mondatfűzés dinamikája ennek megfelelően fokozatosan csökkenő. (A dinamika számbavételénél érdemes figyelni az *omló, konduló, lebegő* igenevekre is.) A szavak *gyászra* szólításának első periódusában minden alanyhoz két igei állítmány is tartozik: „*gyászold* *omló göröngy*, / *sírj* rá a *sírra* most! / *jőjj*, könnyű testű *fátyol* / *ó takard be*”. A második periódusban már három alanyt ölel egységbe egyetlen igei állítmány: „*gyászold* meg *öt*, *te konduló harang* / *lebegő lélek* és gömbölyű *gyöngy*”. Míg a harmadik periódusban az alanyok egész sorához tartozik egyetlen igei állítmány: „*s gyászolj* megint / *te csilla* szó, *te csillag*, / *te lassu pillantású* szó, *te hold*, / *s ti többiek!* *ti mind!*” A fokozatosan csituló dinamikával ellentétben a szavak által *j e l z e t t* tárgyi világ egyre tágul: az egyediségtől az egyetemességet jelző végtelen látomásig jut el a költő. Ezzel párhuzamosan a felszólítás energiája csökkenő: a tárgyias ragozású energikusabb felszólító módú igéket (*gyászold, takard be*) egy akusztikai hatású tekintve is halkabb alanyi ragozású váltja fel (*gyászolj*). A felszólítás ugyanakkor általánosabb érvényűvé válik.

4.4. A mozgalmasságot, dinamikát hordozó igék és igenevek ellenében mégis ebben a versszakban is a főnevek a tartalom fontosabb komponensei. A költő nem véletlenül emeli ki dőlt betűkkel a *gyász*, a temetés képzetkörébe tartozó főneveket (*göröngy, fátyol, harang, lélek, gyöngy, csillag, hold*). Közülük kétségtelenül az *omló göröngy* jelzős szerkezet tartalma a legfélelmetesebb: a koporsóra dübörögve hulló földtömeg képzetkörét idézi. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy az *omló göröngy* grammatikai vezérszékébe tartozik az egész versszak legexpresszívebb tőismétlő „szójátéka”: „*sírj* rá a *sírra* most!” A többiek — mindenekeelőtt gondosan kiválasztott jelzőjükkal (*könnyű testű fátyol, konduló harang, lebegő lélek, gömbölyű gyöngy*) — mintha a versszerző költő fájdalmat könnyítő szándékáról hoznának hírt. A szavak a kozmosz kiragadott tárgyait (*te csilla* szó, *te csillag*; *te lassú pillantású* szó, *te hold*) szimbólummá varázsolják, s az elhunyt költő életművének *ö r ö k* értékeire utaló ünnepi, pompázó jelkép lesz belőlük. A versszak utolsó sorában (*s ti többiek! ti mind*) Radnóti megszünteti egyediségüket, s akárcsak az előző versszakban, itt is az egyetemes érdeknek ad hangot.

4.5. A „*gyászoló szépséget*” nem csupán a mozgás és mozdulatlanság dialektikája tükrözteti, hanem talán méginkább a kísérőzene sokféle variációja: a háromszorosan halmozott anafóris gondolitmus: *gyászold... gyászold... gyászolj...*; a képzetrajzás lüktetését erősítő alliterációk hang-

szimbolikájának másodlagos expresszivitása: sírj rá a sírra; hang-harang; lebegő lélek; gömbölyű gyöngy; te csilla szó, te csillag; valamint a *te* és *ti* személyes névmások periodikus ismétléséből eredő alliterációsor. De kiváltja figyelmünket a magán- és mássalhangzók bravúros összhangja is, amelynek következtében a kísérezene mezzoforte indul, aztán harangkondulássá erősödik, majd halk lebegéssé, vibrálássá csendesedik. A tempó lassításában különösen az *l* hangok hosszú sorának van kiemelkedő szerepe. A jelzős szerkezetek értelmük és hangzásuk tökéletes egységében épülnek a versbe.

Amíg az első versszak rímtelen, itt hibátlan tiszta rímek csengnek össze, s nem csupán hangtani harmóniát alkotnak, hanem tartalmilag szorosan összefüggő gondolatokat ölelnek egybe. A rímek ugyanis a tartalomhoz igazodnak, a rímhívóra hol a következő, hol a második, hol a harmadik, hol pedig a hatodik sorban jön meg a válasz.

5. A harmadik kompozíciós egység fordulatot hoz a vers menetében: eddig a gyász és a fájdalom hangja volt uralkodó, most a *s z á m v e t é s* és *e l m é l k e d é s* veszi át a vezérszólamot. Egy verses nekrológ érvényességével méri fel Radnóti a Babits-életmű jelentőségét. Ehhez megváltoztatja a poétikai szervező elvet: eszköze a kevésség, a nagy benső gazdaságosság lesz. A korábbi versszakban jelenlévő „díszek” lehullanak, a közvetlen emberi beszédhez mérhető egyszerűséget alig „bontja” költői szókép. Mindenekelőtt a versmondattan ökonomiája szolgálja a lényeges tartalmi mondanivalót: ez a versmondattan előbb összetett, aztán fokozatosan halad az erősen tagolt, egyszerű mondatok felé, végül a csúcsponton szinte retorikus pátosszal jelennek meg a Mű értékét minősítő megállapítások: „Nagysága példa. És magasság. / És szédület. Szívet dobogtató.”

A fogalmi közlés nyomatékosítására is többnyire versmondattani megoldások szolgálnak: egy inverzió: „*Tudtuk* már rég, minden hiába.” Periodikus ismétlésből eredő gondolatritmus: „*Tudtuk* már . . . *Tudtuk*, hogy meghalsz, *tudtuk* . . .” — a gyógyíthatatlan betegség, a biztos halál tudatának hangsúlyozására. Feltűnő eszköz ebben a versszakban az enjambement. Előbb a *marcangol* markáns hangfestő ige kiemelésével a nagybeteg költő fájdalomaira emlékeztet, majd pedig arra, hogy a haldokló Babits láztól csillogó szemében már földöntúli, örök értékek ragyogtak. Végül egy harmadik enjambement-nal a kortárs költők tragikus árvaságának gondolata kap nyomatékot:

Tudtuk már rég, minden hiába, rák
marcangol és szemedben ott *ragyog*
egy messzi és örök dolgokból font világ,
. . .
Tudtuk, hogy meghalsz, tudtuk s mégis oly
árván maradtunk a Művel itt.

A versmondattan egyszerűsége ellenére is ünnepi, kozmikus életérzés járja át a harmadik versszakaszt. Erre mutatnak a végtelenséget megidéző szavak: örök, világ, időtlen, csillagok. Az ünnepélyességet és rendkívüliséget erősíti a záróakkordban megjelenő elvontságok feltűnő sűrűsége is: *Mű, példa magasság, szédület*. A kozmikus utalásoktól is dús asszociációk a költői halhatatlanság és a „ronthatatlan Mű” eszményét hitelesítik (vö. Melczer Tibor: „Eretnek hadak között hűségre példakép”. Irodalomtörténet, 1984. 2).

6. A költői árvaság gondolatát viszi tovább és erősíti fel a vers negyedik kompozíciós egysége (l. Bakonyi István i. m.). Itt már megszakad a kozmikus asszociáció, a költősors; a költészet ügyei, dolgai kerülnek előtérbe. Erről vallanak már az olyan, a költészet tartományába tartozó fogalmak is, mint *toll*, *Mérték*, *Költemény*, *költő* és *Mű*. Radnóti a múlhatatlan érdemű irodalompolitikus és irodalomszervező halála után eléggé kilátástalannak ítéli a magyar költészet sorsát. Végletes zaklatottságát jelzik a gyakori modalitásváltások: kérdések, kijelentések sűrűn váltogatják egymást, a jelen, múlt, és jövő idejű igei állítmányok is szaporán váltakoznak. A kompozíció nem kifejtő, egymás után rakó, hanem szimultanista: metszi egymást a kérdés és kijelentés; a jelen, a múlt és a jövő; a jelentő mód bizonyossága és a feltételes mód bizonytalansága — a mondatrend rapszodikus váltakozása szerint, amely egyrészt erősen tagolt, másrészt erősen összetett a felfokozott nyugtalanság állapotának megfelelően. A megszólítás is váltakozik: egyrészt máshoz szól a vers (többnyire a halott költőhöz), de leginkább az önmegszólítás az uralkodó — a monológ törvénye szerint.

A zaklatott meditációt reflexív felfohászzkodás vezeti be:

Ki nézi most tollat fogó kezünket,
 ha betegen, fáradtan is, de mégis . . .
 ki lesz az élő Mérték most nekünk?
 Hogy összetörte már a fájdalom,
 nézd, ezt a költeményt is.

Itt még a kortárs költők nevében szól a vers, s a kollektív aggodalmat egyrészt a periodikus ismétlések („*Ki nézi, ki lesz, ha betegen, fáradtan is, de mégis; ezt a költeményt is*”) közvetítik hangsúlyozottan, másrészt a *tollat fogó kéz* és *élő Mérték* metonimikus szerkezetek mutatnak a gondolati csúcspont felé: „most már a Mű a mérték.”

Aztán az „eljövő költő” lehetőségeit, veszteségét latolgatja Radnóti. Ellentétben az előző szakasz „időtleniségének” hangsúlyával, a konkrét babitsi költői hírnév végességét, múlandóságát rögzíti emlékezetünkbe. Emlékeket röpített fel, amelyek már semmit sem mondanak annak az eljövendő költőnek, aki nem találkozott az eleven Babits-élménnyel. A kételkedő passzimizmus itt kétségtelenül mélypontra sodorja a verset. Erről vall az a kiterjedt gondolatritmus, amelyet a *nem* tagadószó variációs ismétlésével képez a költő:

S *nem érti* árvaságunk,
 ha bólintunk: halott már . . .
nem ismert téged, ágyadnál *nem ült*,
 s *nem ült* az asztalodnál.

Nem tudja majd, mi fáj . . .
 s *nem kérdi* és *nem kérdik* tőle sem, —
 mint egymástól mi, — évek óta már,
 mint jelszót, hogy: „ki járt kint nála?”
 Ki tudja mond, hogy van Babits Mihály?”

A negyedik kompozíciós egység egyetlen enjambement-ja is a Babits nélküli költészet, s az „eljövő költő” sorsára, lehetőségeire irányítja figyelmünket:

Mit szólnál hozzá? — lám az eljövő
költőnek is, ki félve lép még,
 most már a Mú a mérték.

A verszenei eszközök visszafogottak, diszkrét akusztikai aláfestést adnak a legfontosabb gondolati anyagnak. A jambikus alaptónusú ritmus többnyire csak a sorvégeken válik „szabályossá”; a rímek ritkázottak, csupán négy rímhelyzet fordul elő az egész kompozíciós egységben. A rímhívóra háromszor távolabbi (második, harmadik, negyedik sorvégi) rím felel, a kivételt képező egyetlen párosím a negyedik kompozíciós egység fentebb idézett kulcs-gondolatainak ad megkülönböztető nyomatékot. A rímek itt is jelentéstani összefüggéseket sugallanak.

7. A befejező — csupán négysoros — kompozíciós egységben a költő szorongásokat feloldó, összefoglaló gesztusaival találkozunk: korábban megjelent gondolatok térnek vissza módosult formában. A „halott kéz” metonimiával és egy paradox megszemélyesítéssel („béhínyt szeme *nem lát több éjszakát*”) a halott Babits tetemét idézi újra. Aztán a „költői öröklét”-re utaló motívumok következnek („Örök világosság, kibomló égi láng / röppen felé a földi füstön át”), amelyek égi, éteri, transzcendensz asszociációkat is ébreszthetnek, s felidéznek a katolikus temetési szertartás reminiszenciáit. S Radnóti e zárosorokban az első rész *k ö n y ö r g é s é r e* is választ talál: Babits — a költő hite szerint — elnyeri az emberi, a „jó halál” kegyelmét. Így a vers kerek kompozíciójával — a gyászmisére emlékeztetően — „a requiem-től a lux aeterna-ig emelkedik” (Melczer Tibor i. m.). A vallásos képzetkörnek megfelelően a zárószakasz ünnepélyes: az ide helyezett régies igekötő (*béhínyt*) az alliteráló játékos elemekkel együtt („Röppen felé a földi füstön át”) erősen biblikus hatású. A gyász, a temetői szertartás komor hangulata játékos elemekkel találkozik, s az utolsó — pusztán egy strófából álló — szerkezeti egység szépen ötvözi a kétféle hangulatot. Ehhez járul a zenei élmény másodlagos információs többlete: a hibátlan jambusok és spondeusok finom zenei kísérete dallamba oldja a vers korábbi drámai szorongásait.

Nemes István

Pilinszky János: Négysoros

Alvó szegek a jéghideg homokban.
 Plakátmagányban ázó éjjelek.
 Égve hagyta a folyosón a villanyt.
 Ma ontják véreimet.

1946-ban, közvetlenül a háború után, az ún. koalíciós időkben jelent meg Pilinszky első verseskötete *Trapéz és korlát* címen. A kortárs kritika nem csupán felfigyelt a tehetséges költőre, hanem igen magasra is értékelt: Pilinszky mindössze 26 éves, amikor az utolsók között, 1947-ben megkapja a Baumgarten-díjat. 1948 után eltűnik irodalmunk porondjáról a Baumgarten-, alapítvány, és vele tűnik el költészetünk sokszínűsége is.

Pilinszky hallgatásra ítéltetett. „A csend költője” nem illett bele a megváltozott esztétikai elvárásokba, ezért kellett tizenhárom évig várnia második kötetének, az 1959-es Harmadnapon-nak a megjelenésére. Ez a tizenhárom év elmélyítette Pilinszky költészetében a magányosság, a félelem, a szorongás, a való, a létező világ kilátástalanságának érzetét. A háború, a tudatos pusztítás, a koncentrációs táborok sötét világa, amely Pilinszky költészetének eddig is háttere, „élménye” és egyben örök figyelmeztetője volt, általánossá válik, és végső jellemzővé. „Auschwitz után nem lehet verset írni” — mondja Andorno. 1946-ban Pilinszky még megpróbálta. Nem mintha nem érezte volna mindenkinél erősebben a tétel igazságát, hanem mert h i t t. Bizalma egy, a háború következményeit levonó emberiségben talán épp az ötvenes évek kiszorítottságában rendülhetett meg. Hite az emberben mégis megmaradt. A hallgatás költője hitt az intó szó erejében.

Talán ilyen és ehhez hasonló okok játszottak szerepet abban, hogy a Trapéz és korlát utáni időszakban új versszerkezetek jelennek meg a költői életműben, a n é g y s o r o s o k. Az Agonia Christiana, A harmadik, a Hideg szél, az Ama kései, a Négy soros tartozik ide. Fülöp László *gyökversek*-nek nevezi ezt a sajátos műformát, és megállapítja, hogy azok „a lírai kifejezés lehetőségeit végletesen redukálják, a közlendő élmény, a közvetíteni kívánt szemlélet esszenciáját formálják meg, együtemű szerkezetbe zárva a költői tartalmat”.¹ Valóban: az ilyen jellegű versek az elhallgatásra, a kihagyásra, a sejtetésre legalább annyit építenek, mint magára a szövegre. Ugyanakkor a tartalmi, formai zártság, a műegész, a v e r s ezeknél az alkotásoknál nem valósulhat meg másképp, csak ha minden egyes szó hangsúlyos szerepet kap, ha semmiféle felesleg és „körítés” nem hígítja a művet, és ha a mondandó erőteljes, végletekig vitt.

„Alvó szegek a jéghideg homokban. / Plakátmagányban ázó éjjelek. / Égve hagytad a folyosón a villanyt. / Ma ontják véretem.” Így szól a Négy soros. Rögtön, első olvasásra feltűnik, hogy a cím a mű szempontjából közömbös, semmitmondó. Egyszerű műfajmeghatározás, „gyökvers” — mondaná Fülöp László. Ha azonban alaposabban elgondolkozunk a mű tartalmi mondanivalóján, a cím kifejezőbb lesz. Hiszen nem csupán azt mondja, amit első pillantásra látunk, hogy négy sorból áll a vers, hanem ezzel együtt azt is, hogy ez a v e r s c s a k négy sorból áll, sem többől, sem kevesebből. Nem valaminek a része, nem is részlet, nem is töredék ez a négy sor, hanem ez egy négy soros vers: Pilinszky a címmel a mű lezártágát, határozottságát, pontos kerek egész jellegét hangsúlyozza. Zárt ez az alkotás, amit az is bizonyít, hogy Négy soros a címe: nincs felesleges szó, nincs magyarázni való a versben. Pilinszky négy sorosai közül a legszikárabb, legpontosabb vers: nem lehet neki címet adni. A címek általában jelölnek, értelmeznek, hangsúlyokra mutatnak rá: esetünkben ez megengedhetetlen, épp a fentiek miatt. A legközömbösebb cím a legjobb: a mű önmagáért beszél.

Nem csupán a külsődleges eszközök: szerkezet, cím, forma, hanem a vers „története” is zártságról, lezárulásról szól. „Ma ontják véretem” — mondja az utolsó sorban az egyes számú „lírai én”, a szó szoros értelmében h a l á l o s biztonsággal. Valaminek végleg vége van. A halál erőszakos és kívülről jövő: többen okozzák. Ugyanakkor eldöntött és bizonyos: az áldozat nem próbál meg lázadni ellene, nincs remény a lázadásra. Önkéntelenül is Franz Kafkának

¹ Fülöp László: Pilinszky János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 148.

A per c. regénye jut eszembe: Josef K. szinte önkéntes, mindenesetre tiltakozás nélküli részvétele saját kivégzésén, mikor nem társadalmi, de emberi értelemben vett bűnei miatt pusztulnia kell, rimel bennem a Négysoros „hősének” látszólag értelmetlen, erőszakos és szükségszerűen bekövetkező halálával. Josef K. előzékeny: minél kevesebb gondot kíván okozni hóhérainak, ezzel mintegy jelezve, hogy elfogadja, sőt egyetért az ítélettel, etikai értelemben bűnös, nincs joga életét tovább folytatni. Innét talán egyetlen lépés eljutni Pilinszky mélyen vallásos és emberi világához. Az eredendő bűn és a halál, ez költészetének legfőbb mozgatórugója, és különösen az éppen ebben a versben. A halál egyszerre reménytelenség, a Semmi jelenléte, és Megváltás, önmagunk folyamatos és egyénre lebontott megváltása. Bűneink miatt pusztulunk, mondja Kafka és Pilinszky, halálunk szükséges és elkerülhetetlen, mégis iszonyatos és embertelen.

Bűneink miatt pusztulnak, de önmagunk megváltásáért-e, ezt senki nem tudhatja. Halálunk tudomásulvétele és kilátástalansága éppen ebből fakad. A vers hangulatában egyértelműen József Attila Reménytelenül c. művének sorait idézi („Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér”), de témájában, gondolatiságában más, intellektuálisabb, filozofikusabb. Ha csupán az első sort vizsgáljuk: a szegek és a homok önmagában már jelentheti-jelmezheti a Megváltó keresztre feszítését és pusztulását (ez a legelterjedtebb értelmezés), a szegeket, amelyek a keresztfába ütötték a testét, és a homokot, amely elitta a véré. Jelenthet viszont egyszerűen egy fenyegető, várakozóan ellenséges erőt, a „hős” testi épségét veszélyeztető ellenséget. A négy sorból, négy mondatból, négy képből álló, szerkezetileg két részre tagolódnak versnek kétségtelenül épp ez a borzongatóan hideg, félelmetes asszociációkat keltő metaforája adja az alaphangulatát, és sokféle értelmezését. Két főnév, két jelzővel, ige nélküli, időtlen, látszólag mozdulatlan kép. Csupa ellentétre épül. Hangulatilag és érzelmileg nem csupán a *alvó* és a *jéghideg*, a *szegek* és a *homok* ellentétes egymással, hanem a párok maguk is: az *alvó* és a *homok* inkább pozitív asszociációt kelt, a *szegek* és a *jéghideg* negatívát. De *alvó szegek* és *jéghideg homok*: egy-egy szó önmagában pozitív hangulati töltése ellenére (vagy épp ezért?) ezek a szerkezetek fokozottan borzongatóak. Különösen azok, ha belegondolunk a mondat jelentésébe: *szegek* húzódnak meg a *homok*ban, láthatatlanul, sebzésre készen. A vers értelmezői² közül sokan időtlenséget és mozdulatlanságot említenek az első sor kapcsán. Úgy érzem, pontosítani kell: bár ige nincs a mondatban, igenév, folyamatos melléknévi igenév van, s ez — bár a szegekkel párban mindenképpen ’moccanatlan’ értelmű — mégis az „ébredésre”, a „cselekvésre”, a fájdalom (egyszer bekövetkező) okozására utal. És erre utal a zárhangok hangsúlyos jelenléte is a versben: kellemetlen, „szúrós” hangzású *k* és *g* hang öt van az első sorban, a mássalhangzók pontosan egyharmadát teszik ki. Ha megvizsgáljuk a többi mássalhangzót: a szavak és a költői kép hangulatát támasztják alá az *sz*, a *j*, a *h*, a *d* és a *b* hangok is, az *e*, *é*, *i* és később az *o* hangokkal való monoton váltakozásuk pedig szintén fokozzák a kép hidegségét, reménytelenségét. A mondat eleji *alvó* igenév ebbe a vizsgálatba nem illik bele, de fentebb elemzett értelmi-érzelmi asszociációja miatt — esetünkben inkább meghúzódnó, ellenségesen várakozó, sunyin lapító jelentéssel — kapcsolódik az előzőekhez.

² Tüskés Tibor: Versről versre. Tankönyvkiadó, 1978.

Az első sor időtlen, biblikus, mozdulatlan, bár passzív támadásra kész, reménytelen és hideg világából a második sor hajszálnyit enyhébb atmoszférájába lépünk. Bár pontok zárják mind a négy mondatot, utalva szigorú önállóságukra, az első sor végén nyitva hagyott időmérték, a tökéletes jambikus sor utolsó, „fél” jambusának szünete továbblépésre ösztökél. A második sorban az időtlenség, a statikusság érzése szintén megvan (az *a* és *á* hangok monotonitása is ezt sugallja: „Plakátmagányban ázó”), ugyanakkor az *éjjelek* már változásra, időre utal, az *ázo* igenév pedig mozgalmassabb, mint az *alvo*. Igénk még mindig nincs, az ikonszerű állókép (ha tudatunkban a változás lehetősége felvetődött is!) változatlan. A hangulat enyhülésére utal, hogy tizenégy mássalhangzóból már csak három zárhang, és hogy asszociációs mezőnkben az *eső* jelenik meg. Mindenképpen kellemesebb, mint az időtlen *jéghideg*. Felerősödik azonban az egyedüllet érzete: nem csupán a *magány* szó jelentése, hanem a plakát előtag gazdag asszociatív tartalma miatt is. A két dimenzióra utaló, és valamihez képszerűen tartozó (falra ragasztott) egyedüllet utalhat a nagyvárosi ember helyzetére, a kivégzésre (falhoz állítás), és a magányból ki nem szabadulható egyénre is. (Gondoljunk az éjszaka az utcán levő plakátokra.) A hideg biblikusságra az *éjjelek-szegek-jéghideg* összecsengések utalnak. Egymáshoz fűzi a két sort, hogy a második rövidebb (tíz szótag), és a jambikus lejtés tökéletesen zárja a mondatot.

A második és harmadik sor között éles határvonal van. Az előbbi időtlensége, általánossága szemben áll az utóbbi konkrétságával, időhöz, helyhez kötődésével, és növeszti az előbbit biblikussá, kozmikussá, örökvérvényűvé. Éles cezúrát jelent a hirtelen ritmikai váltás is. A második sor, bár szerkezeti zárása tökéletes, éppen nehezen érthetősége és hangulata következtében halvány kérdéseket vet föl az olvasóban, így bizonytalanul, de továbblépésre késztet. A harmadik sor ritmikai szempontból újat hoz: a jambikus sorokat hirtelen egy trocheusi nyitás kérdőjelezi meg. A trocheust egy chorijambus követi, és csak ezután térhetünk vissz a megszokott, nyugodt jambusokhoz. A váltás billenést eredményez. A vers mozgalmassá válik. Az *égve* ellentéte az *éjjel*-nek (hangulatilag), ráadásul újabb, a korábbiaknál sokkal mozgalmassabb igenév, amelyet egy ige követ! Az első ige a versben! A *villany* fokozza az ellentétet az első két sorral. Egyetlen pillanatra a remény, a bizakodás, már-már az öröm jelenik meg a versben, a ritmikai váltást ez magyarázza. Ám ahogy kezd világosodni bennünk a harmadik mondat értelme, úgy térünk vissza a nyugalmas, kissé pattogó, egyhangú jambusokhoz. A folyosó kiúttalan sötétségbe vezet, a kép hirtelen távozásra utal, vagy ami rosszabb — ha elfogadjuk az önmegszólítás lehetőségét —, a „lírai én” tehetetlenségére, teljes perspektívátlanságára. A végeredmény ugyanaz. A felvillanó reményre jön a gyors leütés, amit ismét egy féljambus hív ki: a minden eddiginél rövidebb, hét szótagú (a harmadik tizenegy!) jambikus sor az elkerülhetetlenről tudósít, és zár le mindent végérvényesen. Az utolsó két sor sorvégi tárgyragjai, a *vére-met-éjjelek (szegek-jéghideg)* rímpár csupán felerősíti a kiszolgáltatottság, szorongás, magány és pusztulás érzését.

Gyökervers, vettük át Fülöp László terminusát. Olyan költemény, melynek minden szava, jele hangsúlyos szerepet kap. Olyan költemény, melyben fokozottabban van szükség sűrítésre, többrétegű komplex költői képek létrehozására. Az *alvo szegek* kifejezés éppen a megszemélyesítés miatt kapja „sebezni szándékozó” jelentését, gondolati szinten ugyanakkor „megbúvó hátulról gyilkolás” jelentésű metafora. A második sor metaforája és logikai

inverziója előkészíti a harmadik sor látszólagos egyértelműségét, és növeszti azt a magány, az elhagyatottság szimbólumává. De szimbólummá lesz mind a négy sor külön-külön is, így például az utolsó a krisztusi pusztulás szimbóluma. A Négyesoros komplex, totális egész, sokrétúsége folytán többféleképpen értelmezhető. Az én tudatomban ez a vers egyetlen szimbólummá növekedett: az elmagányosodott, elembertelenedett, erőszakos halál — mint az egyénre lebontott megváltás — szimbólumává.

Petőcz András

Egy Krúdy-szöveg vizsgálatához

(Szegény gyerekek a Szigeten)

A Sziget közepén áll egy sárga, kopott varjűfészek, hideg és rozsdás udvarház, amelyet még manapság is Kastélynak neveznek, mert egykor benne lakott egy öregember, mikor hercegek voltak Magyarországon.

Kastélyi nevét árván viseli az udvarház, mint koldus a medáliát, a herceg egykori termeiben korom lepi be a falakat, [a]szél bujósdit játszik, az ablakok és ajtók rég elkívákozhatnak ebből a világból, az udvart benövi a gaz, az erkélyt megette a rozsdás, éjjelente senki sem hallgatja a fülemilét, amely tavaszoként az elhagyott rom körül építi fészekét. . . Csendes, gondterhelt, bajjal, mindennapi étellel álmodó, szegény emberek hallgatják a „kastélyban” a nagy fák melankolikus zúgását, az esti szél ajtódorombözését, a kályhák korgását, az öklendező kísértet lépteit, aki a rozsdás csigalépcsőn felszuszog, és benéz az ablakon. A szomorgók, maguknak élők, elbűjt érzésűek, a lemondók háza volt évekig az udvarház, az lakott benne, akinek máshol nem volt helye, magányos helyen vándorlók, visszhangos, szomorú szobákban a maguk bánatával foglalatoskodók, lábujjhegyen járt a méla csend, mint egy kolostor körül.

Ezen a tavaszon kinyílt a pókhálós ablak az udvarházon, meghökkent a kapu, varjú károgástól életunt kémény felfigyelt, a szomorgásba belevénült nagy fák kibámultak odvas kérgükből, a vijjogó vércse riadtan menekült, mintha anyavarjú üldözné a fészekrablás után, még tán a rom fal is nagyot nézett, pedig sok mindent látott ezer esztendő alatt: nyulakat, rózsákat, harcos apácákat, mogorva szerzeteseket, tilosban járó szerelmeseket. . . Vig gyermekesapat özönlötte el az udvarház környékét. Mindennap vígabb, bátrabb, hangosabb gyermekek nőttek ki itt a fűből, a tavaszi eső nyomán, mint a réteken a virágok, a fák a csodálatos gyöngédségű levelek, a lehetetlenségű orgonák. Valamely varázslat történt itt; a meséskönyv megelevenedett; a kacsalábon forgó vár, amely a rege kék és zöld kódében állott a szegény gyermekek képzeletében, megállott; a farkasszakállú hídőr, aki fegyverével a szigetet őrizte, végleg befordult őrházikójába; a partokról és messziségekből látott szoknyás, nagy fák, fénylő kertek felett borongó, vén házak, visszhangot, hajókürtöt, városi lármát gurgulázva elnyelő romok, a mesékbe kanyargó árnyékos sétautak, a fehér lovacskás omnibuszok, hanyagul ásító pázsitok, fehér lócák és székek; megindultak. . . szárnyaikat kiterjesztve repültek a vén fák, futott az unatkozó angolpark, bakkecske módjára szökdécseltek a padok, döcögve jöttek a vén romok, gyilkgyorsan siklottak a gyalogutak a pesti szegény gyermekek felé. A gyermek álmodott valamely keveset éjszaka, amely után kinyújtotta a kezét. A lelenec, az árva, a pincelakó szegény, az iskola porában elhervadt, külvárosi füstjében elsápadt gyermek álmában a tündérkertben járt, és reggelre megtalálta a kertet, nem osont az tova, mire felébredt. A leányocskák körbe állnak, és úgy énekelnek, mintha a virágok énekelnének a kertben.

A fiúk szétszaladnak, mint a tavaszi esővíz.

A szegény gyermekek hangja megtölti a Szigetet, mint a május szele színnel és illattal a világot. Ézerhangú madrásereg, ezerszemű pázsit, ezerkedvű élet fakadt a Szigeten a régi varjúkárogásos, búskomoly andalgású, titokban lépegető tavasz helyett. A denevér, amely tavaly már kora délután bátran elindult nesztelen útjára a romladékokból, bevárja a sötétséget. A margitszigeti betegség: a melankólia, amely híven eljön a nedves Szigetre, az idén csak messziről oldalal, mint egy megvert kutya. A szerzetesi csend, a lemondásos alkonyat, a keserűségbe és megvetésbe vonult magányosság elhallgatnak gonosz tücsökdalaikkal a régi udvarházban, amidőn a pázsiton egy sereg kisleány cikázik és csicsereg, mintha már megjöttek volna a fecskék.

Pajkos, rongyos kisfiúk egy délután méhkest hoztak kis kezüköcsin az életunt Szigetre, és hangos hajrával felborították a vidáman zümmögő kast.

1. Krúdynam ez a tárcanovellája jó lehetőséget ad a szövegelemző (l. 2.) és a szövegalkot(tat)ó (l. 3.) munkára. A jelenlegi vizsgálat a műnek A százgalléros című Krúdy-kötetben megtalálható kiadása (Móra K., Bp., 1971. 80–2.) alapján készült.

2. Előzetes, művön kívüli információk is segíthetik a mű áttekintését. Hiszen létrejötteinek körülményei (1919., Tanácsköztársaság, Krúdy ekkori magatartása, Gárdonyival és Móriczcal együtt a Néplap szerkesztése, részvétel az utcanévadó bizottságban, A kápolnai földosztásnak, a Fehérvári könyvnek a megírása stb.) ott hagyják nyomukat a szövegen, még ha többszörös áttétellel is. Szerveződését azonban jobban, közvetlenül figyelhetjük meg a nyelvi, stiláris eszközök számbavételével. Különösen azért, mert a tárca líraiságát, érzelmi telítettségét, gazdag képzeletvilágát és erős valóságtartalmát nemigen tudjuk kifejteni az egyszerű témának (a szegény gyerekek margitszigeti boldogságának), továbbá a szinte cselekménytelen cselekménynek (a főszereplők, a szegény gyerekek és a sziget találkozásának) észrevételezésével.

Így a mű szerkezete sem annyira a kevés eseményű történetből, mint inkább abból a sajátos belső mozgásból táruul föl, amelyet a különféle nyelvi eszközök váltakozása okoz. Szinte két pólusa van a műnek, és a köztük húzódó ív kohéziós erőként fogja össze a szöveg minden egyes építőelemét. Az egyik pólust az álmos szigetnek és az álmodó gyerekeknek egymástól független bemutatása jelenti; találkozásukkal kezdődik a másik rész, és az előbbinek megelevenedését, az utóbbiak boldogságát részletezi. Ez egyúttal a télnek, általánosságban a réginek, ódonnak, rossznak, valamint a tavasznak, újnak, fiatalnak, jónak egybevetésévé tágul.

A kettősséget a szöveg tagoltsága is jelzi. Az elején kevés, de hosszú bekezdéssel, utána viszont többel, de rövidebbekkel találkozunk. Ennek megfelelően az első rész hangneme borús, a másodiké derűs; az előbbi tempója lassú, az utóbbié gyors. Mindez szembeállított grammatikai eszközökben ölt testet. Az igék például eleinte passzivitást, lassúságot fejeznek ki, vagy huzamos töltésűek (*áll, elkiváncsoznak, hallgatják, felszuszog, álmodott* stb.). Később megmozdulásra utalnak (*kinyúlt, meghökkent, felfigyelt, nagyot nézett, kinyújtotta* [a kezét], *felébredt* stb.), hogy aztán aktivitást jelentő, mozzanatos vagy gyakorító igékbe menjenek át: *özönlötte el, nőttek ki, megelevenedett, repültek, futott, szökdécseltek, jöttek, siklottak, énekelnek, szétszakadnak, cikázik, csicsereg, felborították* stb. Ugyanilyen váltás mutatkozik a jelzői szerepű melléknevek, melléknévi igenevek használatában is. A sziget világához kezdetben ódon hangulatú melléknevek, befejezett igenevek tartoznak (*kopott, hideg, elhagyott, csendes, gondterhelt, melankolikus, magányos, szomorú* stb.), a szigetet még nem ismerő gyerekekre is hasonlók vonatkoznak (*lelenc, árva, pincelakó, szegény, elhervadt, elsápadt*). Találkozásuktól azonban vidám hangulatúak, változatosak, *-bb, -i, -ő, -s, -ú/-ű* képzőkkel tarkítottak lesznek a jelzők: *víg, vígabb, bátrabb, hangosabb, tavaszi, ezerhangú, ezerszemű, ezerkedvű, pajkos, hangos, zümmögő*. A színt jelentő vagy annak kifejezésére is alkalmas szavak előbb sötét tónusúvá (*sárga, rozsdás; korom, rom*), utóbb sokszínűvé festik a novella képét (*kék, zöld, fénylő, fehér; rétek, virágok, levelek, orgonák*). Ha a hangzással kapcsolatos szavakat is megvizsgálánk, a fent említettekkel összefüggő ellentétet észlelnénk a szomorkásan csendes és a harsányan hangcs megnyilvánulások között.

Ez a fegyelmezettnék tűnő építkezés mintha hatna a Krúdy-próza két sajátos stiláris eszközére, gyakran elburjánzó képszerűségére és szinte végtelenül hullámzó ritmusára is. Hiszen ezúttal olyan szerkesztést kell segíteniük, amelynek kontrasztjától viszonylag zárttá válik a mű. Így hát a képalkotás terén a metaforák, megszemélyesítések kétfélék, előbb „magányos”, majd „társas” jelentésűek: *a szél bujósdit játszik; lábujjhegyen járt a méla csend = szoknyás, nagy fák . . . megindultak; ezerszemű pázsit . . . fakadt a szigeten.* A hasonlatok kezdeti negatív tartalmát is pozitív váltja föl: *Kastélyi nevét árván viseli az udvarház, mint koldus a medáliát; a vijjogó vércse riadtan menekült, mintha anyavarjú üldözné a fészekrablás után = A leányocskák . . . úgy énekelnek, mintha a virágok énekelnének a kertben; A szegény gyermekek hangja megtölti a szigetet, mint a május szele színnel és illattal a világot.* Krúdy sajátos mondatdallamát pedig eleinte csak többszörös összetett mondatok biztosítják. Ezek az úgynevezett áriázó körmondatok szinte verssé tagolhatók át:

„Kastélyi nevét árván viseli az udvarház,
mint koldus a medáliát,
a herceg egykori termeiben korom lepi be a falakat,
a szél bujósdit játszik,
az ablakok és ajtók rég elkívánkoznak ebből a világból,
az erkélyt megette a rozsdá,
éjjelente senki sem hallgatja a fülemülét,
amely tavaszoként az elhagyott rom körül építi fészket.”

A két utolsó sor (tagmondat) vége rímként is összecseng. Ezek közé a hajlékony zenéjű képzettársítások közé később rövidebb, pattogó ritmusú mondatok férkőznek be. Például: „A fiúk szétszaladnak, mint a tavaszi esővíz.” Hiszen: az álmodt legyőzte a valóság.

Tulajdonképpen a novella egésze is ária, egy szövegdallam. Az ellentétes nyelvi-stiláris eszközök nemcsak szembenállnak egymással, hanem egységgé is összeállnak. Az elemzésükkel kibontott két rész nem különül el mereven egymástól, a kontúrok nem élesek. Már a borús élettér leírásába belekerülnek olyan elemek, amelyek a derűt jelzik előre („Ezen a tavaszon kinyílt a pókhálós ablak”); a vidám élet rajza is vissza-visszaütal a múltra („a melankólia . . . az idén csak messziről oldalog”). Az író végül is tipikus, asszociációs szerkesztésmódjától e művét sem fosztotta meg.

3. A Krúdy-tárcát kis terjedelme, ugyanakkor sokszínűsége alkalmassá teszi arra, hogy ne csak olvasóként foglalkozzunk vele behatóan, hanem a tanítási gyakorlatban is fölhasználjuk. Bármelyik fokú oktatási intézményben anyaga lehet a szövegelemzésnek, a szövegalkotási képesség fejlesztésének, de gyermektémája, líraisága, gazdag képzeletvilága alapján az általános iskolásokat kiváltképp megragadhatja. Lehetőleg az egész szöveget ismertesük meg velük, de ha az órakeret nem ad módot rá, akkor egy gondosan kiválasztott részlet (például a két utolsó bekezdés) is jól képviselheti a művet. Nem árt, ha a bemutató vagy az önálló, néma olvasás után meggyőződünk a szövegértésről a novellában földolgozotthoz hasonló (kirándulási vagy egyéb) élmény elmondatásával. A szövegnek előbb már elemzett sajátosságaira különféleképpen hívhatjuk föl a figyelmet: szókinccsfüzetbe gyűjtjük vagy

más-más színű ceruzával aláhúzzuk a szóhasználat elemeit, a képszerűség eszközeit a csoportosítás céljából.

A szókinccsfejlesztést szolgálja, ha tanítványainkkal kikerestetjük és külön kiíratjuk a műből a nekik ismeretlen jelentésű szavakat. Esetleg az ilyeneket: *medália* (érem vagy ékszer), *melankolikus* (mélabús), *rege* (mesés történet), *omnibusz* (lófogatú busz), *lóca* (paraszti ülőbútor), *angolpark* (angolkert), *lelenc* (talált gyermek), *dörömböz* (dörömböl). Értelmezhetjük őket képpel, rajzzal, fényképpel, szómagyarázó játékkal, szinonim szóval, meghatározással, értelmező szótár kézbe adásával. Ezekből kiindulva aztán aktivizálhatjuk a köznyelvi megfelelőket a szóértelmezés fordított műveletével, egy-egy mondat kihagyott részének pótoltatásával. Főleg a szövegszerkesztő képességet fejlesztjük, ha megkerestetjük a mondatok (sőt a tagmondatok) közti kapcsolatokat előre- és visszautaló segédszóknak szövegbe helyezettetésével vagy a bent levők szerepének észrevétetésével. Például így (ritkítással ezúttal a mondat szerkesztésnek, kurziválással a szövegszerkesztésnek eszközeit jelölve):

„A leányocskák körbe állnak, és úgy énekelnek, mint ha virágok énekelnének a kertben.

A fiúk [*pedig, viszont*] szétszaladnak, mint a tavaszi esővíz.

[*Így, ettől*] A szegény gyermekek hangja megtölti a szigetet, mint a május szele színnel és illattal a világot” stb.

A szövegelemzésből tanuló szövegalkotásnak további fokozata lehet, hogyha elkészítettjük a Krúdy-szöveg reprodukív vázlatát. Utána produktív vázlatot is kérhetünk, az elképzelt folytatását. Ez a folytatás fogalmazássá is kerekedhet: Krúdy leíró jellegű műve után műfajként elbeszélést is választhatunk, esetleg „Mit csináltak a gyerekek a Szigeten?” címmel. (Így az egyéni élményeknek nemcsak szóbeli, hanem írásos közlésére is lehetőség nyílik.) Egyéb módon, például a szöveg szűkítésével, párbeszédesítésével, monológ— dialóg készítésével is fölhasználhatjuk a Krúdy-novellát a szövegelemző és -szerkesztő képesség fejlesztésére.

4. Akár elemzünk, akár elemeztetünk, mindenképpen a szöveg mondani-valójának kibontását kell szem előtt tartanunk. A Krúdy-művet áthatja a szegény gyerekek iránti rokonszenv, a Tanácsköztársaság embersége, a természet szeretete. A szöveg a boldogtalanságtól a boldogságig jutást tartalmazza, formájában az elidegenítő hatást legyőzi az esztétikai gyönyörködtetés. Ha ezt az ellentétet mint a szöveg kohézióját, a benne lévő mozgást és a tőle érlelt harmóniát sikerült teljesen föltárnunk, akkor nincs nehéz dolgunk, s akár készen is vagyunk az alkotás elemeinek, rétegeinek helyrerakásával, egészének értékelésével.

Ily módon szinte észrevétlenül találkoztunk a dialektikának a Krúdy-műben való megnyilvánulásával.

Molnár Zoltán Miklós

Nyelvjárási szövegek a hagyományos paraszti gazdálkodás és népszokások köréből

(Értény, Koppányszántó és Nagykónyi)

Több mint húsz esztendeje annak, hogy nyelvjárási anyaggyűjtést folytatok szülőfalumban, Nagykónyiban. A különböző nyelvjárási jelenségek feltáráshoz — a passzív megfigyelés módszerének alkalmazásával együtt — kezdettől fogva magnetofon-fölvételeket is készítettem. Mivel régóta foglalkoztat az a kérdés, hogy a nagykónyi népnyelv mely községek nyelvjáráshoz áll legközelebb, ezért a Nagykónyi környékén levő falukban is végeztem magnetofonos szöveggyűjtést. Az itteni szövegközlések három község (Értény, Koppányszántó és Nagykónyi) nyelvjáráásából valók.

A magnetofonszalagra rögzített beszélgetések témáit általában néprajzi szempontok figyelembevételével választottam meg. Adatközlőim mindig helybeli születésűek, olyan emberek, akik fiatalabb korukban maguk is tevékeny részesei voltak a paraszti gazdálkodásnak és a falujukra jellemző szokásoknak, s akiknek életére, gondolkodásmódjára még hatással volt a hagyományos paraszti létforma.

A szövegfölvételek közzétételében A Magyar Nyelvjárások Atlaszának hangjelölési rendszerét vettem alapul. Ahol az adatközlő a fölvétel során kisebb-nagyobb beszédzúnetet tartott, ott az átírásban választójelet (|) alkalmaztam.

1. A szántásról

— *Kilencévezs vótam mikor anyám monta, hogy: na, gyerek, tēnekēd valahová el köl menni, mer hát én magam nēm győzők mindanniyótoknak kēnyeret keresni mēg ruhát is. Hát asztán id vót egy naty paraszt, az Imre bácsi, az Izsák, az aszonta édesanyámnak: na, Juli, az a gyereg gyűjjon el énhozzám, it jó hele lēssz, hát asztán majd amit tud, aszt csinál. Persze hogy a mqrhák körü legētetnyi jártam, mēg mit tudom én. Kēsőbb, mikor mūk tuttam fognyi az eke szarvát, ēgyūd velem a mezőre, lētette, hēre tette az ekét, akkor asztán befoktunk az ekébe, akkor én nekiátqm szántqnyi. Persze ez mēk pipázod vagy mit tudom én, az āravaló embērēkkel beszēgetēt. Mikor mi eszt mēgunta, akkor monta hoty ha kifogunk, akkor én ēmēgyēk haza, ő mēg elmēty ki a szöllőhöl. Ugy izz vót. Az ēmēt a szöllőhöl, én mēk hazagyūttem, asztán nekiátam ētetnyi. Mire mēk köllött itatnyi, akkorra mēg'gyūt, dēlutám mēgin csak mēntünk a hēgyre. Hát asztán ugyē ez igy mēnt évrül évre, lassan tizēnhárom-tizēnnēgy éves lēttem, akkor má ēszegōttetēt cselédnek. Ugyē ott asztán hát nēm monták asztat, hogy nahát ūj lē, majd én csinállom, hanēm köllöt csinánom, peik piciny, hitfán gyereg vótam abba az ūdőbe. Hát . . .*

— (Hogyan történt a szántás lovakkal?)

— *Akkor annak a parasztnak két fogat lova vót, két cselēgyge, ém vótam a lekkissebbik. Hát én is ugy vótam ám, hogy mēntünk szántani, segítette tēnnyi a taligát, ekét, befoktuk a lovakat, aszt akkor gyereink mēntünk szántqni. Asztán ugy dēlig, akkor hazagyūtünk ētetnyi, akkor dēlután ujbu ēmētünk.*

— (Hogyan fokta be a szántáshoz a lovakat?)

— *Hát tuggya, hogy hogyan köll. Befoktam a lovakat szépén, a kisafát rátettem a taligárga, főhusztam a kösszár a taligáhol, asztán ugy becsatítam őket, akkor ráfordítunk a barázdába, és egymás után forgolótunk, fordítunk, égyyik fordulat a másik után. Hát ugyé ez asztán mént sokájjig.*

— (Milyen fajta szántások vannak?)

— *Hát méjszántás. Hát abba az időbe nem ijen szántásog vótak, ijem méjszántások. Mind az embërnek a négy ujjá, ijem vastag barázda vót. Hát ez a mostani szántás . . .*

— (Ne a mostanit tessék elmondani, azt a régít inkább!)

— *Nahát az, hogy a régi ehhöl képest uam messzi van, mint a kalaposinas Jézus Krisztushol, mer most méllen szántának, nagyom méllen, így a víz könnyebben el ize viszi a földet. Mer ha így mém mék husz esztendejig, akkor má nem is lésznek faluk, mer éviszi a víz, mer ez a nagyon sog gép ez agyom- még agyonjárgya, persze hogy menné vastagabbat | vet föl onnan az a kerék is, anná méjebben lémégy a . . . asztán viszi a víz, amère csak láttyg. De akkor nem. Esső akkor ize vót ám. Jobban mondva inkább harmatog vótak, nem essők. Asztán azok még uanog vótak, hogy házokat évitte a víz.*

— *Mongyuk, ugy ősszel mékkezdődött a vetészántás. Mikor az elfogyott, akkor gyerünk kukoricát szénnyi, csutát szénnyi. Mikor a csuta is odahaza lett, akkor nekítunk a méjszántásnak | télènn. Aszt azér csinátuk, hogy tavasszá keveseb légyén a szántás, gyorsabbam még a tavaszi vetés, mert hát tavasszal ugyis sok, nagyon sok munka vót, több még, mind ősszel, mer tavasszal ki köllöt hordanyi a mezöre a krumplít, kukoricát elütetni, még mit tudom én, mit nem csinányi. Akkor tavasszal még asztán gyerünk ujbu nekiányi vetnyi, asztán még mit tudom én, mije fogasullás, boronyállás. A zöd búzát köllöd boronyányi, mäst ugyan nem aszt csinájják. Akkor mikor ez mégvót, akkor következett az aratás, lè aratnyi aszt.*

Elmondta: Filiszár József, 76 éves.
Koppányszántó, 1980. július 9.

2. A vetésről

— (Milyen munka következett a szántás után?)

— *A szántás után ahogy a talaj mékkivánta, ojam munkád végeztünk. Általába hengèrèzni szoktunk és fogasolni. Mer akkor még nem voltak ijen kompléd gépek, hogy gyürüs hengèr mék tárcsa, még ez még az. Méktörtént a szántás, akkor az embër kifogott az ekéből. Akkor vaty fölát a hengèrre, vagyis befokta a lovakat a hengèrbe vagy a fogaszba. Ez a talajnak mindségítül függött. És mikor ez méktörtént, akkor utánna még előkészítünk a vetésre. A vetés ugy kezdődött, hogy elősször este, általában este szoktuk bepácolni a magot. Volt égy naty teknyönk, abba beleborítottuk a magot, kékkövel, azzal pácoltunk. Mert azzal az üszök ellen pácoltunk, hogy në légyén ojan üszkös a buza. Na, most amikor mékkevertük a pádzba a búzát, akkor földmertüg zsakogba. Másnap réggel elindítunk | vetni. Négy ökörrel vagy négy lóval húzattuk a vetőgépet. Amikor mijem fogat volt. Ugy is volt, hogy két ló huszta mék két ökör. Az ökröket szoktuk elü fogni, mert azok lassabban jártak, és akkor a lovaknak is éngettek húzni. Mer hotyha a lovak nagyon méntek, akkor hát az ökrök . . . Hotyha a lovak lèttek*

vóna elü fogval, akkor az ökrök azok nem husztag vóna sémmit, vagy ráhusztág vóna az ökrökre a vetőgépet. Három szeméj szokta vezetni a vetést. Egy vezette az ökröket. Én szoktam általában vezetni a gépet, má mikor annyi időzs voltam, hogy el tuttam vezetni. Édesapám mők szokot háttu menni, az még a farozs volt. Mi már csag géppel vetettünk. Édesapám az még szokott, szokta mutatni, hoty hoty kül kézzel vetni. De hát én ugy voltam, hogy inkább, má fíjatalab vagyok, vesse el ő a buzát | vagy aszt a másik gabonát a földbe. Ém mők foktam az ökröket, vagyis hajtottam az ökröket — hol vezettem, hol hajtottam —, vagy a lovakat, és az még rászórtá a magot a földre. Mikor elő volt készüvel a föld, vaty szántás után lő volt hengérvöz, vagy lő volt fogasolva, akkor rászórták a magot | kézzel. Asziszém uty szokták csinálni, ahányat léptek, annyi marékkal dobták rá kézzel a magot. Perszē ehhsz külön szaktudás köllött. Utyhogy ez ojam munka vót, hogy éccēr-kéccēr mőkpróbtám, de nem mēnt. És inkább géppel vetettem.

— (Milyen teendője volt a gazdának a vetés után?)

— Hát a gazdánk a vetés után ojam teendője volt, figyēte álgdójan, hoty két ki az a gabona. Légyēn az őszí gabona, légyēn asz tavaszi gabona. Általában inkább az őszí gabonákat jobban köllēt figyēni, hoty kifagyás ellen. Én tavasszal mikor már, szóval elmēnt a hó, asz szerette a gazdaembēr, hotyha mők tutta aszt a gabonát ugy művelni túskeboronával. Mikor elmēnt a hó, nem kapott essót, és akkor túskeboronával . . . Hát hotyha jól összeszēnném magamat, talám még én is tudnák kötni. De hotyha fűfagyász volt, akkor uty szoktuk csinálni, hogy a hengēr volt, és utánna kötöttük a túskeboronát, és uty huzattuk. Mer a hengēr az lēnyomta a vetést, viszont a túskeborona mők porhanyította a földet. Tavaszi vetésné még érdekēs volt, vugy nem érdekēs, hanēm érdémēzs vót mőkfigyelni a mácsonyáirtást. Mer a tavasziak, a zab és az árpa, az általában mácsonyász volt. Akkor emēntünk ijen irtóvassal kivagdāni a mácsonyát. A buzábq még nem voltak ezek a minőségi vetőmagok, mim most a termelőszövetkēzedebe, hanēm az embēr amit látott, hogy lekszēp tábla vót a buza, ot még vót ez a rosfejzsēdés. Mer általában csēpēlni szoktuk a rozszot, mer hát kézzel, mer szürü vót, zsuppos tető volt, és akárhogy ız belekeverēdēt a buza közē a rozsz. És akkor tavasszal, mikor már kihoszták a fejjet, akkor a rosfejet lő köllēt szēnnyi. Szóvā nehéz munka volt az is, mer hát a buzába belegēbēgni ugy, hogy lészēnni a rosfejet, lētiportuk a buzát. De hát azēr mindig azom vótunk, hogy a rosfejet tuggyuk lészēnni, hogy azēr kövėtkēző ızre minē job vetőmagunk légyēn.

Elmondta: Poszpis László, 34 éves.
Nagykőnyi, 1972. november 9.

3. Az aratásról és a takarodásról

— (Hogyan készülték föl az aratásra?)

— Hát legelősször mēkcsinyátuk a kötelet | ijen zsubbu, ijen rozsz, hosszi vót. Kézzel is tuttuk csinyányi, akkor verecsēnyē. Akkor vót ijen tekerős masina, avval is csinyítuk. Akkor tizēnnēty szalat tēttünk ęty körözbe, öccör tizēnnētyet kötöttük ęty kēvébe. Aszt összekötöttük, és több ijen csomót csinátunk. És akkor fōraktuk a kocsira, készülttünk. Még-vizesztük a kötelet, a dorikorsót mēktötöttüg vízzel, belehejēszük. Ez mēgvót. Akkor a kaszát készülttük, pajtābu lēakasztottuk a szēgrü, de még mők köllött elősször kalapányi.

— (Hogyan történt a kalapálás?)

— *Hát elüvöttük ijén ülöt. Abba van egy uan nésszögletézs valami, domboru, hogy mēkfekügye a kasza. És akkor vót ety kalapács, avval mēkkalapáltuk élésre, de vigyáztunk ára, hogy nehoty csipkés légyen, mer akkor acs csak rángatta az embēr kargyát. Sima légyen, az vót a lényeg, de mind a pappir, ujan éle légyen neki. Akkor ez mēgvót, a kaszát ékésztüttük. Aszt izs beletüszttük a kötélbe, akkor kaszaküjet is hozzátettük, hogy mēk tuggyuk köszörányi, mikor emén az éle.*

— (Miben tartották a kaszakövet?)

— *Ijen tokmámba tartottuk, ijén hüvejszērű valami. És mēktöttük félíg vizzē. És abba mēgmártogattuk a kaszakövet, és akkor így jobbam fogott a kasza. És akkor mikor emént az éle a kaszának, akkor mēkköszörütük, és akkor tuttunk akkor tovább. Hát akkor aszt kiméntünk a mezőre. Hát amēllik éréd vót, váloztottunk uan holt földet, amējik éréteb vót.*

— (Mikor kezdték az aratást?)

— *Hát Péter-Pál táján. Először rozst arattunk, akkor őszű árpát. Tavaszű árpa izs vót. És utánna a buzát, mer asz később érétt. Akkor mēkkesztük az árpáná. Váloztottunk, amējjik éréteb volt, és akkor hát kaszátunk, a feleségünk mēg markot szédēt. Hát az nehēz munka vót nagyon. Nagyon éfárottung benne. Naponta lē szoktunk aratnyi ety holdot, ety pár. Akkor vót kévekötő is. Apám mēk kévét kötött. Asztákkor így előb mēnt, mikor marokszédő vót, kévekötő, akkor így előb mēnt. Akkor ety pásztát lēváltunk, akkor be lēt ködvel, akkor feleségēm összehusza középre a kévét, akkor aszt összekepeltük. Tizēnnégysivē raktuk a kepéket. És akkor aután foltattuk tovább, mēgem másik pásztát.*

— (A legalsó kévét hogy nevezték?)

— *Az | na hogy izs vót az. Bujtatónak nevesztük, bujtatónak. Azér vót tizēnnégysivē, mer így akkor magossab vót, és nēm mēnd bele a viz. Ára ügyēnyi köllött, mer ha tizēnhármassávā, akkor befelé lejtēt, de tizēnnégysivē pedig főfelé, és akkor lēatta a vize. És akkor ity tovább . . .*

— (A legfőlső kéve volt . . .)

— *A lekfőső kévét pedig papnak nevesztük, papkévének. De akkor aszt mind a két ódāru lēcsavartuk, husztung belüle mindēnik felü uam fürtöt, akkor a vālkévēhő lēcsavartuk. Belefüszttük a kötélbe, hogy a szél lē nē vigye, mer bizony sokszor széjjészorta ám. Nagyon sokszor széjjészorta, vót uan vihar. Ujra köllöt kepényi. Asztán az nēm jó munka vót, ab biztos.*

— (Az asszonyok hogyan készültek föl az aratásra?)

— *Hát az asszonyok is készültek mindig. Akkor rēggelit készitettek, sūtöttek tojást sunkával savanyósággal. Ez vót a rēggeli. Akkor ebédēt mēg vártuk, hogy maj hozza édesanyám débe. Akkor má messzirü nészttük, hogy mikor gyün az ebéd. Főlátunk gyērēk-koromba a kepék tetejeire is! Hēj, akkor má örütünk, hoty hát gyün ám az ebéd, débe odaér. Kērestük a fát, hogy hol van jó hüss, mer bizony nagy melegēk voltak. Huszonöt-harminc fokos melegbe bizony jólesēt, ha débe lēültünk a fa alá.*

— (Mi szokott lenni ebédre?)

— Hát jó husleves, csibéd vágtok, tiked vágtok nudlivā, akkor savanyóság vót hozzá, akkor rétes. Ésó nap rétes szokot lennyi, mer — aszt kezdő rétesnek monták, még a végin is rétes szokot lennyi, hogy vége rétes. Hát így mént asztán tovább. Mēntünk a buzqba tovább.

— (Milyen volt az aratóknak a ruházata?)

— Hát az aratóknak a ruházata | a férfiaknak fehér kötény vót, még az asszonyoknak is, mer asz köllöt régén, hogy | fehér léggyén, uam fehér léggyén a kényér, mind a kötényük. Asztakkor még vót hozzája ijen szurkos tutyi, lábbeli abba jártunk mi férfiak is még az asszonyok is. Ijen szurkos tutyinak monták. Igy a szélit megvasáták ijem vastagab zságdarabbal, és asztad beszurkúták. Azd birta. Akkor a talpát is. És kibirt éggy aratást. Tizénnegy napik szoktunk aratnyi, két hétig. Akkor asztán hát hosszan köllött aszér, mert a taró nagyom marózs vót. Vót uan embér, aki mezélláb is tudot mēnnyi benne. De ez a szurkos tutyi esz hát nagyon jó vót, ez vette az embér lábát, hát akkor nēm szurta még. Hát e nagyon jó vót. Akkor utóbra mēntünk a buzqba, mikor az árpa lēfogyott. Hú, az má job vót, mer az árpa nagyon észózs vót. Akkor má örütünk, mikor a buzqba mēntünk. Az má job lēssz, mer az má nēm lēssz észós. Hát aszt akkor | asztat csináltuk tovább a buzát. Hát az má job vót. Aszt is szintén ugy kepébe raktuk, tetejire papkévét, szérü jó lēszorítottuk, és akkor ity tovább éggy-ety pásztát, autám még a másikat. Hát így mént a nap. Akkor asztán öt óra tqjba uzoona is szokot lennyi. Hát a is jó dolog vót. Lēátünk. Akkor vót déli maradék rétezsbi még fángbu még amijen sütemém vót. Akkor lēhütöttünk a koraóba ety kizs borocskát, jó értényi bort. Akkor asztat ituk. Akkor má jop kedvüing vót, könnyen kivártuk a vacsorát. Akkor asztám befejesztük a kepéllést, utánna asztán gerébgyétünk. Ijen nagy, szélés, kétmétérézs gerébgyéng vót. Ijen hosszú fogai vótak nekijje. Hú, an nēm jó vót, mer avvā sokat köllöt mēnnyi.

— (Kik szoktak gerébgyéni és hogyan csinálták azt?)

— Az asszonyok szoktak jobban gerébgyéni. És akkor ugy mēntek, aszt utánnuk huszták. Vót uam foganytyu — us sorába —, aszt akkor uan pásztaszám ehatták a kusztát. Mikor asztán összehuszták a kusztát, akkor aszt össze köllöt szēnnyi szintén kévébe. De mindēn kqlsz nagyon drágg vót, még összeszettük kézzel is, és összekötöttük kévébe. És akkor aszt még uan hármossávgal, három kēvét tēttünk: kéttöt lē, éggyet a tetejire, és akkor aszt is lēszorítottuk, hogy a szél ē nē dobgya, mer az mindē drágg vót. Hármossávgal raktuk a kusztát kēvéket. És akkor mikor befejesztük, hát este lētt, akkor szēpēn elballaktunk haza. Fōlütünk a kocsira. Vótak lovak is, vótak | ökrökkel is jártunk. És akkor mikor hazaértünk, akkor hát megētettük szintēn a jószágot. Akkor asztám megētöttük a vacsorát, mégmosakottunk, asztán így akkor lēpihentünk. És akkor másnap ujra kesztük tovább.

— (Mikor szoktak takarodni?)

— Mikor lēfogyott az aratás, akkor utánnq hamarossan, etypár napra mēkkesztük a takarodást. Szintēn akkor kocsival törtēnt, lovas kocsival, ijen karfás kocsival. Az má job vót, mer aszért az má hamarib mēnt, mint az aratás.

— (Hogyan állították össze a kocsit?)

— Hát a kocsit rēndbe köllöt hoznyi, ijen karfág vótak. Elü, hátu vót ijen karfa, és abba vót ijen karfaszēg, ijen hosszú, és ki vót hēgyēzve, és asztad belehelēsztük a vendēgrudba. Az végik hosszad vót mongyuk éggy ötfen centi az ódalon kivü. És akkor ugy | raktuk ki a kēvéket soráq, közepid bevōgyētük. Akkor három sort szoktunk, négyet szoktunk raknyi.

Akkor bevögyetük. Akkor asztán lőrudátuk középenn, hogy ē nē potyog'gyon hazafelé, mer bizom vögynek is köllöd gyünnyi.

— (Szokták fékezni a kocsit?)

— Szoktug bizony. Bekötöttük a kereket, akkor vót csuszóka. Az asszonyok átak a csuszókán. De ujam por vót ám! Mikor mēnt nyóc-tisz kocsi elü, utánnuk mēg mink, hát maj mēkfullattak. Az asszonyokat nēm láttuk, csakuty füstöt. Azok szemvettek sokat a csuszókán. Az nēm vót jó dolog. De máskéb nēm láttuk mēgöldanyi. Na asztán utóbra mēg vót mēg ujan huzós fék, hogy a két kerék, háttusó kerék előd vót ujan szélēs fa, és akkor azom vót egy lánc, és akkor köllött elü huznyi, és akkor asz huszta a kereket, és akkor asz szoritotta, és akkor ugy nēm mēnt gyorsan, asz tartotta vissza kereket. És az nagyon jó dolog vót.

— (Hová szokták összerakni a gabonát?)

— Hát a gabonát aszt ki a kerbe, a szürüzsbe szoktuk összeraknyi ijen asztagba.

— (Hogyan készítették el a szürüt?)

— A szürüt mēg uty készítettük ē, hogy mēgöntöztük, fölvakotuk, akkor aszt mēg mēgöntöztük, akkor asztám mēktiprattuk lovakkā, hogy sima lēgyen. Mēkterítettük szómāvq, uty tiprattuk, hoty fő nē vág'gya ja földet. Asztám mikor sima vót, akkor lēvöttük a szalmát, és akkor lēsöpörtük, és akkor hát igy má kéz vót a szürü.

— (Hogyan történt az asztagrakás?)

— Hát az asztagrakás mēg uty történt, hogy mēkkesztük egy négy-öt hosszit, három-négy méter szélēsset, és akkor asztám fő tisz-tizēnkét sor magossat raktunk a falqba, és akkor utánna mēg ēkesztük a hajazást. Kivü vót a kalász, azon lēfojott a víz. Ot mēgen köllött ēty tisz-tizēnkét sor magosságba. Bizony asztán a tetejire nehéz vót ám fölannyi. Az asszonyok szokták fölannyi, ha nēm vót embēr.

— (Az oldalába szoktak készíteni, hogyha nagyon magas volt . . .)

— Igēn. Az oldalqba szoktunk csinyányi uan állást, állást. Uan karót tüsztünk az asztagba kettöt, akkor tettünk rá dēszkāt. Akkor ēgyy embēr vagy ēgyy asszony odaát föl, aszt akkor am mēg továbbatta. Akkor asztán nyujtotta föl a tetejire, és akkor ēgyy embēr mēg ot fön rakta. És akkor igy ēkészüt a kazal, és akkor tovább amennyi köllött, mekkorát kezdenyi, mēg kesztünk hozzájja.

— (Mi következett utánna?)

— Utánna mēk következett a masinállás. A is mēg egy nehéz munka vót. Mer uam por vót ám, hú! Sok petrēncét hordanyi! Mindik petrēncét hortam. Hát az asztán kikészítette az embērt, lajtērgyán köllöt fémásznyi a kazal tetejire. Az nagyon fársztó vót. Hát aszt akkor legutójjám mēg a zabot masinátuk. Az má job vót azért, mer az már nēm vót észs. Aszt akkor evvē befejeztük a masinállást.

Elmondta: Ábrahám Gyula, 56 éves.
Értény, 1980. július 8.

4. A kukorica, a napraforgó és a krumpli termesztése

— (Hogyan vetették a kukoricát?)

— *Hát először a szántás. Szántották, és régen lektöbben nem géppel | vöd vedvel, hanem szántották, az asszonyok még utánna rakták kézzel a kukoricát, még mék kézzel utánna borsót is. Akkor amikor hát ez megvót, kiköt, akkor még | kapátunk még aszt fattyusztunk, mer aszt is lē köllöt szénnyi a fattyut is, mer a kukorica nyóll a tüjibül uan hajtság. Esztet lē köl szénni, mer akkor hát asz mongyák, hogy nem jó a kukorica, mer apró feje van. Mikor má mindēn megvót, nahát megérik a kukorica, kukoricaszédés van, hortuk, akkor nagy divad vót Szántónn: mindig ugy vöd beozdval, hogy, nem leglábbis a szomszédog vagy azok a jóbarátok, hogy nē egy nap lēgyēn a kukoricaszédés, hogy égyyik a másikáná lēgyēn, mer akkor megem vóf a nóta. Mer még éjfélig is elvótunk, hogy fosztottunk, mer minálunk ez vót, mi uty fosztottuk a kukoricát. Natykönyiba kopoznak, de Koppányszántón uty fosztanak, hogy e is külömpség. Aszt mindig hát sokan vótunk, még ahun lány vót, hát oda még bizom méntek a legényék is | fosztanyi, mer ujan nóta vót, ujan nóta vót, hogy még éjfélig izz vaty talán mék tovább is, tovább is mént. Akkor vót, hotyha nem ujan sog vót a kukorica — legényék izz vótak, persze ugyē bor vóf, aszt ittak —, akkor még föl izz vót mervel zsákgoba. A legényék fölhorták, kiné pallászb, kiné göréba. Még a is fő lett hordvā. Hát utánna még vót a csutavágás. Csuma, a csumát mék fő szokták vinnyi a pallásrg, az istállópallásra vagy a pajtáb, kinek mujen heje vót. Bevitték a csumát oda. Akkor utánna vót a csutavágás. Az is mikor ki vöd vágvā, hát asztat is fő köllöt kötnyi. Mikor kiváktuk, kötélbe kötöttük. Uty szoktunk, ijen, aratástul ami mégmaratt | masinállás után, ije zsubbul amit csinyátunk kötelet, akkor abba kötöztük föl a csutát. Haza lét hordval, akkor utánna mék hát újra ja szántás.*

— (Hogyan hasznosították a csutát?)

— *A marháknqk. Az is nagyon-nagyon köllöf, mer ahun marhág vótak, nagyon köllött a csuta, sokat is szoktunk vágnyi, mer hát ahun sok állod vót, ot köllött a csuta, mer aszt nagyon szerették. Hotyha má mongyuk jólaktak is, jólaktak, még vótak itadval, utánna még a csuta vót nekijjük. Utánna má nem szénát kaptak, hanem csak csutát a marhák.*

— (Még milyen kapásnövényeket termesztettek?)

— *Hád virágmagof. A virágmagot asztat, az izz vót.*

— (Azt mikor vetették?)

— *Hát asztat is tavasszal. Tavasszal asztat is mék szoktuk kapányi, hogy mék kölot ritkittanyi. Akkor asztat még megen hát szénnyi, ugyē asztat a tányérgyát, mer a virágmagnak hát mi ugy mongyuk, hoty tányérgya. Asztat lē köllöd vágnyi. Akkor asz haza lét hordval, akkor este mégem a csépillés. Asztat még megenn összeraktuk uan es csomóba, aszt akkor bottal ütöttük. Ott izz vótunk sokann, különösen hát ity fíjatalok. Vótunk sokann. Mer azér is eméntünk igy égyyik a másikó, hoty hád danúhassunk, mer a Szántó nagyon híres a nótaru.*

— (Hogyan hasznosították a napraforgómagot?)

— *Hát amikor észéztük, kicséptük. Akkor vót a faluba ijen olajmalom. Akkor oda elvitték, ottan asztat, aszt olaj lett. Hát mék csináták, megölették ugy, hogy olaj lēd belüle. Asztán hád bizony régēn, ahun szégényeb vót a család, hogy nem túttak uty hizód vágnyi,*

avval is étkezészek. Mer avval, abba sütötték a, fánkot sütöttek, kényeret piritottak, még langallót sütöttek, mikor kényersütés volt. Akkor aszt az olajba, olajba izzó volt südve. Hát fő volt hasznáva. Még régém még nem hogy a lámpa volt, hanem olajosmédsz volt. Aszt esztet öntöttük rá, ebből az olajból öntöttek rá. Akkor még valami, valami belet tette bele. Tuggya fene, hogy mi volt annak még a neve. Még vód gyujdva. Ujjam fuzsd volt ám, hogy régén amikor réggé valaki főket, mégnészhete, hogy hogyan néz ki, mer hát ujan fuzsd volt a szobába, hogy / hogy. De hát régén az volt, régén így volt.

— (A szárát mire használták?)

— Hát a szárat még . . . Kettő volt, kétfajta volt. Vót egygy, egy rövidebb is. Kiváktuk, kiváktuk, akkor főkötszük, mikor haza léd mivel. Vót a rövidebb | virágmag is, még vót a hosszú is. De jobban a hosszú természetük, mer régén nem dróttal kerítettek kiskertét sē vaty sēmmít, hanem virákszárral. Aszlán hát ezér szokták a magosabbat terményi, mer hát magosab volt, hogy a tikok né tuggyanag bemenni a kërbe, kiskerbe, hogy ki né egyenek sēmmít.

— (Még milyen kapásnövényeket termesztettek?)

— Hát még a krumplit. Aszt is termétük a krumplit is. Asztat még eke után is, ahogy szántottak az embérek, akkor az asszonyok még eke után raktóg vékából a krumplit a földbe. De azért a legtöbbje kapával rakta, legtöbbben. Annak még megen ki léd vágal a kapával egygy, egygy ujan gödör, aszt abba léd beletével a krumpli. Az a föld rá lèt tével. Aki vákta, annak rá köllött ára lépnyi ára ja krumplira, mer aszt monták, hogy ha nem lép rá, akkor, hát akkor nem kel ki, akkor nem kel ki, hanem rá köl lépni, mer uty kel ki jobban. Akkor asztat is mékkapátuk, mikor kikél, mékkapátuk, beötöttük, mer annak mék hát az a mindene, hogy be köl főttenyi. Akkor azután mikor meggyütt a szédés, akkor mék kapával főlváktuk bokorszám, a földön ugyé el vót teridvé. Akkor aki mék szédő vót, am még a vékábba főszette, szákgoba, aszt akkor haza lèt hozval. De hogyha mezóm vót, akkor ottan csak határbg lèt ödvel, hogy | hát ott éty kicsit hájjon, mer az sē jó, hogyha ujam melegén lē van mivel a pincébe, még még sok hēlēm még mék kim vót elázsvó. Hogy lē lèt ödvel a krumpli a földre, akkor karikára egygy ujam méj gödör vót | ázsvól, avvá léd beteridvel a krumpli. Akkor azom mék szoktak hannyi egygy ujan szellőzöt, mer szómávó lètakarták a krumplit, akkor ugy rá ja föld. Akkor szoktak hannyi egygy ujan szellőzölikat, hogy az, az levégőzzön, hogy az mindig levégőzzön az a krumpli, mer ha nem)levégőzik, akkor hát a melek krumpli berohaD.

— (Mire használják a krumplit?)

— Hát étkezésre. Étkezésre, disznóknak szoktuk főzni. Vót a füllesztő még a vasfazék. Na még a is egy jó munka vót ám régén, mer hajnába fő köllöt kényi mindig | korán. Fő köllöt kényi, mer mire köllöt mēnnyi dógoznyi a mezőre, akkor má egy nagy vasfazék krumplit mék köllöt főzni, mer köllöt a disznóknak. Minden réggel | asztat köllöt főzni. Hád bizony az asszonyok nem ujan nagyon öríték neki, mer mindik korán köllöt kényi, mer krumplit fő főzni.

Elmondta: Bilecz Jánosné, 63 éves.
Koppányszántó, 1980. július 9.

5. A szőlőművelésről

— (Mi volt az első munka a szőlőben?)

— *A kikapállás előd belehortuk a ganyét a szőlőbe, utánna együtt a kikapállás. Eggyik felét kivágtuk, a másik felét ki köllöt pucálni, hogy akik utánnunk jönnek a, gyümmek a meccők, azok könnyebben tuggyanag dógozni. Mer bizom vót, amikor a tüke annyira leüt, hogy asztat ki köllöt nekünk nagyon méjjen kapáni, hogy a meccóllót az embër tuggya hasznányi. Hát az nem vót nagyon könnyü munka az embëreknek is od gogyorásznyi napokig. Akkor mi hortuk ki a venyicsét a vágófeyre. Ott asztán lëraktuk, főkötösztük. Míkor hogyan gyütt, ráértünk, ek kicsid dógosztung benne. Lëreaktuk, ëhosztuk haza valamikor, amikor idó adódot rá vagy üdó | kemëncét fütteni, begyujtanyi. Kemëncét fütteni, begyujtanyi, mër akkor, akkor az vót, hogy rósévé még venyicsével, avval gyujtottung be. Utánnaq akkor amikor ez mindëm mëktörténf, akkor ëkesztüng gyomláni, amikor gyütt a szőlőnek azok a kölletlen ággi, mer azom vannak ujan ágak, amiket nem szabad mëkhanni. Mer ha sok ágot hagyunk rajt, nincs termés. Azokat mint szépen lëszëttük. Ezëk tartottak pár napig. Ahogyan nyótt a vesszó, utánna mëkkötösztük.*

— (Mivel szokták kötözni?)

— *Rafiávó kötösztük. Régem még vót a kendërmazzagok. Asztat fonták az asszonyok a rokkán, és avvá, avvá kötösztünk.*

— (Kukorica borítólevelével is szoktak?)

— *Vót amikor csumávó kötösztünk, amikor, amikor nem vót pénzünk a rafiárg, vagy, nem vót pillanatnyilag fonál. Mer mi uty hijtuk régën, hoty fonál. Akkor foktuk a csutának vagy a kukoricágnak a csumájját, összekötöttük, mëkkötöttüg vele. Ebbe vót nohaszólló, amit töpször köllött | kötöznyi, eltëtejeznyi. Vakarnyi sokszor köllött, mer a ganyé hajtotta ja gaszt.*

— (Az hogyan történt?)

— *Hát asz hogyan történt? Asztat ugy ijen, ijen kiskapávó, nem ujan naty kapávó, mind ahogy, ahogyan kapáll az embër a mezőbe, hanëm, hanëm ojan holdalakra vót ez a vakaró, annag vót egy jó hosszu nyele, ami jó főtörte a kezünket. Asztat mëkcsinyátuk eggy évbe kéccër, háromszor, ahogyan az a föld asztat kívánta. Míkor má ëkezdëtt a szőlő virágoznyi, utánna mëgim permetünyi köllött. Az embëreg vitték a puttont a hãtukonn, az asszonyok még vitték utánnuk ki a vödörbe ja permetlevelet, mer az is egy nagyon nehéz munka vót. A permetézést aszt köllött háromszor, néccër | két hetenkén, három hetenkén. Míkor hogyan követëte az idójárás, hogy mëgvéggyük aszt a kis termést. Míkor ennek mindennëg vége lëtt, akkor ëtetejesztük a szőlőt. Vãrtuk erössen, hogy míkor érik az a kis szőlő, míkor lehet má ëmënnyi a kiskosárról, hogy hozzunk ëty kis szőlőt. Míkor asztám má kezdëtt érnüi, akkor hát el, ëmëntünk ëtypár bilink szőlőért, mer bizony régën a szëgény embër örüt annak, hotyha össze ëmëhëttë a maga szölëjibe ëtypár bilink szölőér, mer régëm mindënkinek szölëje nem vót.*

— (Milyen fajta szőlők vannak a szántai hegyen?)

— *Hát a szántgi hëgyënn ittem vannak különlegëssëp szölők is, vannak a direkt termők, a nohák, otëlló, kadarka. Akkor van, mézes monták régënn. Akkor van az a pïros | bakatur naty hogyan hijjúk, eszt nem tudom. Akkor még van a Szölőskertëk kirájnéjja, Csabagyöngye, akkor van a Zalagyöngye. Ezëk, ezëk a szántgi bortermő tókék.*

— (Hogyan készülődtek a szürethez?)

— *Hát a szürethő uty készülöttünk, hogy előtte mongyuk éty hétté vagy ahogy az idő engette, kimostuk a hordókat. Émentünk, nagy üstöd vittünk. Csinyátunk ott egy ijen katlant.*

— (Hogyan készült az?)

— *Az a katlant az vót, amikor lővertünk két cüjekét, ára rátöttünk éty karót, ára ráhusztuk a vasfazekat. Még ugy is vót, ha vót ot téglá, akkor abbu csinyátunk éty katlant. Akkor kéccer-háromszor kiforásztuk a hordókat. Akkor aszt kin hattuk mēkszáronnyi. Mikor a szüret ē akart kēdődnyi, akkor kiforásztuk a kádot. Kinek fakágygy vót, kinek cēmēnt-kágygy vót. Az, az aszt csináta. Akkor utánng ēkeződött a szüret. Hát ot szoktunk lēnnyi sokan: a barátok, barátnők, szomszédok. Hát ot nagyon jól éresztük magunkgt. Ot sūtötték-fősztek az asszonyok. Vót jó gujásleves, akkor vót pereckalács. Akkor ha akatt éty kis husféle — mongyuk —, ijen kacsá vagy réce vagy lud vagy mīt tudom ém mi, de az is nagyon ritkán akatt. Akkor mikor vége vót a szüretnek, vagy ebédűnyi akartunk, ha nem vót még vége a szüretnek, lēteritöttük az abroszt a fűre, ot körülűtük, mindenkinek vót egy tányérgya, éty kalánnyg, szépēn sorba lēűtünk, mēgētűk az ebédēt, ittunk ēggy-ék kizs bort, hát ēk kis jóked-vünk is kerekēdēt. Akkor néha danűtunk is ēggyet. Mikor ennek, mindēnneq vége vót, akkor este ēk kicsit mēg ēmarattunk, mer ot nagyon jól éresztük magunkat.*

— (Mibe szoktak szüretelni?)

— *Hát szüretűnyi mink lavor, vödör. Akkor régēm vótak azok a — nem tudom, ismeri-ē, nem-ē —, azok a, azok a kivájott | melēncék, mer mi uty hījtuk, hogy melēncék, mink. Abba szoktunk, hogy a szöllőnek a leve kinē fōjjon, mer mikor má nagyon érēd vót a szöllő, akkor kifót a leve.*

— (Mibe vitték le a prēsházba a szőlőt?)

— *A prēsházba mēg vót két rud, abba vót éty csöbör. Bele vód dugval a két rudba ja a csöbört, ami tartotta jaz a ja. Hát mink uty szoktuk mondanyi, hoty csöbrözés. Akkor aszta, szépēn két asszom vaty két embēr asztat fōfokta, mikor mēktellēt. Bevitte, fōlöntötték a kádra, utánng lēdaráták. Ha ugy adódott, hogy nem fērt ára a kádra, akkor lēerēgették aszt a mustot beje ja hordóba. Addig erēgették, amig aszt nem látták, hogy na ráfē ám ez az összes szüret. Utánng hattuk a szöllőt, hogy éty kicsit hát érgyēn össze, hogy lēgyēn neki ēk kis savanyós ize. Mikor az vót, hogy mēkfört, láttuk aszt, hogy na mos má fōdopta a törköt, akkor mēk kiprésűték az embērēk. Hát oda má asszonyok nem nagyon köllöttek. Akkor aszt a törköt mēg bele szoktuk tēnnyi egy vashordó vagy akinek mijem vót. Asztat mēg vagy lētiportuk | vagy lēnyomkottuk, akkor rá ja fōdet mēg a sárt, abbu lēt az a finom pālinka. Aszt ki szokták fōzni, az egész télēn át ott a hēgyēnn. Na mikor ez mindēm mēktörtēt, akkor gyűtt a bekapállás. Akkor ējártung bekapányi, ki kētten, ki maga, mikor hogyan gyűtt. Mikor az ēfogott, hát ugyē akkor má az embēr nyugottam vót, néha ēk kicsid danűgattunk is ott is, mikor többem vótunk. Mēg ēmētünk másngk is így a szöllőbe dōgoznyi. Utyhogy ez a szöllómunka nekűnk nagyon-nagyon szēb vót, mēg nagyon szerettük csinálni, mēg eredményēs izs vót az a szöllómunka.*

— (Szoktak-e szüreti bálakat rendezni?)

— *Szoktak. Szoktak a faluba szüreti bálakat. Jó van ugyē az má a fījataltságot érde-káte, nem az öregēket. A szüreti bál az uty szokot törtēnni, hogy befogtak nyóc-tisz hintót,*

mikor hogyan együtt. Od vótak csöszlányok, akkor csöszlegényjég vótak. Földtösztek ijem parasz-tos ruhábg, pilléssen, a lányok haja befonyva piros szallaggal, fehér lepődő hátú, elü a hin-tónn. Akkor vótak a lovász gyerékég bő gatyábg, fekte mellény, bő ujju ingék, durrogattak, kulacs az ódalukonn. Mikor megjárták a falut, akkor vót egy nagy terem, mer máskor nem vót kulturház, od vót éty terem, od vót egy naty koszoru szöllőbü fonyval. Asztat ha valaki élopta, akkor aszt megbüntették. Akkor utójjárg kisorsúták aszt, mer vót a biróné még a biró. Egy lány vagy menyecske, földtözött, az vót a biróné, még férfi még vót a biró. Akkor mikor ennek a szüreti bálnyg vége vót, vaty ha nem nyerte mék sënki sē aszt a koszoru, akkor asztat mék fösosztották, akkor mégette asztat mindënki. Utyhogy nagyon jól mulattak, réggelig | vót a mulatás, a tánc. Ot mindënki jól érészte magát. Ez, ez vót régén a falusi szüreti bálnak az erédete.

Elmondta: Filiszár Józsefné, 59 éves.
Koppányszántó 1980. július 9.

6. A ló-, szarvasmarha- és disznótartás

— (Foglalkoztak-e a maguk falujában lótarással?)

— Hát igén. Édésapám nagyon szeretett a lótenyésztéssel. Ő huszár vót, és így ezék után ő nagyon szerette a tiszta lófajját. És eszet hát mékkedvőtük mi is, hát én is. Vót egy bátyám is, Tót Lajos, ém mék hát a Vince, a kisseb gyerék. És ő tiszta fajokká szeretét foglalkozni. Arabsok vótak. Tiszta fekte lovaing vótak a faluba, utyhogy ujanog vótak, hoty hát szerettük őket, mer mi lóhátonn is szerettünk nagyon, mind gyerékég vótunk, ugyé mék fíjatal gyerékék. Ha csödörhöz eméntünk, akkor a bátyámmó lóhátom méntünk, és versé-nyézni szoktunk a vásártéren kérésztü — má id Békavárbg méntünk —, hogy mellónk ér előbb | haza. És hád vót ujan eset, mikor a kapu tetejin körösztiugrattunk, vagy nekimentünk és összetörtünk ugyé hát. Édésapám, szégény összeszidot beniunket, hát hogy ennyi eszétég van. És hát tiszta fekte arabs lovag vótak. És hát ezeket hát nagyon szerettük, mer hát ezék után, és hát így azokká szoktunk foglalkozni.

— (Hogyan gondozták, nevelték a csikót?)

— Hát a gondozást is nagyom mékkövetelte édésapám tőlünk, mer nagyon szigoru vót hozzánk. Feketég vótak, nem szerette, hotyha porozs vót a ló. Ő mindig | kefévé . . . ahogyan kivakarta, hozzáhuszta a kefét a vakaróhoz, kiverte a lóport. Ha mi még még is pucútk, de ő utánnunk pucút. Ugyé a csikókat is mék szoktuk, mék szokta ő körmölni. Még akarta velünk fogatni, de nem tuttuk mékfogni, akkor az ómafáho kikötösztük, és ugy mékkörmütük őket. Hát öt-hat hónapos korig szoptatni szoktuk ugyé a csikókat. Hát a kancákot hát nagyon kellett etetni, mer ugyé hád dógosztunk izs velük, ugyé hogy a csikókat is félnevéni. Aszt ugyé hát . . . és ezeket hát ugyé, mindik hát, mikor hát tanogatni is hogy beszoktuk, vagy betörni őket. Ugyé másfél éves korugba akkor a vásártérem mék szoktuk őket karikára jár-tatni száronn, mék hát mi uty szoktuk őket betanítani, hoty távoli mezőre eljöttég velünk, és hazafelére befoktuk. A csikó odájik kificánkúta magát, elfarott, és hazafelére még a lovat hátrg kötöttük, a bátyámmó kettem befoktuk, hazafelé jöttüing velük, akkor má be vót kocsizval a csikó. És hát ugyé sog gondot kül fordítanyai, főlek hát ugyé ijen arabs csikók ugyé nagyon könnyem mozgó csikó vót, ezékké vigyázni kellett, mer hát ezék frisseg vótak.

— (Hol lehetett fedeztetni a kancákat?)

— Hát Natykónyiba vótak ezeknek a kancáknak külön kijelölt csödörök. És oda hát a homvéccségi | álomi csödörög vótak ezek. Nagyon szép arabs, dęres csödörög vótak. Hát oda kellett, ugyé máshá nem lehetett, csak oda vittük őket fędęsztetnyi, mer hát ugyé tiszta kancák lęgyenek. És hát ezeket kellett így végrehajítani.

— (Még milyen fajta lovak voltak a községben?)

— Hát it Koppányszántón nagyon sok fajta vót. It nem lehet emondanyi, hogy tiszta faj vót máskülömben, hanem nagyon összevissza lovag vótak. Nem szerette, nagyon sok embęr nem törödöd vele, ugyé avval, hogy ugyé öneki mįjen kancájg van: hıdegvériü vagy nehéz vagy ugyé nóniuz vagy valami. Sok nagyon rossz | fajtg vótak. Hát nálung bizony hát ott azok nagyon szépęg vótak ugyé. Vót, mikor had darab ızs vót. De azok majnem mint tiszta fejete, jęttelen, jękete arabsog vótak. És pedig hát | vót ıjen almásszurkék is kőszte ugyé, mer ujan csödörrel lętt ugyé fędęsztedve. Aszt ezek a, külömben a faluba nem lehet emondanyi, hogy | fajjelęgü lovak lętteg vóna külömben, mer nem törödöd vele sok embęr, hogy ugyé mįjen lova van, hogy mįjent hajt. De hát ugyé az én élęsapım ugyé az nem szerette, hoty hát . . . męk hát mi sę szerettük, nem is szerettünk má nehéz lovat hajtanyi, mer asz tutyogott. Ugyé ezek röpjütek, mer husz perc alatt Natykónyiba mit lęértünk velük, ha az męg vót ęty kicsit ıjzedve. ın is mikor katona lęttem, ęngem is husz perc alatt | lęvıttek az álomársrg. Utyhogy ottanék męse nem vót. A kerększögeket a kocsiba ottanęg be köllött ütni, mer azok ha elındútak, asztánnek röpjütek ezek az arabs lovak. Nagyon jó fajtg vótak ezek.

— (Hogyan történt a lovak kocsiba fogása?)

— Hát a kocsiba fogásg . . . ugy is szoktuk, hogy ęsöbe rátęttük a szęrszámot, hogy ugyé ezek a fįjatal csikó ugyé ugráncsi vót, akkor odahaza a kerbe | boronębg, ıjen tőskeboronębg befoktuk, hogy ugyé huzzon valamit, hogy ugyé nęhezbe lęgyęn, hoty hát azér valamit ęrezzęn, hogy ugyé huz ız. Akkor ęggyöng vezette, akkor hát vót ugy, mikor hát az ędęsapım, ugyé jó nehéz bácsi vót, ujan mázsás, szásztız külözs bácsi. Akkor az ıstállónak a végibe kö.öttünk kötelet, ő hátu fokta, hogy ugyé męg nę rug'gya, ugyé behuszta lębg köze, hoty ha a kocsiba lęsz fogva, ha kirug, nęhogy ugyé ęrezze asztat, hogy ugyé őd valami döręüllı, hogy eszt má szoktya męg, mire a kocsiba kerül. És akkor hát ugyé így | történt, hogy ugyé utóbb akkor asztán eleresztęttük velünk a mezőre, aszt akkor hazafelę má be mertük fogni a kocsiba, ęs hát kocsis lętt a fiatallabb. A kocsit ugyé be szoktuk kęszıttenyi, mer hát akkor ketten-hármon ugyé köllött ugyé, hogy befog'gyunk, męr hát ugyé csak nem lehetett, ęs hát akkor ugyé a zablát má mikor szoktuk jártotni, akkor má fejibe szoktuk tenni, męg a szájjábę zablát, hogy ugyé szoktya męg. Ugyé akkor a zablát hát | bevıttük főszerzámını, hát ugyé kivezettük ugyé, akkor hát ovatossan a rud mellé állıttuk, ęs ęgy másık lóval, az annyávgl vagy ęgy másık tanıt lóval foktunk mindıg be ęty csikót ugyé, hogy nę két fįjatal lęgyęn, mer hát akkor ugyé az embęrnek veszęjęs ugyé uty kocszni. És akkor hát ugyé a szęrszámot ugyé ráraktuk, kivezettük, akkor hát ugyé ovatossan a nyaklót, az ıstrıngokat ugyé fölvetęttük a kisafárg, ęs akkor hát ugyé fölütek ketten a kocsira, hát ęggyönk męg vezetni szokta ęgy darabig, męk hát ki nem ęrtünk ugyé az uccábu. És ujan hęre szoktunk męnni, ahun hát szabadap tér vót, hogy ugyé jobban, könnyebben mozokhassunk, ha véletlenül valamitü męgıjed az a ló^u vagy csikó^u. És hát ugyé ıty szoktunk ıket | betanogatnyi a csikókat.

— (Foglalkoztak-e marhatartással a faluban?)

— İgęn ugyé tehęntartás ızs volt, tęhenek is hát ugyé a maszęgvılágba hát a gazdaság-nak ugyé az vót ugyé, hogy jószág lęgyęn, mer a parasztembęr az ugy volt mindıg hoty ha

jóságjg volt, akkor mongyuk hát pénze is vót. És hát így, hogy tehenek is vótak, úgyé a csarnogba is köllött, még még akkor hát a háztartásbgn is úgyé jobban köllött, még úgyé a vaját is. Tejet odahaza hatták az asszonyok, kiöntözték tejesfazékagba, és úgyé akkor eltették úgyé a székrényébe vagy valahová, ahol mégalutt, és hát léfölszték, azt akkor úgyé kiöpülni is szoktak, még úgyé régi küpüllögbe úgyé akkor vaját, hát úgyé vajas kenyér, és hát úgyé így a háztartásba, akkor még hát a turóra is, és hát úgyé sok köllött még az élelmiszérre akkor jobban, mint hát úgyé mostani korba úgyé köll. És hát úgyé szoktak lenni jó fajta teheneink szoktak. Bár ugyan akkor úgyé naty takarmányozás hát még ijjen nem vót sog vetét takarmány, de hát rázottat szoktunk étetni velük. Úgyé lucérnaszéna, akkor úrpaszóma, mindémféle takarmány ijjen összetévdött, és egy naty kazá rázottat szoktunk rakni, és hát azt ették a tehenek. Még hát takarmányrépát, a rétén legeltetni szoktunk úgyé legtöbbet úgyé, egész nyáron úgyé | májjustu kezdve őszig úgyé kin szoktak legéni a marhák. Úgyé ósós vót az előállításg. Akkor a legellőri úgyé szoktak hazajönni, a pásztorok mindig be szokták mondani, hogy kinek a tehene úzkédött. És hát akkor é szoktug vezetni a bikához úgyé, begrattuk őket — a tanácsházná vótak akkor bikák —, és úgyé hát ezzel is hát mindig úgyé probléma is szokot lenni. Úgyé nem mindig uty sikerűt, hogy úgyé vót amikor kéccör — háromszor. És hát úgyé borgyuk is vótak. Van, akinek bikaborgyaja vót vagy úszóborgyú. Hát úgyé akkor még nem vót ijjen nagyba a hizómarhatartás, mind a mostani korba, de hát akkor is vótak, mer hát a bikaborjukat kiherétek az dítorvos, vagy vótak a faluba is ujan bácsi, aki kiheréte a bikaborjukat, és ezégbü lettek a székeres marhák. És aztám vótak, amik hat-hétéves székeres tinóg vótak, és hát ezeket úgyé még szokták általában hizlányi. Akkor hád vótak ujan kereskedők, ijjen nagyop kereskedők, azoknak szokták előp hát eladni vaty hát lészállítányi, és hát azogbu vótak. Úgyé az úszóborgyugbu még, amélliket jónak láttg az embér, asztat még mékhatytuk tehénnek, És hát úgyé így nevelődött még cseréllődött az álomány. Úgyé az üdösebbeket csak lécserezők, vaty hát é lettek adva.

— (Hogy nevezik azt az úszóborjút, amelyiknek először lesz borgyuja?)

— Hát azt előhasi tehénnek monták. Hát ára nagyon köllött úgyé vigyáznyi az ellésiné, mer hát általában úgyé ot nehéz ellésék szoktak lenni. És hát úgyé nagyon oda köllött figyelényi úgyé. Két-három napod vagy éjé ot lesnyi-várni köllét hát úgyé, hogy na majd most mikor léssz el a vize a borgyunak. És akkor úgyé hát összeszedelösztünk úgyé embérek úgyé. Od vártuk, hogy úgyé mikor léssz el a vize, és hád vót mindig ujan gyakorlott embér, aki úgyé lé szokta elletni. És úgyé hát az belenyüt a téhémbe vaty hát az úsztótehémbe, és hát akkor má mégállópította, hogy hát na könnyen léssz-é az a borgyú vagy nehezen. És hát akkor uty szoktuk, hogy belenyütünk úgyé. Víz mikor élött, akkor hát mazzagokat kötöttünk az éso lábóira, és akkor úgyé hát az embérek huszták, és hát úgyé mindik figyeléük, hogy mikor az a téhén aggya az erőt, vagy ó is nyom, segít, akkor, mindig akkor húzzuk, né akkor mikor úgyé csak hogy úgyé kihúzzuk abbu a téhémü, mikor aggya is az erőt vagy nem, mer hát az kárúrg lenne a jószágnak. És hát úgyé ijeneébe szokot lenni mindik hát a dógozó munkás, parasztok hogy úgyé . . . Hát ezékké nagyon sokat köllöd gyószkölönni, az ijjen álotokká. Mikor úgyé még szoktak éllenü, hát akkor oda szoktuk a borgyut lenni a téhén elejbe, hogy nagyja még, hogy főszárad. És hát lé szoktuk takarni a tehénet, hogy né fázzon még, és akkor úgyé előbb asz monták úgyé a régi bácsik, hogy akkor előbb éléssz a poklájg nekije. És hát úgyé addig még éníncs, addig úgyé beteg az álót. És úgyé mikor az mégvan, akkor má utánng szoktuk a borgyukat is mékszoptatni, alávinni úgyé, hogy éty kicsit szoktyon, hogy a bélszurok gyűjjon el a borgyutul. És akármennyit és úgyé, keveset is szoptatni köllöd vele. És hát úgyé ity szokott úgyé. Poklát még hát úgyé mikor ellött, hát úgyé améllik úgyé rëndéssen ellött, akkor nem vót probléma. Ha élött a poklájja úgyé, hát utánng mékszűntek a ízéjjai, tehénnek a

betektségei. Hát ot szoktuk akkor hagyni má egy jó két óra mulva, hoty hát nēm lēsš má problēma.

— (Mikortól lehetett fejni a tehenet?)

— Hát ugyē fejnyi má ēty hét után. Vót má mikor ugyē tiszta vót a teje nekijje ēty hét után, az ellēs után akkor má tiszta, akkor má élvēszhetō vót, de ugyē addig hát ronda, sárgo, zsiros, ugyē addig csak a bogyunag valō vót a tej.

— (Hogy nevezték azt a tejet, ami először vót?)

— Főcstejet szoktak ugyē mikor két-háromnapozs vót a bogyu. Máskor össze szokták hívni a kiszgyerēkēket, aszt akkor mikor má hát ugyē azér job vót má ugyē a tej, akkor hát abbu mindēnki wott, hogy jó^u évō mēk szopō lēgyēn a bogyu.

— (Foglalkoztak disznótartással is?)

— Igēn. Disznó izs vót ugyē sok a faluba. Kijártqk a fókárg, nēm messzire vót a falutu mīngyá egy nagy legellō, és oda szokot kihajtanyi a kanász. Hád vótak a keşe, vagyis hát csira disznónak szoktyák mondani, de lektōbbnyire hát a mangalica fajtag vótak a kijárō disznók ugyē. Azok másfél éves, éves korugba nagyon jók hizónak, ugyē nyáron kijártqk, akkor be lēttek fogva hizónak. Azogbu vótak a hizók. Ugyē sog zsirogya vót nekijje | a mangalica-disznónak, mer ugyē azog zsirossak | vótak. Aszt ugyē av vót ugyē legtöbb a faluba.

— (Otthon tartottak-e disznót?)

— Igēn. Vótak odahaza is ugyē azok az angol, fehér hussertēsēk. Azokat hát ugyē turcsi órunak szokták mondanyi akkor, hogy azok a jó fajták. És ugyē azokat is hád buggatnyi vagy görgetnyi szoktuk ēhajtanyi, a tanácsházná vótak ugyē kanok. És hát azogbu is ugyē hát eladásrg is mēk hát mindēnki a maga szükségletire is ugyē sok | disznó szokott akkor lēnnyi a faluba mindēnkinek | vótog belüle. És hát azok a fajták is hát nagyon jóg vótak, csak hát az nēm szerettek legēnyi, mer ugyē azok nehezebbek vótak, ugyē a járás azoknak nēm ujam vót, mint ugyē ezēk a mangalica fajta disznók ezēk legjobban szerettek kijárni. Ugyē ezēk a pocstába, legellōn ugyē nagyon kifejlōttek egész nyáron.

Elmondta: Tóth Vince, 49 éves.
Koppányszántó, 1980. július 9.

7. A disznóölēs

— A disznóölēs nálunk nagy esemény. Hozzá kō készülōnnyi, este már köszörūnyi a bugylikat, natykēsēket, baltát, huzsvágō dógokat.

— (Mivel szokták köszörūlni?)

— Kōszörūkiwē | szoktuk köszörūnyi, hogy élēs lēgyēn, mindēn hust ēfog'gyon, még esetleg az asszonyok kezüket is, mer az is elūfordút néha-néha. Azután | mēg'gyün a rēggē, összehijjuk a szomszédokat, ki-ki mēgbeszēlli, mēllik fog'gya a farkát, mēllik a fūlit. Akkor az öregasszony odagyün, hozza a tūlat a vért fővēnnyi, tēz bele ēk kis sót. Akkor lē vam fogval a disznó, persze veszēdelmes dolog, mer néha harap is, de ára vigyázunk, hogy

ez né történnymög. Mikor mégvan a szurás, a vért fővösszük, hát azután gsztán gyün a pörküllés. A pörküllés már népes seregge mén, mer főkének a gyerekek is, mint kíváncsi, hoty hogyan ég a koca. Nagyon simárog kő pörkányi, mer főráznyi nem szoktyuk csak pörkányi. Mikor ez mégvan, akkor főtösszük a bontósékre. Akkor mégin gyünnnek a gyerekek, hoty fázik a kezük. Én szokom nekik mondani, hogy adok nekik mégleg gyürüt. Meleg gyürü alatt értém asztat, hogy mikor a körmöket lészégygük és meleg, de azután van a farka alatt egy másik melek heliség. Amélliket el tudom kapnyi, akkor odadugom az ujját, az asztám bizon nem észik jóüzület abba a napba. E is mégvan, a gyerekekkelé elintésztük | a dógokat, akkor gyün a széjjészédés. A széjjészédést aszt uty szokom kezdeni, hogy lészém a fejít először, a fejét | beletészém éty fölöntöd vizü vájlingba. Azután szedem lē a sunkákat. Mindēnesetre a körmöket berepēgetém, hogy a só jobban mégjārgya.

— (Legelőször nem egy keresztet szoktak vágni?)

— Amikor a sunkákná kezdünk dógoznyi, akkor szoktam az eső lába közé éty keresztid vāgnyi. Akkor mégin odahajok egy gyereket, hogy sózza még, nehogy a macska évigye a hust. Persze ek kicsit jó nagyot ráütök a kezire, szíszég ek kicsit, néha még is haragszik rám, aszongya: nagypapa eszt nem vártam vagy öregapám. Na ez is mégvan, akkor lékeringetem a sunkákat, akkor a sunkák légyünnnek, mékfordíttyuk a disznót háságra. Akkor érepittém a szalonlát. Mikor aszt repittém, illedve vágom, akkor nagyon nagyot kő nevetnyi, hogy vastak szalonnája légyen. Persze a gyereksereg nagyot nevet, de az attu függ ám, hoty hogyan hizott még a disznó. Csak ez ijen régi szokás. Lēfejtem a szalonlát, utánna gyün a válpecsénye lészédése, amibü csináják a réggelit. Réntszérind gulásozs van, sūt kábosza mék sūt hus. A válpecsénye az a legizletéssebb. Akkor lészédem a fehérpecsényéket. A fehérpecsényégbü van a lektöp kóbász, mer abba van a lektöp száqkás hus. Az is mégvan, akkor évágom az ódala-sokat a gerinctü, de nagyon vigyázok, hogy szulánk né maraggyon. Akkor kivészem az orgya-csontot. Utánna az is mikor mégvan, akkor kivészem a pásztorpecsényéket.

— (Az hol van, a pásztorpecsénye?)

— A pásztorpecsénye az | ód van az izéná, a két hátsó láb és a forgó közötti rézbe. Az a legizletéssebb, azért nevezik pásztorpecsényének. Régente ugy izz vót. Mikor ez mégvan, akkor kivészem a veséket. A vesék után kidobgyuk a belet, a májjat kivésem, tüdöt, a májru lészém a szivbillentyüket, mer az nem jó énnyi sē hurkába, sē kalbázba. Utánna asztán, ez is mégvan, akkor a nyulát kő kivénni. Ára is nagyon kő vigyáznyi, hogy még né lüjje az embēr | a nyulát, mer akkor lukas lēssz. A nyulábu van jó kábosztááhó való főzelékhus, még a kóbászhoz való hús is szaporodik belüle. Attu fiuk, ki mekkorára akargya mékhannyi. Ez is mégvan, akkor lēfejtyük a hasaszalonlát, mékcsinájjuk. Az is attu függ, hogy ki mek-korára akargya. Vaty császárszalonnát csinálunk belüle, vaty pedig csak nyárinak való szalonlát. Mikor ez mind mégvan, akkor begerakódunk a kövesztöbe, küjesztöbe. Mikor mindēn jó kiküjed, kiföll, ékegygyü darányi a hurkánagyalót, amibü májjushurkát csinállunk. Akkor a zsvártilának illedve . . . Annak való hust is lészégygük, főleg bürkébü áll, még a kóbászhusbu szokunk hozzá kegvēni. Aszt jó beborsozzuk, fokhajmāzzuk, abbu asztán ē lehet tēnnyi nyārrg is, még sargyukaszállásra is jó, ha jó ki van kövezdvē.

— (Hogy hívják azt a levét, ami a küjesztöben van?)

— Az a lé . . ., aszt abalének nevezik, ragyis kövesztölé, abbu köll a hurkába tēnnyi.

— (Abalé vagy zabalé, hogy mondják?)

— Zabalé. *Abbu kő a hurkába tenni, hogy könnyebben lehessém méktőtteni a hurkát. A kóbázbu mők csak hideg vizet tészünk mők fokhajma izit. A fokhajmát hotyha beletésszük az nēm jó, mer mőkkeserődik nyárára.*

— (A belet ki szokta elrendezni?)

— *A belet főleg a zasszonyok rēndēzik. Azok osztják be félmetērēs mők háromnegyed metērēs darabokra. Attu függ, hogy mījen a hurkatóttó vagy a kóbásztóttó, mekkorát lēhed belüle kinyomnyi, mer nēm jó hotyha darab marad, asz csak ēkallódik.*

— (Délután mi az első munka, mikor már megvannak a szétszedéssel?)

— *A zēső munka a kóbászhus-darállás, utánna gyün a hurka, mer asztat mők küjeszteni köll. Utánna a zsvártili, mer annak is kő két óra hossza, mire kiküjed. Közbe má még gyün a vacsora.*

— (Mit szoktak még tölteni?)

— *Hát szokunk tőtteni nyári hurkát, aszt csak ētyszērően sōvā, paprikāvā. Az nagyon jó, mikor kiszárád. Más ēgyéb dōgot nēm, mind asztán gyün a véginn a kőshurka vagyis vérēshurkának is nevezük. Mikor annak a tōttése elérkēzik, akkor a zasszonyok má nagyom fének, mer bajcot szokunk nekig belüle csinyányi. Persze haragusznak érte, mikor magukat kenyik pirosítottvā, akkor nēm, de mikor mink a hurka . . ., vérēshurkāvā bekennyük űket, akkor haragusznak, mer mosakonyi kő nekik. Ez a vicc is elüggyün a disznólézsbē.*

— (Szoktak kását főzni?)

— *Kását is szokunk főzni, ijen kukoricakását abba a zabalébe. Nagyon jó puhára mőkföll, akkor zasszonyok sūtnak rá jó vörōshajmát, tōpörtöt a tētejire, akkor ēhorgyák a szomszédogba, jōbarátokhō, mer mindig jōlesik, hotyha vissza is kap a zembēr, amikor azok vāgnak vagy ōtneg disznót. Asztán ity sorba, kűcsön van ez a dolog. Mindig van ēty kis friss ēnnyivaló, ēty kizs darab pēcsēnye as sē ritka, hogy nēm-ē kűnnek vagy mink is küdünk a szomszédoknak.*

— (Mikor megvannak, akkor már este jön a nagy ünnepély, a vacsora?)

— *Igēnn. Asztán ēste mikor má végesztünk, má csak a kövedō vam vissza, a böllérnek má másra nindzs gongya, kinájja a vendégēket ēk kis jó borrá, még gyün az ēgyéb ijen sūd dōgok, mindēmfēle kōstulló. Kōstullunk a hurkábu, a kóbázbu, főleg este má csak a kásás, vérēs kásáshurka az a kēlendō, mer ētellik az embēr a pēcsēnyēvē még a más ēgyéb zsirozs dōgokkā, amēllik még nēm uan nagyon zsors, asz szereti a vendég a legjobban. Persze jó bepaprikázuk, nagyon csuszik rá a jó vörōzs bor | például nohāvā keverve. Ha az nincsen, akkor noha nēkűn is jó, de minálunk csak noha van jobban még otēllo.*

Elmondta: Gombos János, 62 éves.
Nagykőnyi, 1962. nov. 6.

Közléteszi: Szabó József

Tájszók Sükösdről

Sükösd nem szerepel a Magyar Nyelvjárások Atlaszábanak kutatópontjai között. Az itt közölt szóanyagot 1962–1974 között gyűjtöttem egy nagyobb munka részeként. A gyűjtésbe bekerültek olyan szavak is, amelyek már a gyűjtés idején is csak az idősek emlékezetében voltak meg, mivel a bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások a fiatalabbak számára már fölöslegessé tették őket.

Sükösd Bajától északra fekszik a baja–keceli magaspárt peremén. A környező községekkel nem sok rokonságot mutat nyelvi és néprajzi tekintetben. Déli szomszédja Érsekcsanád, amely a sárközi községek közeli rokona, északi és északkeleti szomszédja pedig nemzetiségi község. Dusnok szerb (a sükösdiak szerint *rác*), Nemesnádudvar pedig német (*sváb*) lakosságú község. Sükösd lakói önmagukat emberemlékezet óta magyarnak tartják, noha a család- és dülőnevek arra utalnak, hogy éltek a községben nagy számban nem-magyarok is. Ma 15-féle, egymással rokonságban nem lévő *Szerletics, Radics* nemzetiség él a faluban, de gyakori a *Tapisa, Marusa, Kernya, Topsics, Karagity, Berber* családnév is. A dülőnevekben pedig *Jézër, Karaszavica, Vucsínhát, Kosztancia, Grobnéhát, Linasica, Dubokadolina* stb. őrszi a délszláv eredetet. Mellettük megtalálhatók a régibb típusú magyar család- és dülőnevek, mint *Csizmadia, Lógó, Szabó, Varga, Kúti, Vörös Sánta, Balogh, Kovács*, illetve *Ökörjárás, Borgyújrás, Marhucsapás, Hidegállás, Kiskelő, Szőlőföd* stb.

aba (-át, -ba) fn. 'a levágott disznó feje és belső részei, amelyet megabálnak' — „Níz még, megfót-ë má az aba!”

afékta mn. 'magát kérető, mesterkelten viselkedő' — „Në lögyé ujan afékta, hanem vögyé belülé!”

agárca fn. 'akácfa' „Hijába mongyátok neköm, legjobb tüzelő az agárca.”

aggat ts. i. 1. 'aggaszt' — „Engöm nagyon aggat, hogy mi lösz enek a vége.” 2. 'zavar, lábatlankodik' — „Mőny inen, në aggas mindég!”

ajvéköl tn. i. 'jajgatva sír, de indokolatlanul, tetteve'

akadék fn. 'útban, feleslegesen láb alatt lévő' — „Kölec is të oda akadéknak!”

anyakovász fn. 'a kenyértésztából vett, gombóc nagyságú szraz gömbök, amelyek az újabb kovácsolásra szolgálnak”

árja fn. 'vminek (főként egyházi énekeknek) a dallama' — „Ujan nehezen tudom etaláni az árkát ezöknek az új éneköknek.”

ara vet 'gondol, vél' — „Ën ara vetök, hogy nem is gyünek máme.”

áspa (-át, -ja) fn. 'az orsón lévő fonál pászmába szedésére szolgáló motolla'

áspál tn. i. 1. 'fonalat az áspára felgöngyölít' — „Muszáj lösz áspánom, mer lökül a fonalam.” 2. 'karjával, fekvő hely-

zetben lábával hadonászik' — „Écaka sincs tüle nyugtom, mindég a lábajivā áspál.' *asztalsporhélt* fn. 'vasból készült taka- réktűzhely'

átabotába hsz. 'nagyjából, félig-meddig' — „Enyit ér a munkája, csak úgy átabotába kapáta még a paprikát.”

átajába hsz. 1. 'egy meghatározott összegért' — „Átajába äeggyeztünk még a mestörrë.” 2. 'általában' — „Ügy négy óra után átajába ithun szokott löni.' 3. 'nagyjából, félig-meddig' — „Ez a kukurica jis csak úgy átajába van megkapávā.”

bacska fn. 'a felmagzott hagyma vastag, üres szára'

bajkó fn. (elav.) 'férfi kabát'

ballangkóró fn. 'a szél által hajtott tövises kóró'

bandzsír fn. (elav.) 'férfi nagykaát,' hátul kettős szárnyal, fodorral díszítve'

baukál tn. i. '(kutya) hosszán, elnyúttva ugat' — „Az éjjë alig tutam aluni, annyjira baukátak a kutyák.”

békateknyő fn. 'kagyló és ennek üres héja' — „Ëvágta ja lábát ägy békateknyövë.”

bekocól tn. i. 'bekopogtat' — „Bekocótam az ablakon, de nem gyütt ki sënki.”

bekoronáz tn. i. 'bajt betetéz' — „Tavasszá árvíz vót, nyáron gyütt a szárasság, ez aztán bekoronázott nekünk.”

belefutad tn. i. 'nem kel ki a tojásból' — „Szépen kikétek a kicsibéjím, csak három fulat bele.”

belekapcáskodik tn. i. 'gáncsoskodik, illetéktelenül beavatkozik' — „Az ijen embör mindöbe belekapcáskodik, amihő sémi köze sincs.”

bibaszt fn. 'mézeskalácsból készült rózsa-fűzér' — „Mink még tutunk örüni anak is, ha bibasztot kaptunk Vodicá-rú.”

bibbancsos harsinya fn. 'vastag női harisnya, amelyet színes pamutbüttyök díszítenek'

bicskázás fn. 'gyermekjáték'. Gyepes területen játszották, zsebkéssel. Figurái: *tenyeres*: nyitott tenyérrel úgy kellett feldobni a bicskát, hogy az a földbe álljon; *hátas*: a fenti eljárás úgy, hogy a bicska a kézfejen van; *pöckös* v. *pöci*: két ujjal pörgetve a bicskát; *döfi*: a bezárt öklre téve a bicskát a földbe kell vágni.

bléhó mn. 'nagy, jól megtermett' — „Jó hogy ébir az a nagy bléhó gyerök evvő ja kicsikévé.”

bodag fn. 'zsír és töltelék nélküli böjti kalácsféle'

bolondító fn. 'mérges gyomnövény, beléndek'

böngyő fn. 'apró szőlőfűrt' — „Vót ujan tőke jis, amelik egy böngyőt ső hozott.”

bövedeste fn. 'december 31. Szilvesztereste'. Nr.: Ilyenkor még a templomba ritkán járók is részt vesznek a hálaadáson. Vacsora csak ez után következhet. Rendszerint csirkét vágnak, mert az hátra kaparja a bajt, a bánatot, amit az elmúlt év hozott. Rétest vagy hájast sütnek, és a vacsorához feltétlenül fogyasztanak bort, mert az ezen az estén vérré válik.

buborcs fn. 'pattanás, kidudorodás az emberi bőrön'

bubrék fn. (-ok, -ot) 'a disznó veséje' — „A bubrékokat tögyem az abába, vagy megfőzítök a paprikásba?”

budák fn. 'kapaszerű, de annaál keske-

nyebb, erősebb nyeles szerszám kötöttebb talajban való gödörásáshoz'. Sz.: *budákól bújósokosár* fn. 'bogárhát formájú', elől ajtóval ellátott vesszőkosár a kicsibéik számára'

burika fn. 'kisliba' — „Fog még kisfijam a burikákat!”

búsa fn. '(rendszerint tbsz-ban) maskarába öltözött személy, aki disznótoros házaknál vacsora alatt megjelenik'. Nr.: Általában jó viszonyban lévő szomszédok öltöznek subába, alárcba, rossz ruhába. Elváltoztatott hangon köszöntőt mondanak, gyakran igen vaskosat. A jelenlévő vendégek rovására viccelődnek, különösen a gazdát veszik célba. Kosarat vagy tarisznyát visznek magukkal, amibe a háziasszony hurkát, kolbászt, hájast csomagol. Asztalhoz ülni nem illik nekik, még szíves invitálásra sem. A szokás és az elnevezés láthatóan rokon a mohácsi busókkal.

búsába mén 'búsaként megjelenik' — „Na, gyühetünk estére búsába?”

cifratójas fn. 'húsvéti hímestojás'

cifráz ts. i. 1. 'hímestojást készít' — „Tíz tojást cifráztam az öntözőknek.” 2. cifrán káromkodik — „Cifrázta jám az apját még az anyját a gyerököknek, amé mérgecsütötök a kutyát.”

cimpla mn. (-án) 'egyszeres, szimpla' — „Duflla szélsbü elég három méter, de cimplábú hat kő.”

cinciling fn. 'a legkisebb, vékony hangú harang' — „Amikó kishalott van, a cincilingő csöndítenek.”

cipak fn. 'a szövőszék nyüstjének alsó és felső léce'

comojas mn. 'ületlen, szalonnás (kenyér)' — „Na, mijen a kinyér? Nem comojas?”

csarapa fn. 'posztóból v. kötött gyapjából készült lábbeli vászon v. vékony bőrtalppal

csekéj mn. 1. 'sekély(víz)' — „A mút nyáron ügön csekéj vót a Kanális.” 2. lapos (tányér) „Csekéj tányért is tögyetök, ott vannak a kredencbe.”

csekéjke mn. 'igen kevés' — „Abú ja csekéjke nyugdújbú élök, amit a téjesz ad.”

csékérkó fn. 'állványra szerelt gombolyító'

csete fn. 'szellemi fogyatékos, koldulásból élő süketnéma (személy)' — A rossz gyereket azzal ijesztgetik, hogy „odalak a csetének.”

csetrös fn. 'mosatlan edények összesége' — „Muszáj émosogatni, má mindön tányér a csetrösbe van.”

csobikól tn. i. 'kezével, lábával úszó mozgást végez' — „Csobikójá a láboddá jis kisfijam, mer eleresztlek.”

csomiszló fn. 'bunkós végű rúd, amelylyel a szőlőt szétzúzták'

csömöge fn. 'kisgyerek' — „No, níz csak a csömögét, mibe nem szól bele!”

csúfkodik tn. i. 1. '(tárgy, dolog) úgy néz ki, hogy gazdájának szégyenére válik' — „Az Ádán Jóska idehúzta ezt a fát, azúta itt csúfkodik az uccán.” 2. '(ember) úgy viselkedik, hogy szégyenkezhet miatta' — „Ha megagya, megagya, ha nem, nem. Én nem csúfkodok azé ja néhány forinté.”

csuhé fn. 'halászszeres, két keresztbe összekötött nyílt abroncsnak a négy ága közé kifeszített négyszögletes háló, hosszú nyéllel.' Sz.: *csuhéz*, *csuhés*

csúcs fn. (csak egyes sz. 3. sz-ű birt. szraggal: *csúcsé*, *csúcsít*) 'folyadéktároló edény elkeskenyedő v. cső alakú kifolyó nyílása' — „Szájába fogta a kána csúcsít, azon ivott.”

dakura hsz. 'nem tétre játszva vmely szerencsejátékot' — A vesztes visszakapja pénzét, de azért meghatározott számú hátbaverést kap. — „Pézbe nem mer kártyázni, csak dakura.”

dézéntor fn. 'pajkos, csínytevő gyerek' — „Nad dézéntor vótá tés gyerökörödba.”

dicsek fn. 'dicsekvés, önmagasztalás' — „Mindég csak az a dicsek, hogy enyi még anyi ja pézük.”

dívér fn. 'első vőfély'. Nr.: A dívér a vőlegény keresztkomája, ha ez nincs,

akkor legjobb barátja vagy testvére. Kiválasztása nagy körültekintést igényel, mert fontos szereplője a lakodalomnak. A hívogatóvasárnapon elkiséri a vőlegényt nagymisére, majd haza, részt vesz az ebéden. A lakodalom napján vezeti a vőlegényt, amikor lányért mennek. A kikérés után a menet élén a menyasszonyt vezeti a templomi esküvőre. Esküvő után helyét átadja a vőlegénynek. A lakodalom alatt mindig a menyasszony közelében tartózkodik. Vacsora alatt mellette ül, és vigyáz a menyasszony cipőjére, mert ha ellopják, neki kell nem is olcsón kiváltania. Utolsó, de talán legfontosabb feladata a forgatás (menyecsketánc) lebonyolítása éjjélkor. A menyecskének öltözött újasszonnyal övé az első tánc, majd a forgatást irányítja „pénzért táncol az újasszony” kiáltásokkal. Időnként „leül az újasszony” közbeszólással megszakítja a táncot. A folytatásra „X forintért kel föl az újasszony” — felkiáltással ad jelt. Az összeget ő határozza meg, meglehetősen magasan. Ha nincs ki lefizesse ezt, rövid várakozás után magának kell megtennie.

egyata hsz. 'merő, csupa' — „Az egész arca egyata vér vót.”

elepéz ts. i. 'a hal epéjét elfakasztja' — „Ne szorítsd a fejit, mer elepeződ!” Sz.: *elepéződik*

eludvól ts. i. 'magatehetetlen v. beteg embert haláláig gondoz' — „Ha nem köletök a lányomnak, maj eludvól valaki ja házamér.”

érepöget ts. i. 'csíkokra hasít, fel-darabol' — „Valamikó szépen érepögetük a szöbb rongyokat, abú szütük a rongypokrócot.” „Lassan érepögetöm a nagyobb tuskókat is.”

évégezkelődik tn. i. 'sokféle otthoni munkát végigcsinál, befejez' — „Télön rövid a nap, rám estelődik, mire évégezkelődök a ház körü.”

farás fn. 'a cséplőcsapat azon tagja, aki a gép faránál a szalmával dolgozik'

fehérjód fn. 'agyag' — „A kazán belsejít fehérjódde tapasszuk ki.”

feleszálas mn. 'vegyes szövésűanyag, sőtípusú és kenderfonál keveréke'

fészökre vet 'egymáshoz bizonyos távolságra, kapával vet'. Így vetik a krumplit, kukoricát, dinnyét, uborkát, újabban a paprikát.

finak fn. 'bögreféle' — „Agyá két finak kukoricát a csibéknek!”

fluta fn. 'zsírban sütött, krumplis sülttészta, amelyet kakaóval hintenek meg'

forgatás fn. 'menyecsketánc'

forgószerda fn. 'pünkösdi utáni szerda'. Nr.: Tilalmi nap. Kenyeret nem szabad sütni, mert aki ezen a napon süt, azt baj éri. Szántani sem szabad, mert megforgósodnak a lovak.

formázik tn. i. 'hasonlít' — „Ez a gyerekek tisztára jaz apjára formázik.”

fosóka fn. 'korai érésű, apró sárga szilva'

fostosparé fn. 'magasra növény, apró levelű gyomnövény'

fosztalék fn. 'az érett kukoricacsövet borító levelek'

fócsontol ts. i. 'a fa alsó ágait levágja' — „Jó fócsontótam a fákat, hogy né vögyék ő ja világosságot.”

fülesfekető fn. 'kontyendő, amelyet a tarkón kötöttek meg, s két szára fülszerűen elállt'

gálánt mn. 'nagyvonalú, gavalléros' — „Ügön gálánt vót a körösztapja, ötszázassá forgata még.”

gallant fn. 'pertli'

gázol ts. i. '(kakas) pázlik' — „Lő kő vágni ja nagykakast, mer nem gázója úgy a tyúkokat, ahogy kölene.”

görhény fn. (*görhent*) 'kukoricalisztből sütött tésztaféle'

grusavina fn. 'a fias tehén teje, amely forralva összemegy, de fogyasztható' — „Hála a papnak, megelőt a barát, öszünk grusavinát” — mondják, ha valamilyen váratlan kellemetlenség jön közbe

gudura fn. '8–10 méter mély vízmosás'. (Régi neve: *provola*)

gudurázás fn. 'balázsolás, a hívó álla alatt keresztbe tett ágó gyertya kíséretében adott áldás torokbaj ellen'

gudurázik tn. i. 'részt vesz a torokbaj elleni áldásban'

gusa fn. 'bőr alatti zsírmirigy az ember nyakán'

gyalogrokka fn. 'kb. másfélméteres egyenes rúd, amely a csöpű fonására szolál' — Térd közé szorítva fontak rajta

gyégyunka mn. 'gyengeelméjű, nem normális'

hamaripite fn. 'habart tésztafű, gyorsan készülő sülttészta'

hujja hsz. 'megszakítás nélkül' — „Égy hujára képes megini egy üveg bort.”

húzóskülő fn. 'rugósmérleg, amelyen a teher súlyát a rugó nyúlása mögötti skálán lehet leolvasni'

íge fn. 1. 'három szál fonal az áspán'; 2. 'ritka, hiányos haj' — „Neköm má nem sok gondom van ara jaz egy íge hajamra.”

ingbátya fn. (elav.) 'az ing tetején hordott férfi ruhadarab, amely posztóból készült, magas nyakú, alján fodorral'

ingerkődik tn. 'ingerel, tréfából mérge-sít' — „Mindég evő ja gyerekek ingerkődik, ez még komojan vöszí.”

istenre imád kif. 'esdekel, nagyon könnyörög' — „Majd istenre imádtam, hogy né mönyön oda, de ű csak azér is.”

istók fn. 'a rokka kerekét mozgóatóviteli rész'

istrángcsülök fn. 'az istráng végén lévő hurok'

izra hsz. (általában hat.-raggal) 'izben, alkalommal' — „Röggel úta két izrába jis ékezött esni.”

jaga fn. (csak egyes sz.-ban) 1. 'fogócska' — „Ki jácik jagát?” 2. 'a fogócskában a fogó' — „Tő vagy a jaga!”

kajgana fn. 'tojásrántotta'

kajsza mn. 'nem egyenes szélű ruhaféle, kelme' — „Kajsza ja kendőd, nem jó kötötöd még.”

kalinkó fn. 'vastaghúsú, lapos, nagy, piros étkezési paprika'

kancabocskor fn. (elav.) 'öreges lábra tekintet szíjból álló nyári lábbelije'

kanda fn. 'kb. 1 m-es bot, a kandázás kelléke'

kandázik tn. i. 'a *kandázás* nevű gyermekjátékot játssza'

kapalék fn. 'a learatott gabona tarlóján összegereblyezett gabona'

katakönyök fn. 'a disznó vastagbelének zsákszerű kitüremlése, ill. ez megtöltve', lásd még- kulény

kéménkotró fn. 'keményseprő'

két testvér gyeröke fn. 'unokatestvér'

kidülőz tn. i. 'megbékél, elfogad' — „Séhogy sé vagyok kidülőzzé az új elnökke.”

kimihumi fn. 'pontosan meg nem határozott dolog, ez is, az is' — „Mi ja dolog? — Hát kimihumi, mind a süközdiék”; „Emönt az embör a háztájiba égy kis kimihumijér.”

kipoztól ts. i. 'türelmesen kivár' — „Csak kipoztótam, hogy hozták a kinyeret.”

kípruntál ts. i. 'kiold, kibogoz' — „Úgy összegubancolódot a fonalam, hogy alig bírtam kípruntáni.”

kitrukkól ts. i. '(hímzés előtt) sablonnal mintát hoz létre az anyagon' — „Lögyön ujan jó, legalább trukkoja ki, maj én kivarom.”

klíkker fn. 'agyag- v. üveggolyó'. Sz.: *klíkkerözik*, *klíkkerözés*. Ö.: -*luk*, -*acskó*

kocsivágó fn. 'kerekes jármű földbe mélyedő nyoma' — „Vidd ki ja dijóhéjat a kocsivágóba!”

kotyor fn. 'mélyedés, amelyet állandóan v. időszakosan víz tölt meg'

kulény fn., l. *katakönyök*

laksa fn. 'a fejkendőbe tett keménypapír-csik, amely a kendő tartását biztosítja'

lappandusz fn. 'házilag készített légy-csapó, amely nyélből és az erre fölerősített kerek bőrdarabból áll'

lasikán hsz. 1. 'nagyon óvatosan' — „Csak lasikán vigyétök, ösze né törjön az üvege!” 2. 'kis mértékben' — „Né nagyon tüzej alá, elég, ha lasikán főr.”

létezzetetlen hsz. 'lehetetlen' — „Létezzetetlen, hogy nincs ot, amiké én töttem oda.”

letyvett mn. 'túlérett, málló húsu (gyümölcs)' — „Válogas ki ja barackot! A letyvettek jók lösznek lökvárnak.”

leveles mn. 'hibás, ludas, bűnös' — „Azé tés leveles vagy, mé nem vigyáztá rá.”

lifisz 'a zárt ököl mutatójja alatt kidugott hüvelykujjal mutatott fityisz' — Szl.: „Lifisz az órodra!” = Hát még mit nem!

lipángyos mn. 'szédült, mámoros'; ~ *liba* 'az epertől megszédült, mámoros liba'

lipics fn. (-öt) 'igen nagy kockára vágott levestésza'

lokvány mn. 'keményítetlen, formát nem tartó (textília)' — „Az agynemút is kikeményicsük, hogy né lögyön ujan lokvány.”

lotykavíz fn. 'kenyérmosdató víz sütés előtt és után'

lovasràngalócska fn. Gyermekjáték, amelyben az a cél, hogy az egymás nyakában ülő gyereket kibillentsék a helyéről és leszállásra kényszerítsék. Az a pár győzött, amelyik utolsónak maradt „nyeregben”.

luzó fn. 'alul kifolyóval ellátott fakád, amelyben a ruhát lúgozták'. Ma a levágott disznó húsának sózására, ill. szüretelésre használják.

lukál tn. i. 'hegyes karóval lyukat csinál a palánta számára' — „Paprika-üteteskó az embörök lukának, négy-öt asszon még üteti utánuk a palántát.”

luklabda fn. Gyermekjáték

mégbagzik tn. i. főtt étel (főleg krumpli) sokáig állva hidegen, meredtté lesz' — „Enek nem számít sömi, csak önivaló lögyön, akkó jis mégöszí, ha mégbagzot.”

mégirdöl ts. i. 'késsel sűrűn bevagdos'

mégközöl ts. i. 'kocsival közrefog' — „Csak hajcsá be ja földre, közöd még a paprikasort!”

mérögötető fn. 'az, aki v. ami bosszúságot okoz' — „Ez a kölök is csak mérögötetőnek van!”

modés fn. (-t, -ok, -a) 'barna színű bőrkinövés az emberi testen'. Sz.: *modésos* —

„Nem szeretök még az orvos előtt sé
lévetközni, mer modésos a hátam.”

murít tn. i. 'mosolyog' — „Csak murí-
tott, mikó kérdöztem, hogy minek neki
ja péz.”

mütyak fn. és mn. 'megzúpult (tojás)'
— „A gyerök a mütyakot is behozta ja
tojásokká.”

nesz fn. 'ürügy' — „Átgyüt avā ja
nesszē, hogy vácsam fő neki ja pézt.”

neszös mn. 'a legkisebb zajt is észlelő'
— „A Csipszi észrevösz mindönt, ügön
nesszös kis kutya.”

níd a kif. 1. 'nézd meg, nézz oda' —
„Nem látod? Ott van fölakasztā, níd a!”
2. 'nézd csak!' — „Níd a, mit hozott
neköd a mama!”

nyakócín hsz. 'nagykendő nélkül, csak
fejkendőben' — „Csoda, hogy megfázott!
Nyakócín szaladgát ide-oda, még szom-
szédba jis.”

nyárászkodik tn. i. '(gyerek) sírva kiabál
vmiért' — „Nincs tüle nyugtam, ahogy
kihúszom a lábom, má nyárászkodik.”

nyitározik tn. i. 'ismételten, többször
nyit (ajtót)' — „Mi a fenét nyitározó!
Kimén a meleg.”

nyuszola fn. 'ágy' — „Nem talárod?
Ott van a nyuszola végibe.”

öregmise fn. (elav.) 'Vasárnap tíz óraker
kezdődő nagymise'

öröme napja kif. 'befejezése, elvégzése
vminek' — „Hónap csináj rëndöt a kamo-
rába, lögyön má öröme napja.”

összetajcsól ts. i. 'összetapos' — „Szépen
ögereblézttem a kertöt, de ja kutyák mind
összetajcsóták az éjjē.”

pálít ts. i. '(disznót) forrázva foszt meg
szórétól' — „Régöben úgy pörkötük a
disznót, de monstanába pálicsuk, így
gyorsab is, job is.”

pamoda fn. (-át) 'komatál'. Nr.: Az
asszonyok otthon szültek és gyerekágyat
feküdtek. Ennek időtartama alatt a ro-
konság látta el őket. A gyerek kereszt-
anya háromszor, a testvér kétszer, egyéb

rokon egy alkalommal vitt pamodát. Ez
rendszerint a következőkből állt: tyúkhús-
leves, leveshús paradicsommártással, pap-
rikás, sütemény, egy üveg bor. A szokás
ma is él, de egyszerűbb formában, kevésbé
ünnepélyesen, s úgy is mondják, hogy *öni
visznek*.

papsipka fn. 'lekvárral töltött, négy
sarkán felhajtott sült tészta'

paridom fn. 'rézfúvós hangszer, tuba'.
Sz.: *paridomos*

pároskés fn. 'vékony, rövid nyelű. kb.
10 cm-es pengéjű konyhakés'

pülka fn. 'cserépdarabokból reszelt
gyermekjáték'. Sz.: *pülkázik*

pincsesip fn. 'a pince lejárata fölé emelt
ferde boltozat'

pléngyuha mn. 'rendetlen öltözékű' —
„Hogy lehet ijen pléngyuhán kimöni jaz
utccára.”

pöntyög ts. i. 'kelletlenül v. gögösen,
kényszeredetten válaszol' — „Csak pön-
työgött valamit, amikó kérdöztem, hogy
hová mén.”

pucál ts. i. 'magjától megtisztít, kima-
goz (csonthéjas gyümölcsöt)' — „Lékvár-
főzőskö előte való este öszegyütünk szívát
pucáni.”

pudár fn. (-t, -ok) 'szőlőcsész

purutya mn. 'koszos, rendetlen' —
„Hogy tunak ijen purutya asszontú meg-
vöni valamit!” Sz.: *purutyaság*

púsinka fn. 'ki nem pattogott, sült
szem a kukorica pattogatásaker'

pusztos mn. 'eleven, rakoncátlan (gye-
rek)' — „A Józsika csuda pusztos gyerök
vót, ez még ujan csöndes.”

ragasztó fn. 'ajtó, ablak kerete' — „Csak
az ajtót köne kicseréni, a ragasztója még
jó.”

ráncoska fn. (elav.) 'rövid aljú női
blúz, a mellnél sok ráncba szedve, nyakig
begombolva, derékban szabadon lógott'

rece fn. 'csipkeszegély' — „Tögyé az
újára még a nyakára recét!”

röpuskál tn. i. 1. '(madárfiók) röpököd,
a repülést gyakorolja'; 2. 'kisbaba a két
kezével repes' — „Ügy ögyönyörkötem
bene, ahogy a kocsi röpuskát.”

rijke fn. 'pajkos, felnőttet utánzó kislány'

ripp-roppra hsz. 'egykettőre' — „Késén értünk haza, ripp-roppra kötöt valami vacsorát csinánom.”

sémike fn. 'vékony pertliféle a ruház díszítésére'

sétáló fn. 'a falióra ingája'

sibár fn. 'hat-nyolc szál vesszőből font korbács, szalagokkal díszítve, a sibárolás eszköze). Nr.: december 28-át, Aprószentek napját *sibár napjá*-nak nevezik.

sibárol tn. i. 'suprikál'. Nr.: A sibárral fölszerelt gyerekek december 28-án délelőtt fölkeresik a rokon- és szomszédasszonyokat, lányokat. A következő mondóka közben megsibárolják őket: „Sibarínca, ladinca, hányan vannak az aprószentök a sarokba? — Száznegyvennégyezren. — Feje sē fájjon, keze sē fájjon, lába sē fájjon, háta sē fájjon!” — s eközben az említett testrészt sibárolják. A sibárolók jutalmul pénzt kapnak. A legények csoportosan, kötéllel vagy nadrágszíjjal járnak végig a lányos házakat. Az alapos sibárolás jutalmaként megvendégelik őket. De másnap, dec. 29-én a lányoknak, asszonyoknak van joga visszaadni az előző napon kapottakat.

sing f. 1. 'a kocsi kerekére húzott abroncs'; 2. 'vaskarika, amellyel a gyerekek karikáznak'. Sz.: *singözik*

sóskutú fn. 'fából készült sőtartó'

sőtípamuk fn. 'gyapotfonál'

sovánpogánya fn. 'zsír nélküli, egyben sütött vastagabb sültészta'

súdárkozik tn. i. 'hízelegve megkörnyékez' „Addig súdárkoztam körülöttem, még fő nem vötem az ölembe.” (gyerek)

svercöl tn. i. 'árut, élelmet cserélve haszonra tesz szert'

szik fn. 1. 'nyeles meritőháló'; 2. 'hosszú, keskeny, köralakú drótperemű haltartó háló'; 3. 'kötött női szatyor'

szalajt tn. i. 1. 'kerékpár fogaskereke nem fog' — „Dombnak nē möny vele, mer úgysē birsz főmőni, szalajt.” 2. táv. Szl.: „Szalajt az esze” = feledékeny

szápa fn. 'apró hal' — „Még egy szápát sē tutunk fogni hajnal óta.”

szarvalás fn. 'egy vasvillányi széna vagy szalma, amelyet összehengerítve a rakodó kocsi sarkaira helyeznek, hogy tartsa a rakományt'

széleszű mn. 'meggondolatlan, kapkodó' — „Mindönt kéccő kő neki mondani, mer efelejtji, ujan széleszű.”

szotyka mn. 'kedvetlen, búsuló' — „Tá valami baj van otthun, hogy ujan szotyka vagy?"

szuszaj fn. 'mindenféle hulladék, vegyes szemét' — „Takaridzs má jē a favágítórú a sok szuszajt!"

tapogaté fn. 'alul és felül nyitott, fávára feszített hálóból álló halászó eszköz, amelyet a halra borítanak, s felül kézzel kiveszik' — „De sok halat fogtam én tapogatéva a Kiskelők alatt, mikő kiöntött a Kanális.”

tempós mn. 'akaratos, makacs' — „Mondhatnak neki akármit, az ujan tempós, hogy úgyis a maga feje után mén.”

terhő fn. 'kocsival szállítandó rakomány, amely egyszerre fölfér' — „Mire mēghoza Purácsikbú ja két terhő kukuricát, jó este lösz.”

térogét ts. i. 'örizget' — „Montam a Jós-kának, hogy mit térogéti ezt a sok régiségöt.”

tészölög tn. i. 'ittassága következtében tántorog' — „Még hogy ū nem vót részög! Úgy mönt az utcán, hogy csak úgy tészölögött.”

tētunka mn. 'együgyű, málészájú' — „Hogy is tudott hozámőni ahó ja tētunka Jóskáhó!"

Varsányi György

Szófaj-gyakorisági vizsgálatok a mai magyar drámában

Az író feladatáról szólva Juhász Ferenc írja a Népszabadság egyik számában: „Túl-nézve az országhatáron, az emberiség hátborzongató bajlistáját elősorolva, az emberiség sorsába helyezve a magyar sorsot — így vállalja föl a terhet. S a programot: a mindent-elmondást. Amit azonban meg kell előznie a mindent-értésnek, a mindent-látásnak.”¹

Századunk valósága igen bonyolult, ezért sokféle módon lehet megközelíteni. Drámairodalmunk utóbbi két évtizedének története a közvetett utak, módok felerősödését mutatja: a történelmi tematika és a vígjáték belső szerkezetének átrendeződését.

Azt látjuk, hogy „a vígjátékhoz fordulók . . . műveiben a népi komédia, a groteszk, a szatíra, az abszurd jellemzői mutatkoznak meg. Nevetünk, . . . de van ebben a nevetésben valami visszafojtottság is, valami keserv is. . . . Vígjáték, . . . de úgy. . . , hogy egyetlen változtatással tragédia lehetne bármelyik. . . .”² Vagyis megfigyelhető a „keserves vígjáték” rendszeres jelentkezése a színpadon.

A vígjátéki fölfokozás, a szituációk megemelés, a figurák csaknem karikatúraszerű eltúlzása a művészi kiemelés jelenti. A vígjáték belép az áthatolhatatlanná vált világba, földuzzasztja a jelenségeket, fölnagyítja a hibákat, s ezáltal az alkotó számára megteremt a megjelenítés, az esztétikai birtokbavétel lehetőségét.

S ez a megújult, új funkciókkal gazdagított vígjátéki nyelv több lett így a korábnál. Konzervatív elemek keverednek benne modern vonásokkal. A változatosan pergő dialógusok nemcsak ábrázolnak, hanem politizálnak is. Szellemes replikák, szójátékok, egyéni összetételek és a nyelvi humor különböző ötletei jellemzik a helyzetet és a szereplőt, fejezik ki a konfliktusokat és a fejekben zajló folyamatokat. Előre mozdítják a cselekményt, rejtett utalásokat tartalmaznak, érzékeltetik a tér- és időviszonyokat, a drámaivilág atmoszféráját. Ennek megfelelően a nyelv olyan változatos, mint maga a műben ábrázolt világ: átível a szatíráról a groteszken át a paródiáig, a beszélő nevektől a dalbetétekig. . .

Dolgozatomnak éppen ez a színességében is sok hasonlóságot mutató nyelv a témája. Kiindulásul Lotman szolgált, aki szerint „a színdarab szóbeli szövege. . . egy rendszer nyelvének tekinthető. Ennek a nyelvnek a megtestesülése úgy megy végbe, hogy a szóbeli szöveghez képest véletlen mozzanatok is szerephez jutnak, és ennek következtében az egyértelmű több értelművé válik.”³

Hat drámát vizsgáltam meg az alábbi szempontok szerint:

1. Milyen gyakorisággal fordulnak elő a kiválasztott művekben az igék, az ige-nevek, a főnevek, a mellékevek, a melléknévi ige-nevek, a határozói ige-nevek, a számn-

¹ Juhász Ferenc: Az író felelőssége. Népszabadság, 1974. dec. 14. 6.

² Sziládi János: Történelmi drámák — mai vígjátékok. Színház 1970/10. 15.

³ Lotman: Szöveg, modell, típus Bp. 1979. 409.

vek és a névmások? A vizsgált szófajok száma és aránya az igékhez, illetve a korpusz összes szavához.

2. A kötőszók, a módosító szók és a névelők gyakorisága a drámai szövegben. (Ezt a résztémát máshol foglaltam össze.)

3. Az írói névadás és a megszólítás típusai. Változások.

4. A tájszók, a szakszók, a mozgalmi szók, az argó, a nyelvi durvaság kifejezései-nek, valamint a szalonnnyelv „virágainak” típusai.

5. Összegzés.

A feldolgozott művek a következők: 1. Örkény István: Tóték (1967.) groteszk tragikomédia. 2. Szakonyi Károly: Adáshiba (1968.) „keserves vígjáték”. — 3. Hubay Miklós: Egy szerelem három éjszakája; (1960.) zenés tragédia. 4. Déry Tibor: A talpsimogató (1954.) „diákcsernyő”-satíra. 5. Fekete Sándor: Akar-e Ön írni avagy a Herkules-Akadémia (1973.) ironikus komédia. 6. Hernádi Gyula: Hasfalmetsző Jack (1979.) „történelmi blöddi”.

Az első három mű azonos azzal az anyaggal, melyet a Nyelvtudományi Intézet feldolgoz a Mai Magyar Nyelv Gyakorisági Szótárának munkálataihoz. Ebben az esetben a kiválasztás szándékos, a többinél esetleges. A műnemen belül a műfaj kiválasztása a következőkkel indokolható: úgy véltem, hogy a vígjáték nyelve közel áll a spontán beszédhez. Tüzetesebb vizsgálódással ezt kívántam bizonyítani.

Munkámban sokat segített a matematika, mert „ez az aspektus nem hiányozhat a stíluselemzésben még akkor sem, ha számítások, képletek nélkül végezzük az elemzést. . . A statisztikai eredmények, számadatok így jobbra állításaink, megállapításaink verifikálásához szükségesek.”⁴ (Ez több helyen sikerült !)

Bizonyos tehát, hogy egyes módszerek, például a statisztika, a halmazelmélet segíti a nyelvi jelenségek (jelen esetben a szókincs) vizsgálatát. Ez azért is fontos, mert „a nyelvi jel gyakorisága a nyelvi jel alakjával és jelentésével egyenrangú, lényeges, in-herens tulajdonság: a nyelvnek nemcsak diakritikus és szemantikai, hanem statisztikai funkciója is van.”⁵

Természetesen ahhoz egyáltalán nem fér kétség, hogy a matematika is kevés önmagában, mert legtöbbször kiigazításra, magyarázatra szorul, „a nyelv alapvető tulajdonságai ugyanis nem mennyiségi természetűek, hanem szerkezetiek, strukturalisak.”⁶

Mennyiségi viszonyok

„Egy-egy nyelvi mű kvantitatív elemzése az azonos ismérvek előfordulási arányainak bemutatását jelenti. Teljes mintavételről lévén szó, érdemes megadni az elemek előfordulásának abszolút számát.”⁷ Ehhez megszámloltam a hat mű összes szavát a címlap és a szereplők felsorolása nélkül. Nem tekintettem a korpuszhoz tartozónak a sor elejére kiemelt szereplőnevet, de ha a név vagy az azt helyettesítő elnevezés (A postás) a szövegben, illetve a zárójeles szerzői utasításban fordult elő, akkor igen.

A hat dráma szövegszavainak száma:

⁴ Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika Bp., 1974. 215.

⁵ Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet. Bp., 1972. 210.

⁶ Mištrik: Égzsakt módszerek a stilisztikában (in.: A nyelvtudomány ma) Bp., 1972. 410.

⁷ Bodrogligeti András: A szókészlet (in.: Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet Bp. 1972., 63.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
14 372	15 642	14 203	8 254	15 348	14 372 (össz.: 82 191)

A hat mű közül kettőben (I., VI.) azonos mennyiségű egység található, a Déry-darabban jóval kevesebb (egyfelvonásos!). Az átlagos előfordulás: 13 698,5 szövegszó, az egyfelvonásos nélkül: 14 787,4.

Kiemeltem a vígjátékokból az igéket és a névszókat. Számukat és az összes jelhez viszonyított arányukat mutatják az alábbi sorok:

IGE (a segédigével együtt)

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
3790	3080	2805	1657	2393	2959
26,37%	19,1%	18,74%	20,07%	15,59%	20,58%

I G E N É V (a határozói igenével együtt)

586	434	489	274	563	448
4,07%	2,77%	3,42%	3,3%	3,65%	3,11%

F Ő N É V (a melléknévként használt főnévvel együtt)

4002	3227	3573	2012	4047	3936
27,34%	20,63%	25,15%	24,37%	26,36%	27,38%

M E L L É K N É V (a főnévként és határozóként használt melléknévvvel együtt)

1234	915	1017	638	1437	1210
8,58%	5,84%	7,16%	7,72%	9,36%	8,41%

S Z Á M N É V (a főnévként használt számnévvvel együtt)

140	161	251	88	175	362
0,97%	0,98%	1,76%	1,01%	1,14%	2,51%

N É V M Á S

1366	1535	1379	656	1367	1132
9,5%	9,81%	9,7%	7,94%	8,88%	7,87%

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy az egyes művekben a szófajok aránya közelit egymáshoz. Az igék és az igenevek mennyisége jóval nagyobb Örkénynél, mint a többiek-nél. Ez a témával magyarázható. A mániákus őrnagy még aludni sem hagyja Tótékat, mindig „dobozolni” akar. Az író az emberi természetnek arra a tulajdonságára utal a társadalmi mondanivalón túl, amellyel úgy próbáljuk valóságos vagy vélt érdekeinket

megvédeni, hogy önmagunk végletes alárendelése árán is igyekezzünk alkalmazkodni a roszhoz, felsőbb értelmét keressük alantas megalázkodásainak — és csak a legvégen lázadunk föl.

Az Adáshibában Szakonyi a köznapiságból, a „tv-család” ürességéből indít. Bírálja a társadalmilag is veszélyes automatizálódást, az értelmes cselekvés hiányát, az elidegenedést. Hol lenne hát jellemzőbb a mellénevek csekély száma? A kevés jelző éppen a beszűkülést, az elidegenedést mutatja.

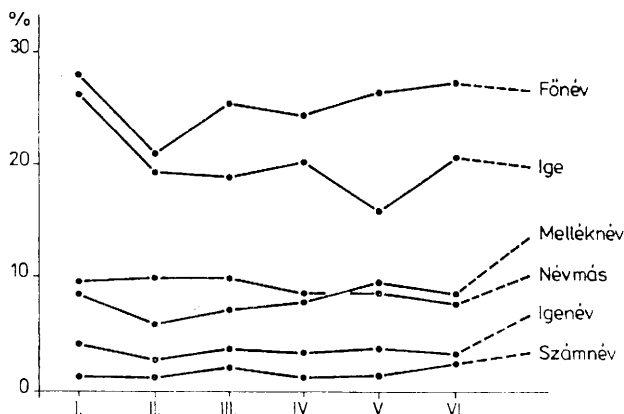
Viszonylag magas a főnevek aránya a dialógusok jelentőségét megemelő Hubay Miklós zenés játékában, melyben a dalbetétek ugyancsak gazdagok stiláris ötletekben, azt érzékeltetve, hogy az emberi felelősséghez a morális — a jó értelemben vett — érzelmesség is hozzátartozik. Ugyanitt a számnévek nagy aránya pedig arra utal, hogy számai (különösen a hármas meseszám) már-már drámai jelképekké válnak, ismétlődésük szinte törvényszerű.

Ugyancsak sok a számnév (2,5%-kal a legtöbb) a Hernádi-műben. Itt azonban ez a rideg elszámoltatás eszköze legtöbbször. A darabban szintén sok a főnév, melyet jelentősen gyarapítanak a többségükben angol tulajdonnevek. A mű valójában nem történelmi vígjáték, hanem a hatalom és a kiszolgáltatottság, az erőszak és az alávetettség, a politika manipulatív oldalának, a gonoszságnak és áldozatainak torz tükré.

Déry drámája didaktikus. Tartalmas szövegszavainak aránya az átlagnak felel meg, jóllehet a legkevesebb adatot foglalja magában. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy „a cselekmény ártatlansága ellenére a darab szövege — különösen Ilus szónoklata a hatalomvágyról — dermesztő asszociációkat ébreszt a történelmi tapasztalatokkal rendelkező emberben. A mű egészére jellemző ez: a szövegnek sokkal több a konnotatív tartalma, mint az a cselekményből, dialógusokból közvetlenül kiolvasható lenne.”⁸

Fekete Sándor komédiájában legkevesebb az ige, de magas a főnév és legmagasabb a melléknév aránya, összefüggésben a tartalommal és a szerző nyelvteremtő tehetségével. Nem véletlenül szól a darab az írói érvényesülés című tantárgyról.

Az adatokhoz fűzött magyarázat, kiegészítés után grafikonon azt mutatom be, milyen az egyes művekben a szófajok gyakorisági eloszlása. A görbék hasonlóak, valamennyi összetett. Mindegyiken jól látható az igék és a főnevek kicsúcsosodása.

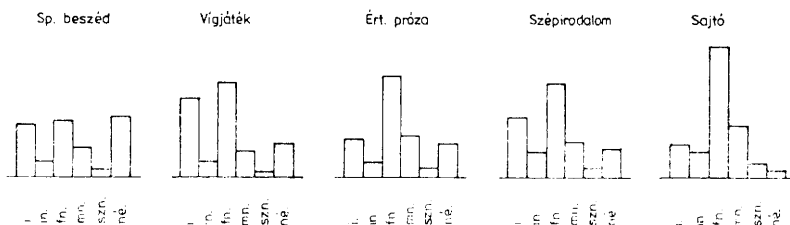

⁸ Mész Lászlóné: Hét komédia. Bp., 1981. 245.

Érdeemes összevetni a szófajok százalékos előfordulását a spontán beszéddel, az értekező prózával, a szépirodalommal (novella) és a napisajttal. Az ehhez szükséges adatokat Szende Tamás dolgozatából és Nagy Ferenc idézett művéből vettem.

Szófaj	Sp. beszéd	Vígjáték	Ért. próza	Szépirod.	Napisajtó
ige	13,83%	20,23%	10,2%	15,75%	9,14%
igenév	3,10%	3,38%	4,4%	5,98%	6,22%
főnév	14,72%	25,28%	27,0%	24,0%	35,55%
melléknév	7,95%	7,34%	10,5%	8,47%	13,86%
számnév	2,01%	1,39%	2,2%	2,2%	-3,61%
névmás	15,11%	8,95%	8,5%	6,99%	2,01%

Diagrammal a sorrend még szemléletesebben ábrázolható, melynek értékeléséhez Mištrik gondolatai adnak eligazítást: „Az összekötések, igék, vonatok nem jellemzőek a költészetre, amelyben inkább a főnevek, felkilitatószók, szubjektívizációs kategóriák a túlnyomóak. Hasonló a helyzet a költői prózában is. Az elbeszélő prózának ezzel szemben összekapcsoló eszközökre, igékre, világos vonatokra, az idő és mód kategóriájára van szükséges. A társalgási szöveg a névmásokra és az igékre épül.”⁹ Az alábbi rajzból látszik, hogy a drámában az ige, a főnév és a névmás uralkodik, bár az utóbbi nem közelíti meg a spontán beszédbeli gyakoriságot, ehelyett jobban közelít az értekező próza arányaihoz.

A most következő táblázatok azt mutatják, hogyan alakult a vizsgált művekben a szófajok előfordulása, a jelek és jeltípusok száma és a jeltípusarány. A jelek és típusok viszonyát „úgy is fel lehet fogni, mint a művészi alkotás vagy spontán beszélgetés »szókere-sési« modelljét. . . , amelynek során az író–beszélő közlésében előrehaladva egyre újabb és újabb szavakhoz kénytelen folyamodni (illetőleg egyre újabb és újabb szavakhoz fordul tudatosan), hogy bizonyos stiláris hatást érjen el.”¹⁰

⁹ Mištrik: Egzakt módszerek a stilsztikában (in. A nyelvtudomány ma) Bp., 1972. 410.

¹⁰ Lotman i. m. 409.

I.

Az előfordulás	Ige	Igenév	Főnév	Mellékn.	Szám- név	Névmás	Össz.
1	460	320	504	291	22	21	1618
2	130	44	144	80	11	18	427
3-5	114	26	110	60	8	26	344
6-10	52	10	48	21	3	15	149
11-20	23	1	26	2	1	10	63
21-30	6	—	10	4	1	4	25
31-50	12	1	5	3	—	4	25
51-	—	—	3	2	—	6	11

jel	3790	586	4002	1234	140	1366
típus	797	402	850	463	46	104
arány	4,76	1,46	4,71	2,67	3,04	13,13

II.

1	488	240	602	229	21	68	1648
2	135	35	158	82	16	17	443
3-5	113	277	138	47	8	30	363
6-10	36	5	76	21	4	23	165
11-20	27	—	29	3	1	9	69
21-30	11	—	2	2	—	9	24
31-50	3	—	5	2	—	5	15
51-	9	—	8	1	—	7	25

jel	3080	534	3227	915	161	1535
típus	822	307	1018	387	50	168
arány	3,75	1,74	3,17	2,36	3,22	9,14

III.

1	610	281	885	351	41	53	2221
2	106	34	200	79	16	18	453
3-5	89	26	276	53	23	35	502
6-10	45	2	55	16	3	24	145
11-20	32	3	43	6	4	13	101
21-30	9	—	12	2	—	6	29
31-50	5	—	6	2	—	2	15
51-	5	—	2	—	—	8	15

jel	2805	489	3573	1017	251	1379
típus	901	346	1479	509	87	159
arány	3,11	1,41	2,42	2,0	2,89	8,67

IV.

1	220	227	429	229	46	23	1174
2	95	18	117	58	20	11	319
3-5	79	13	95	28	24	4	243
6-10	21	3	30	14	14	5	87
11-20	16	—	27	6	5	—	54
21-30	9	—	6	1	6	—	22
31-50	1	—	2	—	2	—	5
51-	1	—	2	—	1	—	4
jel	1657	274	2012	638	656	88	
típus	442	261	708	336	118	43	
arány	3,75	1,05	2,84	1,09	5,56	2,05	

V.

Az előfordulás	Ige	Igenév	Főnév	Mellékn.	Szám- név	Névmás	Össz.
1	537	321	920	498	53	58	2387
2	133	51	221	111	20	13	549
3-5	84	14	195	75	39	13	420
6-10	35	3	73	25	22	5	163
11-20	12	5	37	11	14	—	79
21-30	6	—	11	—	4	—	21
31-50	6	—	3	3	4	—	16
51-	5	—	—	—	5	—	10
jel	2393	563	4047	1437	1367	175	
típus	818	394	1460	723	161	89	
arány	2,93	1,43	2,77	1,99	8,49	1,97	

VI.

1	517	284	364	306	63	47	1581
2	129	34	200	90	26	29	508
3-5	100	26	181	28	20	35	390
6-10	55	4	78	6	10	20	173
11-20	34	—	37	2	4	12	89
21-30	10	—	12	1	—	10	33
31-50	6	—	9	—	1	5	21
51-	5	—	4	—	—	2	11
jel	2959	448	3936	1210	371	1132	
típus	856	348	885	433	124	160	
arány	3,46	1,29	4,45	2,79	2,99	7,09	

A különlegességi indexet többen vizsgálták. Ez Zsilka Tibor szerint azért fontos, mert arra „mutat rá, hogy a szöveg mennyire specifikus, sajátos. Ugyanis kiindulási pontul azokat a szavakat vesszük, amelyek a szövegben csak egyszer fordulnak elő:

$$K_i = \frac{20 \cdot Lf_i}{N}$$

Lf_i = az i -szer előforduló szó

N = az összes jel

... Minél nagyobb a kapott szám, annál kisebb az egyes lexikális elemek előfordulásának valószínűsége, és persze ezzel egyetemben a szöveg információs értéke is növekedhet.”¹¹

A képlet alapján az egyes művek különlegességi mutatója a következő:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
2,2	2,1	3,1	2,3	3,1	2,2

A három egészen felüli értékkel kimagaslik a Hubay-mű főként a versbetétek miatt és a Fekete-mű, melyet a nyelvi ötletek jellemeznek.

A valószínűségi index a különlegességi mutatóval függ össze. Az egyes szavak előfordulásának nagyobb a valószínűsége a leíró jellegű alkotásokban. A kisebb számok a valószínűségi index számításakor a költői nyelv nagyobb értékéről, esztétikai hatásosságáról tanúskodik. Mištrik szerint a költészetre közel 50% jellemző, a prózára ennél kevesebb. A valószínűségi indexet az alábbi képlet segítségével számítjuk ki:

$$P = 100 - \frac{Lf_1 \cdot 100}{N}$$

Nézzük, hogyan alakulnak a valószínűségi értékek a mai drámákban!

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
88,9%	89,5%	89,6%	89,3%	84,1%	89,1%

Az indexek valamennyi írásban kiegyenlítetten magasak. Ez az egyik jele annak, hogy a vígjáték különböző válfajai az élőbeszédhez állnak közel, bár ennek igazolására nem vállalkozom.

A korpusz jellegének matematikai tulajdonságára az iterációs index is jellemző, mely a szövegszók ismétlődését mutatja meg. Számítása az alábbi képlettel lehetséges:

$$L_i = \frac{N}{i}$$

N = az összes jel
i = a szófaj előforduló szövegszavainak száma

Számított értéke két szófaj esetén a következő:

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
ige	3,9	5,07	5,05	4,9	6,4	4,7
főnév	3,5	4,8	3,9	4,1	3,7	3,6

„A gyakoriság összefügg a beszélőnek az ismétlésre való hajlamával és a hallgatónak a pontosság iránti igényével.”¹² Ebből következik, hogy az ismétlődési index fordított-

¹¹ Zsilka Tibor i. m. 215.

¹² Zsilka Tibor: i. m. 215.

tan arányos az előforduló szövegszavak számával. Valamennyi vígjátékban az is megfigyelhető, hogy mivel a főnevek száma nagyobb az igékénél, simétlődése kisebb.

Érdeemes megnézni a szókinés gazdagságát is. Ez a számítás Guirau szerint (idézi Zsilka i. m. 18) akkor értékelhető, ha a korpusz legalább 10 000 szót tartalmaz.

A szókinés gazdagságát Guiraud képletével számítottam ki:

$$R = \frac{V}{N}$$

A képletben a V a jeltípusok számát jelenti. A számítást ismét két szófajjal végeztem el azzal a megjegyzéssel, hogy s zertző a felső határt 51-ben, az slsöt 0,02-ben határozza meg, tehát az intervallum igen nagy.

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
ige	6,6	6,5	7,8	4,9	6,6	7,3
főnév	7,09	8,1	12,4	7,7	11,7	7,6

Érdeemes a számításokat olyan mutatóval befejezni, amely a különböző szófajoknak az igékhez viszonyított arányát fejezi ki:

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
i./igenév	6,4	5,7	5,7	5,9	4,2	6,6
i./fn.	0,9	0,9	0,7	0,8	0,5	0,7
i./mn.	3,1	3,3	2,7	2,6	1,6	2,4
i./szn.	27,0	25,3	11,1	18,8	13,1	2,6
i./névm.	2,7	2,0	2,0	2,5	1,7	7,9

Az önmagukért beszélő számokat érdemes összehasonlítani a Szabó Zoltán idézte Busemann-féle hányadossal. Ott is a melléknév rovására alakult az eredmény. A drámában 11,2-ben jelöli meg az igéhez viszonyított értéket. Ez az arány a magyar művekben kisebb, tehát ezekben még kevesebb a melléknév, mint egyébként a műnem többi műfajában átlagosan, viszont megközelíti a spontán beszédét, ahol az ige – melléknév aránya 1,7. (A hat komédiában átlagosan 2,6.) Az ige – igenév arányát tekintve szintén közeli értéket kapunk (a spontán beszédben ez 4,4 – a vígjáték átlaga 5,7), valamint az igék és főnevek összehasonlításában (beszédbeli arány 0,9 – a hat drámában 0,76).

Ezek a számok már-már bizonyító erejűek arra nézve, hogy a drámai szöveg sok tekintetben a spontán beszéd törvényei (?) szerint építkezik. Csak viszonyításul közlök egy néhány Fischertől vett adatot (l. u.): jogi szövegekben az ige – melléknév arány 20,0, a regényekben 32,5, tudományos szövegekben pedig már 75,5.

A szófajok típusai

A mennyiségi mutatók után meg kell vizsgálni az egyes művekben a szófajok típusait.

Az i g é k e t két szempont szerint csoportosítottam: jelentésük szerint (cselekvés, történes, létezés) és szerkezetük (igekötős, igekötő nélküli). Megjegyzésül annyit, hogy a létige ragozott alakjait külön-külön típusnak tekintettem (vagyok, vagy, van stb.) így az alakok megterheltsége kisebb, tehát könnyebben vizsgálható. A pontosság érdekében azonban zárójelben megadom a szótári alakok számát is:

Típus	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
cselekvés	588	740	742	556	720	738
történes	192	76	142	90	83	96
lét.(szót.)	15(10)	12(8)	15(12)	14(6)	13(9)	20(12)
segédige	2	2	2	2	2	2
igekötős	505	432	505	342	332	46
i. nélkül	290	388	394	310	484	386

A táblázat jól mutatja, hogy mindenütt vezet a cselekvést jelentő ige. Valamennyi műben több az igekötős, mint az igekötő nélküli alak. A jelentés szerinti gyakorisági listán viszont a létige áll elől. Ez várható volt, hiszen „a gyakoriság... összefügg az azonos gyakoriságú szavak számával... a szót alkotó fonémák számával, sőt etimológiájával is: a leggyakoribb szavak a legrövidebbek, legősibbek.”¹³

A leggyakoribb ragozott alakú létigéket megadom egy táblázatban, előfordulásuk számát is jelezve. A kimutatást a két leggyakoribb cselekvő ige egészíti ki, összehasonlítással:

Igealak	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
<i>van</i>	107	108	138	64	120	92
<i>vagy</i>	45	12	62	21	32	15
<i>nincs</i>	26	29	45	15	35	13
<i>lesz</i>	19	22	47	12	30	37
<i>vél</i>	39	77	76	10	32	99
<i>tud</i>	70	144	89	45	72	140
<i>mond</i>	47	109	78	27	39	59

Most pedig lássuk az igék csökkenő abszolút gyakoriságát az első 15 helyen állók esetében. Ehhez a táblázathoz a létigék ragozott alakjainak számát összeadtam, így a

¹³ Mištrik i. m. 410.

most feltüntetett lexéma magában foglalja a korábban külön típusnak tekintett alakokat is. Ezért abszolút a lista!

Szám	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>van</i> ¹⁹¹	<i>van</i> ²³⁴	<i>van</i> ²⁸⁴	<i>van</i> ¹²⁷	<i>van</i> ¹⁸⁴	<i>van</i> ²⁶²
2.	<i>tud</i> ⁷⁰	<i>tud</i> ¹⁴⁴	<i>tud</i> ⁸⁹	<i>tud</i> ⁴⁵	<i>kell</i> ⁸¹	<i>tud</i> ¹⁴⁰
3.	<i>néz</i> ⁵⁷	<i>mond</i> ¹⁰⁹	<i>mond</i> ⁷⁸	<i>ért</i> ²⁸	<i>tud</i> ⁷²	<i>kell</i> ⁶⁸
4.	<i>csinál</i> ⁴⁹	<i>akar</i> ⁸⁰	<i>lesz</i> ⁶⁷	<i>mond</i> ²⁷	<i>akar</i> ⁵⁴	<i>mond</i> ⁵⁹
5.	<i>mond</i> ⁴⁷	<i>néz</i> ⁷⁸	<i>lát</i> ⁵⁷	<i>akar</i> ²⁵	<i>lát</i> ⁴⁶	<i>akar</i> ⁴⁸
6.	<i>jön</i> ³⁹	<i>kell</i> ⁷⁷	<i>nincs</i> ⁴⁵	<i>néz</i> ²³	<i>kér</i> ⁴⁵	<i>lesz</i> ⁴⁰
7.	<i>hall</i> ³⁷	<i>lesz</i> ⁶⁷	<i>akar</i> ⁴¹	<i>lesz</i> ²³	<i>lesz</i> ⁴⁵	<i>lát</i> ³²
8.	<i>akar</i> ³⁷	<i>lát</i> ⁶³	<i>kell</i> ⁴¹	<i>feláll</i> ²¹	<i>mond</i> ³⁹	<i>mutat</i> ²⁶
9.	<i>kér</i> ³²	<i>lehet</i> ⁴³	<i>megy</i> ³⁵	<i>leül</i> ¹⁹	<i>nincs</i> ³⁵	<i>gondol</i> ²⁵
10.	<i>tetszik</i> ²⁹	<i>megy</i> ³⁸	<i>szeret</i> ³⁰	<i>lát</i> ¹⁸	<i>ért</i> ²¹	<i>meghajol</i> ²⁴
11.	<i>nincs</i> ²⁹	<i>ért</i> ³⁵	<i>vár</i> ²⁹	<i>jön</i> ¹⁷	<i>áll</i> ²⁰	<i>meghal</i> ²³
12.	<i>lesz</i> ²⁷	<i>nincs</i> ³⁵	<i>jön</i> ²⁹	<i>kell</i> ¹⁶	<i>kezd</i> ²⁰	<i>beszél</i> ²²
13.	<i>kezd</i> ²⁶	<i>szeret</i> ³⁰	<i>kezd</i> ²⁵	<i>nincs</i> ¹⁶	<i>ír</i> ¹⁹	<i>tart</i> ²¹
14.	<i>lát</i> ²⁵	<i>hisz</i> ²³	<i>hisz</i> ²⁴	<i>viszonyul</i> ¹⁵	<i>köszön</i> ¹⁸	<i>hisz</i> ²⁰
15.	<i>szeret</i> ²⁰	<i>eszik</i> ²²	<i>lehet</i> ²³	<i>tesz</i> ¹⁴	<i>gondol</i> ¹⁶	<i>marad</i> ²⁰

A gyakoriak után az egyedi szóalkotások:

- I.: *dobozol*⁶, *begörkorcsolyázik*
 II.: *agyonigazít*, *elhisztiz*, *visszafészkelődik*
 III.: *bedalol*, *lábjegyzetel*, *sztérvizsgálódik*
 IV.: *visszaházasodik*
 V.: *becsöngettyűz*, *bunkócskázik*, *kizakaton*, *konferenciázik*, *oszizik*, *madárkáz*, *előlihegy*
 VI.: *nyegléskedik*

A főnevek osztályozása természetesen a köznevek és a tulajdonnevek elkülönítését jelentette, illetve a közneveken belül a jelentés szerinti csoportosítást. Külön jelölöm a melléknévként (jelzőként) előforduló főnevet. A következő táblázat a jelek számát mutatja és a tulajdonneveknek valamint a jelzői szerepben állóknak a köznevekhez viszonyított arányát:

Szófaj	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
köznév	3505	2563	3045	1694	3485	3155
tuln.	494	655	509	303	556	771
arány	14,09%	25,36%	16,72%	17,89%	15,95%	24,44%
jelzőként	3	9	19	15	6	10
arány	0,09%	0,35%	0,62%	0,89%	0,17%	0,32%

A köznév típusai: test és része, ház és berendezés, színpadi és egyéb kellék, családi és egyéb viszony, foglalkozás, hivatás, öltözék, technika, állapot, érzelem, tulajdonság, állat, növény, használati tárgy, étel, ital, cselekvés, fogalom, katonai kifejezés, hangutánzás, időjelölés, vallás, természet, megszólítás, sport, nép, faj, orvosi, jogi kifejezés, irodalom, esztétika, etika, pedagógia, könyvkiadás, közgazdaság, meggyőződés, elv, egyéb.

A sokféleség rendezés nélkül is látható: egyaránt találunk konkrét és elvont főneveket csakúgy mint egyedi, gyűjtő- és anyagneveket. A tematikus gazdagság azonban elgondolkoztat. Természetes, hogy minden előadásra szánt műben találkozzunk a színpadra és kellékekre vonatkozó főnevekkel éppúgy, mint a felsoroltak többségével. A katonai kifejezések gyakorisága ezzel szemben megdöbbentő. Ezek nem hiányoznak egyetlen darabból sem. Jelenlétükkel állandóan kísért a háború képe vagy főtémaként vagy mellésként. Ez utóbbira jó példa az Adáshibában az agressziót bemutató tv műsor. Azaz harmincöt – negyven évvel a második világháború után is az aktív szókinésébe tartozik a militarizmus terminológiája mindenkinek: írónak és hősenek, olvasónak és nézőnek, idősenek és fiatalnak. A fegyverkezés és a pusztulás mint múlt és mint jelen. És mindez a vígjáték irügyén! (Íme egyik bizonyíték a keservességre!)

Az alábbiakban megadom a 10 leggyakoribb köznevet, majd az egyedieket:

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>őrnagy</i> ¹⁸⁰	<i>tévé</i> ⁷⁹	<i>élet</i> ⁴⁰	<i>ajtó</i> ²⁷	<i>ember</i> ⁵³	<i>úr, feleség</i> ⁹²
2.	<i>úr</i> ¹²³	<i>ember</i> ⁴⁴	<i>verő</i> ³⁸	<i>professzor</i> ²⁶	<i>fiú</i> ⁴⁰	<i>mama</i> ⁵⁷
3.	<i>fiú</i> ³⁹	<i>kéz</i> ³⁶	<i>ajtó</i> ³⁴	<i>szem</i> ²²	<i>kisasszony</i> ³³	<i>fenség</i> ⁵⁶
4.	<i>ajtó</i> ³⁷	<i>ajtó</i> ³³	<i>költő</i> ²⁹	<i>fiú</i> ²¹	<i>világ</i> ²⁸	<i>fiú</i> ⁴⁴
5.	<i>csend (ö)</i> ³⁶	<i>fej</i> ²³	<i>ablak</i> ²⁸	<i>ember</i> ²⁰	<i>költő</i> ²⁷	<i>ember</i> ³³
6.	<i>apu</i> ³⁰	<i>szó</i> ²¹	<i>ember</i> ²⁷	<i>anya</i> ¹⁹	<i>kritikus</i> ²⁴	<i>barát</i> ²⁹
7.	<i>ember</i> ²⁶	<i>nő</i> ²⁰	<i>elített</i> ²⁵	<i>szülő</i> ¹⁹	<i>mondanivaló</i> ²³	<i>őfensége</i> ²³
8.	<i>baj</i> ²⁴	<i>hang</i> ¹⁹	<i>lakás</i> ²⁴	<i>közönység</i> ¹⁸	<i>vers</i> ²²	<i>rendőr</i> ²²
9.	<i>kislány</i> ²¹	<i>hal, ház</i> ¹⁹	<i>zene</i> ²⁴	<i>anya</i> ¹⁵	<i>név</i> ²²	<i>élet</i> ²¹
10.	<i>hely</i> ²⁰	<i>élet</i> ¹⁷	<i>pengő</i> ²³	<i>hang, baj</i> ¹⁴	<i>mű, élet</i> ²⁰	<i>férfi</i> ²¹
		<i>szoba</i> ¹⁶	<i>szó</i> ²⁰		<i>szó, úr</i> ¹⁹	<i>herceg</i> ¹⁷

Egyedi szóalkotások:

- I.: *margóvágó*²², *dobozolás*⁸, *partizánveszély*^A, *szőrnagy*³, *hasbőség*
 II.: *borüggy*, *gázüggy*, *otthonszág*, *zsiroskenyér-korszak*
 III.: *botlóbállada*, *főtész*⁸, *jellemgróf*, *mátyúkszem*, *tetűfészek*
 IV.: *álproli*, *élhülyönc*, *káderlovag*, *tanszemélyzet*, *mindentjobbantudás*
 V.: *atomgalóca*, *árvapetekomplexus*, *lógus*, *peteség tagzárlat*, *díjtan*, *mélymagyar*, *névkomplexus*, *közáltatás*, *nem-írás*
 VI.: *mintaapa*, *szükségtörvény*

A felsorolás jól mutatja, mennyire közel állnak egymáshoz, gyakran azonosak is a magas indexű főnevek, ugyanakkor az egyedi szóteremtés jellemző az íróra és a műre.

A tulajdonnév típusai

A véletlenszerűség (egy bizonyos határon belül) minden szó – így a tulajdonnév – előfordulásának is velejárója. Nagy Ferenc szavaival élve „a statisztikai véletlenszerűséget az illető szó (név) előfordulásának valószínűségével, egy objektív számmal fejezzük ki. . . A nevek szöveggyakorisági eloszlása a nyelv összes elemének és azok bizonyos tulajdonsággal rendelkező részhalmozatainak gyakorisági eloszlását követi, azaz sok név egyszer, kevés név sokszor fordul elő.”¹⁴ Ez annál is inkább így van, mivel a legújabb kutatá-

¹⁴ Nagy Ferenc i. m. 210.

sok szerint a tulajdonnevek sem csak azonosító elemei a nyelvi rendszernek, hanem „gyakran szintaktikai felhasználóságukkal is összefüggő jelentésük, konnotációjuk, ezenfelül pedig bizonyos esetekben meghatározott stílusértékük van.”¹⁵

Típus	A jeltípus száma					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Személynév						
1. Vezetéknév + keresztnév (<i>Tót Gyula</i>)	4	2	5	10	35	21
2. Vezetéknév + cím, rang (<i>Mikulitz hadnagy</i>)	4	—	2	—	1	20
3. Vezetéknév (<i>Tót</i>)	22	9	25	8	46	23
4. Két vezetéknév (<i>Rippl-Rónay</i>)	1	—	1	—	1	1
5. Rövidítés (<i>P. Howard</i>)	—	—	—	—	2	4
6. Becézett vezetéknév. (<i>Tótoeskám</i>)	2	—	—	—	—	—
7. Vezetéknév + -ék képző (<i>Bódogék</i>)	2	2	1	—	—	—
8. Keresztnév (<i>Lajos</i>)	5	6	15	5	25	18
9. Keresztnév + kics. kép. (<i>Mariska</i>)	5	4	4	4	—	—
10. Elferdített név (<i>Zedvig</i>)	1	—	2	—	—	—
11. Becenév (<i>Dönci</i>)	3	—	2	1	—	1
12. Gúnynév (<i>Süsü</i>)	1	—	—	—	—	—
13. Asszonynév, teljes (<i>Gizi Gézáné</i>)	2	2	1	—	—	—
14. Asszonynév, nem teljes (<i>Bódogné</i>)	2	2	2	1	—	—
15. Asszonynév, idegen (<i>Mrs. Langtry</i>)	—	—	—	—	1	6
16. Királynév (<i>Ferenc Ferdinánd</i>)	1	1	—	—	—	9
Állatnév						
17. Állatnév, köznyelvi (<i>Micu</i>)	1	—	1	—	—	—
18. Állatnév, tudom. (<i>Nephiphera alba</i>)	—	—	—	—	—	1
Földrajzi név						
19. Bolygó (<i>Saturnus</i>)	—	2	1	—	2	2
20. Földrész (<i>Amerika</i>)	—	1	3	—	4	2
21. Égtáj (<i>Dél</i>)	—	—	1	—	1	3
22. Ország (<i>Anglia, Német Birod.</i>)	1	1	5	1	4	12
23. Ország, ráértéssel (<i>Olasz</i>)	—	2	—	1	—	—
24. Országgrész (<i>Szibéria</i>)	—	—	2	—	—	—
25. Város (<i>London</i>)	2	7	10	3	10	10
26. Város, elképzelt (<i>Tahófalva</i>)	—	—	—	—	1	—
27. Városrész (<i>Kelet-London</i>)	—	2	1	—	1	1
28. Utca (<i>Via Veneto</i>)	—	2	3	—	—	5
29. Hegy (<i>Báfony</i>)	1	—	1	—	1	1
30. Folyó, tó (<i>Szajna</i>)	1	6	1	—	1	1
31. Sziget (<i>Bahama</i>)	—	2	—	—	—	—
32. Egyéb (<i>Déli pályaudvar</i>)	—	—	2	—	1	2
33. Intézmény, szervezet (<i>Magyar Akadémia, DISZ</i>)	2	5	14	1	17	6
34. Intézm., ráértéssel (<i>Mélyéptű</i>)	—	2	—	—	5	1
35. Cím (<i>Gázol-duett</i>)	2	3	30	1	35	—
36. Cím, ráértéssel (<i>És</i>)	1	—	12	—	4	—
37. Ünnepe (<i>Nemzetközi Nőnap — hibás!</i>)	—	—	—	—	1	—
38. Díj (<i>József Attila-díj</i>)	—	—	3	—	6	—
39. Márkanév (<i>Cinzano</i>)	1	7	2	—	2	—
40. Stilisztikum (<i>Mester</i>)	—	—	—	—	1	—
41. Egyéb (<i>Jézus Krisztus</i>)	3	2	11	—	2	12

¹⁵ Balázs János: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében (in.: Ált. ny. tan. 1. Akadémiai, Bp. 1963. 38.

A tulajdonnevek fajtáinak bemutatása után az írói névadás és a megszólítás problémáival foglalkozom. Ebből a szempontból irrelváns a Hasfelmetsző Jack című darab, mert nevei és megszólításai nagyrészt az angol nyelvterületre jellemzőek (*Mr., Lady* stb.), ezért a kimutatásban ezeket nem szerepeltettem. Őt mű is értékelhető képet ad a mai magyar nyelvszokásról, pontosabban annak irodalmi tükröződéséről.

Először a névadásról! A szépirodalomban a nevek és a helynevek gyakran hordoznak valamilyen stílusértéket — mint már említettem. Így van ez a vizsgált művekben is. A *Zalavári* vagy a *Melitta* romantikusnak előkelő, a *Jót* és a *Bódog* hétköznapi, a *Vanda* divatos, az *Yvette* idegenszerű, az *Oszika* nevetséges stb.

A feldolgozott darabokat tekintve nem értek egyet Nagy Ferencsel, aki azt írja, „Ha az irodalmi szövegek tulajdonneveit előfordulásuk esökkenő sorrendjében írjuk fel, pontos eligazítást kapunk a fő-, a mellék- és az epizód szerepekről.”¹⁶ Ellenkezőleg, sokszor éppen azt figyelhetjük meg, hogy már a címlap is szelektál: egyes szereplőket névvel jelöl (*Tót, Bálint*), másokat ranggal, foglalkozással vagy a rá jellemző állapottal (*Az őrnagy, A postás, Katonaszökevény*). A „névtelenség” sem mindig epizodistát tételez föl, mint amilyet például az „*Inas*”, hanem lehet a főszereplő megjelölése is (*Az őrnagy*). Mindez nem szokatlan sem a magyar, sem a világirodalomban.

Örkény művében valójában a főhős nem egyetlen személy, hanem a névtelen, megfoghatatlan, épp ezért félelmetes hatalom képviselője. Némely vonatkozásban hasonlít Gogol Köpönyegének tekintélyes személyéhez vagy a más okból ismeretlen Kafka-hőshöz, aki A perben még *Joseph K.*, A kastélyban már csak *KK*.

A mai magyar drámában a névadás helyenként megdöbbentő (*Dr. Eggenberger Alfréd*, hét éves kisfiú), ahol a doktori cím és az értelmező egymást kizáró ellentéte a háborzongató humor egyik megnyilvánulása. Máshol (*Dönci, a fiúk, harminc fölött*) a gyermekkori becenév és a jelenlegi (ti. darabbeli) életkor föltüntetése szintén a komikum forrása. Nem ritka a félig-meddig valószínűtlen szereplők legendabeli elnevezése (*Gáspár, Menyhért, Boldizsár, a három királyok*). Fellépésük Hubay darabjában szeretetreméltóan, de könnyekre fakasztóan ellentmondásos.

Beszélő neveket alkot Déry (*Okos Elemér, Rendes Péter*), ugyanilyet Fekete Sándor (*Kandi Dániel*), így alig kell szavakkal, tettekkel hosszadalmasan bemutatni a figurákat. Természetesen ennek a névadásmódnak is vannak hagyományai (Csokonai: *Tempejdi*).

A Herkules-Akadémiáról szóló darabban nem annyira a nevek, mint inkább a hatásos értelmezők hordozzák találóan az író véleményét: *Pangl Oszkár, az érvényesülés titkainak tudója; Kandi Dániel, az eszményi tanítvány; Teller Yvette, az európeér* stb.

A hat drámában leggyakoribb az egyszerű, mindennapi névhasználathoz igazodó elnevezés. Íme egy néhány példa az előfordulási index föltüntetésével:

*Tót*¹⁶³, *Emberfi*⁸², *Okos*⁶⁰, *Szücs*³⁴, *Bódog*¹⁹
*Imrus*⁷⁹, *Mariska*⁶⁸, *Júlia*⁶⁰, *Ágika*⁵⁸, *Lajos*⁵⁶, *Kati*⁵², *Bálint*⁴⁶

A megszólítás problémái, típusai, változásai

Nyelvünk (és így irodalmunk) történetében mindig nehézkes volt a megfelelő megszólítás kiválasztása, elterjesztése. Az okok egyrészt társadalmiak (osztályokra, rétegekre tagozódás miatti rossz beidegződések, hamisan értelmezett presztízs), másrészt a magyar nyelv sajátosságaiból adódók (megszólításként több névmás használatos (*ön, önök, maga, te, ti, kend*), több igealak (*mész, meyy, mentek, mennek*). A legtöbb gondot az okozza, hogy nálunk is megvannak, mindig is megvoltak „a nem kölcsönös megszólítási formák az

¹⁶ Nagy Ferenc i. m. 210.

aszimmetrikus hatalom valamennyi párjára nézve: vendég és pincér, tanár és diák, apa és fia, munkáltató és alkalmazott között.”¹⁷

A ma élő nyelvhasználati formák egyszerűbbek a korábbiaknál.

Az egyes megszólítások jobban kötődnek az adott szituációhoz, a beszédpartnerhez. Kezd kialakulni az uram, az elvtárs stb. használati köre, de még mindig nincs egy (vagy néhány) általános megszólítási formánk. Éder Zoltánnal együtt feltehetjük az idézett kérdést: „Minek nevezzetek. . . kedves Polgártársam, hogy az emberi egyenlőség alapján szólhassunk egymáshoz ebben az újfajta társadalomban, és hogy megszabaduljunk a nyelvi kapcsolatteremtésben föl-fölbukkanó antidemokratikus hagyományoktól?”¹⁸

Es hogyan szólítják egymást a szereplők a mai vígjátékokban?

Típus	Példa	Előfordulás				
		I.	II.	III.	IV.	V.
1. Vezetéknév	<i>Tót</i>	+	-	-	-	+
2. Vezetéknév + <i>úr</i>	<i>Tót úr</i>	+	+	-	-	+
3. Jelző + vezetékn. + <i>úr</i>	<i>Kedves Tót úr</i>	+	-	-	-	-
4. Jelző + vezetékn.	<i>Kedves Tót</i>	+	-	-	-	-
5. Vezetéknév + <i>-ék</i>	<i>Tótiék</i>	+	-	-	-	-
6. Jelző + Vezetéknév + <i>-ék</i>	<i>Kedves Tótiék</i>	+	-	-	-	-
7. Jelző + asszonynev	<i>Kedves Tótné</i>	+	-	-	-	-
8. Rang + <i>úr</i>	<i>Hadnagy úr</i>	+	+	+	+	-
9. Jelző + fogl. + <i>úr</i>	<i>Kedves doktor úr</i>	+	-	-	-	-
10. Hat. + jelző + fogl. + <i>úr</i>	<i>Mélyen tisztelt őrnagy úr</i>	+	-	-	-	+
11. J. + fogl. + <i>úr</i> + <i>kérem</i>	<i>Méltóságos professzor úr kérem</i>	+	-	-	-	-
12. Bec. v. név + birt. szrag	<i>Tótockám</i>	+	-	-	-	-
13. Foglalk. + <i>bácsi</i>	<i>Postás bácsi</i>	+	-	-	-	-
14. Vezetéknév + <i>bácsi</i>	<i>Szücs bácsi</i>	-	+	-	-	-
15. Keresztnév	<i>Sándor</i>	+	+	+	+	+
16. Keresztnév + kics. képző	<i>Ágika</i>	+	-	-	+	+
17. Keresztnév + birt. szrag	<i>Lajosom</i>	+	+	-	-	-
18. J. + keresztnév + birt. szrag	<i>Édes jó Lajosom</i>	+	+	-	+	-
19. Keresztnév + <i>úr</i>	<i>Krisztoz úr</i>	+	+	-	-	-
20. J. + keresztnév + <i>úr</i>	<i>Kedves Kr. úr</i>	-	+	-	-	-
21. Becenév	<i>Dönci</i>	-	+	+	+	-
22. Keresztnév + toldalék	<i>Mariskám</i>	+	-	-	+	-
23. Rokonságnév	<i>(az) Apu</i>	+	+	-	-	-
24. Rokonságnév + <i>kérem</i>	<i>Anyu kérem</i>	+	-	-	-	-
25. Rokonságnév + bi. szrag	<i>Kislányom</i>	+	-	-	+	+
26. J. + rokonságnév + bi. szrag	<i>Kicsi lányom</i>	+	+	-	-	-
27. Rokonságnév kapcs. nélkül	<i>Fiam</i>	+	+	-	+	+
28. Fn.-ként mn. + b. szrag	<i>Kedvesem</i>	+	+	+	-	+
29. Névmás + fn.	<i>Te gyerek</i>	+	-	-	+	+
30. Személyes névmás	<i>Maga</i>	+	+	+	+	+
31. Régies szem. névmás	<i>(Kis)kegyed</i>	-	-	-	-	+
32. J. + névm. + rag	<i>Kedves mindannyiuk</i>	+	-	-	-	-
33. Fn. + b. szrag	<i>Asszonyom</i>	-	+	+	-	-
34. Szalonyyelvi	<i>Oszti bátyám</i>	-	-	-	-	+
35. Modoros	<i>Nagysád (szívem)</i>	+	+	+	+	+
36. Megszólítás helyett	<i>Kérem (szépen)</i>	+	+	+	-	+
37. Argó	<i>Óreglány</i>	-	-	+	+	-
38. Cím	<i>Fenség</i>	-	-	-	-	+

¹⁷ Fabricius-Kovács Ferenc: A nyelv szociális jellegéről (in.: Ált. ny. tan. VIII. 1972. 382.)

¹⁸ Éder Zoltán: Minek nevezzetek? (Népszabadság 1981. IV. 4. 6.)

A táblázat jól szemlélteti a típusokat, a gyakoriságot (azt, hogy az illető típus hány műben fordul elő) és a változást avval a megjegyzéssel, hogy a ma már használaton kívülre kerülő megszólításmódok vagy a tényleges megszólítást helyettesítő fordulatok a jellem, a függőségi viszony, a szituáció, a kor vagy a korszak jellegére utal az írói atmoszférateremtés fontos eszközeként. A „mélyen tisztelt. . .” formula ma már csak levélben, kérvényben használatos inkább.

A legtöbb drámabeli változat a mai köznyelvben, a választékos, udvarias nyelvhasználatban is megszokott (*Yvette kérem*), esetleg a mozgalmi vagy hivatalos érintkezésben (*elvtárs, kartárs*), ill. az igénytelenebb, olykor durva rétegben (*csaj*). Ez és az ehhez hasonló típusok terjednek az ifjúsági nyelvben is, onnan pedig tovább, jobban a kívánatosnál, behatolnak az irodalomba is, már nem mindig stilsztikumként, hanem szürkítve, rontva anyanyelvünket, egyszersmind a kommunikáció kulturáltságát. Feltehető, hogy a hanyag, nyegle megszólításmód, beszédmodor egyfajta nem kívánatos életszemlélet nyelvi magatartásban megnyilvánuló negatív jele. Ezért itt is felvetődik az írástudók felelőssége: melyik forma válik mintává, általánossá.

A melléknév típusai

A melléknév — amint a mennyiségi kimutatásnál látható — nem túlságosan jelentős számú, mintegy 6–9%-nyi értéket képvisel.

Osztályozása az előzőkhöz hasonlóan a jelentés és a funkció alapján lehetséges, ide számítva az alkalmilag főnévként használt mellékneveket, a melléknévi határozókat és az olyan melléknévi használatú szavakat, amelyek csak a megelőző szóval együtt fejeznek ki teljes melléknévi tartalmat.

A felsoroltakon kívül a komédiákban előforduló melléknevek érzékelhető, elgondolt vagy szokássá vált tulajdonságot, valamivel való ellátottságot vagy annak hiányát, nagyságot, mértéket, származást, valahová való tartozást, népet, nemzetet, rangot, állapotot, vallást, pártállást vagy időbeli vonatkozást fejeznek ki. A következő táblázat a 10. leggyakoribb melléknevet mutatja, majd ismét az egyedi szóalkotásokat sorolom föl.

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>jó</i> ⁹⁰	<i>jó</i> ⁵⁸	<i>jó</i> ⁵⁰	<i>édes</i> ²¹	<i>jó</i> ⁴⁷	<i>jó</i> ³⁵
2.	<i>kedves</i> ⁶⁸	<i>kis, kicsi</i> ⁴⁹	<i>kis</i> ³⁶	<i>helyes</i> ¹⁹	<i>nagy</i> ³⁹	<i>nagy</i> ²³
3.	<i>édes</i> ⁴⁸	<i>szép</i> ²⁴	<i>nagy</i> ²⁵	<i>jó</i> ¹⁸	<i>magyar</i> ³⁶	<i>fontos</i> ²¹
4.	<i>kis</i> ³⁴	<i>nagy</i> ²³	<i>új</i> ²³	<i>kedves</i> ¹⁵	<i>szép</i> ¹⁷	<i>walesi</i> ¹⁵
5.	<i>mély</i> ³²	<i>kedves</i> ²⁰	<i>szép</i> ¹⁹	<i>bal</i> ¹⁴	<i>új</i> ¹⁴	<i>új, amerikai</i> ¹²
6.	<i>nagy</i> ²⁹	<i>egész</i> ¹²	<i>régi, üres</i> ¹¹	<i>vékony</i> ¹²	<i>drága</i> ¹²	<i>nehéz, hülye</i> ¹⁰
7.	<i>szép</i> ²⁵	<i>régi, éves</i> ¹⁰	<i>óriási</i> ⁹	<i>kis</i> ⁸	<i>árva</i> ¹⁰	<i>királyi</i> ⁹
8.	<i>szabad</i> ²⁴	<i>kíváncsi</i> ⁹	<i>halk</i> ⁹	<i>igazi</i> ⁸	<i>irodalmi</i> ⁹	<i>szép, kedves</i> ⁸
9.	<i>kicsi</i> ¹¹	<i>rossz</i> ⁸	<i>fiatal</i> ⁷	<i>hangos</i> ⁸	<i>tróbi</i> ⁸	<i>udvari, bal</i> ⁷
10.	<i>fontos</i> ⁸	<i>családi</i> ⁷	<i>kedves</i> ⁸	<i>szegény</i> ⁷	<i>szegény</i> ⁸	<i>tűkos</i> ⁸

A fentiekből kitűnik, hogy a legjobban megterhelt (elkoptatott) melléknevek szinte mindenütt ugyanazok, mint a spontán beszédben: *jó, kis, nagy, édes* (átvitt értelemben), *szép*. Erre azonban dolgozatomban már idéztem a magyarázatot.

A különleges alakok ott fordulnak elő többségben, ahol a témának megfelelően vagy választékos a stílus (Fekete, Hubay) vagy népies, humoros (Örkény, Szakonyi).

Lássunk ezekből is egy néhányat!

I.: *lassú természetű, keléss seggű*³

II.: *egyszerűjéle, princfrancos*

III.: *gyászakupakos, titokpárás, újtörvényű*

IV.: *osztálytudatos, vederfejű*

V.: *csillagerejű, Nap-erejű, irányzatvezéeri, mélymagyar, mucsaelleses, vérmeleg, vitriolos (lélek)*

VI.: *hasfelmetszői, monogám (Nyugat), poligám (Kelet)*

A számnevek fajtái

A számnevek a grafikon alsó részén találhatók. Használatuk azonban a valóság mennyiségi viszonyát feltáró voltak miatt a szépirodalomban is nélkülözhetetlen. Típusait a leíró nyelvtan kategóriáit figyelembe véve állapítottam meg: tőszámnév, sorszámnév, törtszámnév, illetve határozott és határozatlan, továbbá azok a számnevek, amelyek (rendszerint toldalékos alakban) főnévként állnak (*ketten*).

A gyakorisági táblázat most csak az első öt adatot tartalmazza:

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>két</i> ²⁵	<i>három</i> ¹¹	<i>három</i> ²⁰	<i>egy</i> ⁸	<i>két</i> ¹⁰	<i>két</i> ⁴⁰
2.	<i>egy</i> ¹³	<i>18, 19</i> ¹⁰	<i>egy</i> ¹⁶	<i>két, 1</i> ⁷	<i>ezer, 1</i> ⁸	<i>3, néhány</i> ¹²
3.	<i>ketten</i> ⁸	<i>sok</i> ⁹	<i>hatszáz</i> ¹³	<i>négy</i> ⁶	<i>több</i> ⁷	<i>első</i> ¹¹
4.	<i>3, 4</i> ⁷	<i>egy</i> ⁶	<i>első</i> ¹¹	<i>több</i> ⁴	<i>legtöbb</i> ⁶	<i>sok</i> ¹⁰
5.	<i>több</i> ⁵	<i>5</i> ⁵	<i>másfél</i> ⁷	<i>2, 10</i> ²	<i>2, 5</i> ⁵	<i>2, 20</i> ⁸

A névmások fajtái

A névmások gyűjtése okozta a legtöbb problémát, mert „önmagukban nincs határozott jelentéstartalmuk. Ezt csak az adott beszédhelyzetben nyerik el valamivel való azonosítás, valamire utalás révén. . . Jelentéstartalmuk általánossága ellenére gyakran használt szavak, mert sokféle tartalom kifejezésére alkalmasak.”²⁰ Az előzőkből kitűnik, hogy sokuk meghatározása csak az adott szituációban lehetséges.

A másik nehézség az, hogy többször az Értelmező Kéziszótár címszava egyben a névmás ragos alakja is (pl.: 5. oldal: „a d d i g mut. hsz., az a z névm. ragos alakja is”) Továbbá gond, hogy a különböző alakváltozatokat (*amaz, ama, ez, e*) egy vagy két típusnak tekintse-e a kutató, jóllehet ebben a kérdésben állást foglal a Gyakorisági Szótár Gyűjtési Utasítása.

A fentiek fontosnak tartott feltárása után jelzem, hogy a kimutatásban — helyenként meglehetősen önkényességgel — mit vettem önálló típusnak. Ezek a következők: a személyes névmások egyes és többes számú alakjait, beleértve az udvarias formákat (*magá, ön*) és a ma már kevésbé használatosakat is (*kegyed*), az előzők ragos alakjait (a *bennünket, minket* formát két szónak számítva), a birtokos jelzőként álló személyes névmást (a *mi* fiunk), a birtokos személyjeles alakot (*önöké*), a birtokos névmás valamennyi fajtáját, külön a visszaható birtokos névmást (*saját*). A kölcsönös névmást ragos alakjaival együtt csak egynek számítom, ugyanúgy a visszaható alakokat, de önálló szöveg-szóként a nyomatékos formát (*énmagam*) és a birtokjeleset (*magamé*).

A mutató névmás előbb már jelzett változatait (*az, azon*. . .) egyes és többes számban önálló szövegszónak, ragos alakjait (*azt, ebbe*) és azonosító nyomatékos formáit

¹⁹ Deme László: A nyelvről — felnőtteknek. Bp., 1966. 124.

²⁰ Papp Ferenc: Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje (in.: Ált. ny. tan. 11. 1964. 69.)

(*ugyanaz*) szintén külön típusnak vettem. A kérdő névmást és ragos alakjait mindkét számban típusnak tekintettem (*kivel?*, *kiket*). A vonatkozó névmás *a*-val kezdődő alakjait (*aki*) és a kérdő névmással nyelvtani homonimát alkotó formáit szintén, de itt a ragos alakokat nem számítottam önállóknak.

Külön csoportot képeznek a határozatlan és az általános névmások. Itt szintén nem választottam külön a ragozottakat. Végül csoportképzők a főnévként és a határozóként álló névmások (*minden*, *olyan*).

Gyakran áll névmás mondatzszerű szerepben vagy töltelékszóként (... *meg minden*). Ezeket az összesítésbe nem vettem be, mert nem helyettesítenek sem mondatot, sem mondatrészt.

Az alábbiakban megadom a leggyakoribb névmások listáját, melyben az összehasonlíthatóság kedvéért a ragos és a ragtalan alakokat összesítettem. (Egyébként csak így felel meg az előbbi gyakorisági sorozatoknak.)

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>ez</i> ¹⁹⁵	<i>az</i> ²³⁷	<i>ez</i> ²¹⁴	<i>én</i> ⁷⁰	<i>az</i> ²⁰⁰	<i>ez</i> ¹³⁷
2.	<i>az</i> ¹⁷⁴	<i>ez</i> ²¹⁹	<i>az</i> ¹⁹³	<i>mi</i> ? ⁶⁹	<i>ez</i> ¹⁵⁷	<i>az</i> ¹⁰¹
3.	<i>mi</i> ? ¹³⁷	<i>én</i> ¹²⁹	<i>mi</i> ? ¹²⁰	<i>az</i> ⁶⁷	<i>én</i> ¹²⁶	<i>mi</i> ? ⁹⁵
4.	<i>én</i> ¹³¹	<i>mi</i> ? ¹⁰³	<i>én</i> ¹¹⁸	<i>te</i> ⁵¹	<i>mi</i> ? ⁷⁹	<i>én</i> , <i>maga</i> (sz.) ⁷⁵
5.	<i>valami</i> ⁶⁸	<i>maga</i> (sz.) ⁷²	<i>e</i> ¹¹⁷	<i>maga</i> (vi) ⁴⁹	<i>maga</i> (sz.) ⁵⁵	<i>ön</i> ³⁸
6.	<i>ő</i> ⁴⁷	<i>ami</i> ³⁴	<i>maga</i> (sz.) ⁵⁴	<i>ez</i> ⁴⁶	<i>ön</i> ⁵⁴	<i>maga</i> (vi) ³⁷
7.	<i>maga</i> (vi) ⁴⁶	<i>minden</i> ³³	<i>mi</i> (sz.) ⁴²	<i>aki</i> ³²	<i>aki</i> ³⁶	<i>ki</i> ? ³⁶
8.	<i>semmi</i> ⁴²	<i>maga</i> (vi) ²⁷	<i>ki</i> ? ³⁷	<i>mindenki</i> ¹³	<i>ami</i> ²⁹	<i>ő</i> ³²
9.	<i>aki</i> ³³	<i>mi</i> (sz.) ²⁶	<i>aki</i> ²⁸	<i>mely</i> (vo) ²⁸	<i>amely</i> ¹⁹	<i>aki</i> ³¹
10.	<i>olyan</i> (hat) ¹⁸	<i>semmi</i> (fn) ²⁵	<i>ami</i> ²⁴	<i>minden</i> ¹¹	<i>ki</i> ? ¹⁸	<i>minden</i> (fn) ³⁰

A felsorolás, amely azt tükrözi, hogyan tipizáltam a névmásokat, a korábbi számitásokat teszi egyértelművé. A táblázat pedig összehasonlítható a már idézett gimnáziumi tankönyvben található listával, amely „A névmások gyakorisága szövegben” cím alatt látható. (Sajnos nem világos, milyen szövegekről van szó!) Az ugyanott levő oszlopdiagram adatai szerint a sorrend a következő: mutató, személyes, vonatkozó, kérdő, határozatlan, általános, visszaható, kölesönös és birtokos. Az első négy adatnak majdnem teljesen megfelelnek az általam vizsgált korpuszok. Az első tíz között birtokos és kölesönös névmás nincs, ez azt bizonyítja, hogy helyük a drámában is a rangsor alján keresendő. Ugyanakkor mindenekelőtt a személyes névmások használata mutat rá a beszédben és a drámában egyaránt arra, hogy „a kommunikációs szituációt jelentős mértékben meghatározza a beszélők szociális státusza, és ez a meghatározottság a nyelvi performanciában is megnyilvánul”.²⁰ Például a replikában az *ön* és a *kiskegyed* oppozíciója a szereplők helyzetét, rangját, alá- és fölérendeltségét egyértelműen tükrözi. Az utóbbi még a nemét is.

Az igenevek típusai

Az igenevek csoportosítása kézenfekvő: főnévi, melléknévi, határozói. Ez utóbbival átléptem a névszók körét, de teljessé tettem az igeneveket. Az eddigi kimutatásokban és a grafikonon összesített értékük szerepel, most azonban elkülöníttem őket.

A főnévi igenev gyakorisági részlistája (az első öt felsorolása):

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>mondani</i> ²⁰	<i>mondani</i> ⁷ <i>lenni</i> <i>tudni</i>	<i>lenni</i> ¹³	<i>mondani</i> ⁵	<i>írni</i> ¹⁷	<i>beszélni</i> ¹⁰
2.	<i>lenni</i> ⁹ <i>tudni</i>	<i>menni</i> ⁶ <i>alkudni</i>	<i>élni</i> ¹¹	<i>kihangsúlyozni</i> ⁴ <i>súlyozni</i> <i>rávilágítani</i> <i>vitatkozni</i> ³	<i>lenni</i> ¹⁶	<i>mondani</i> ⁹
3.	<i>aludni</i> ⁸ <i>ásítani</i>	<i>nézni</i> ⁵ <i>csinálni</i> <i>elmenni</i> ⁴ <i>igyekezni</i> <i>telefonálni</i> <i>vezetni</i> ³	<i>venni</i> ⁷	<i>beszélni</i> ² <i>kivitatni</i> <i>közlekedni</i> <i>besúgni</i> ¹	<i>mondani</i> ¹⁵	<i>látni</i> ⁷
4.	<i>csinálni</i> ⁷	<i>igyekezni</i> <i>telefonálni</i> <i>vezetni</i> ³ <i>beszélni</i> <i>fájni</i>	<i>szűrni</i> ⁵ <i>ütni</i> <i>vágni</i> <i>tenni</i> ³ <i>tudni</i> <i>enni</i>	<i>beszélni</i> ² <i>kivitatni</i> <i>közlekedni</i> <i>besúgni</i> ¹	<i>tudni</i> ¹⁴	<i>lemondani</i> ⁶
5.	<i>ülni</i> ⁶	<i>igyekezni</i> <i>telefonálni</i> <i>vezetni</i> ³ <i>beszélni</i> <i>fájni</i>	<i>szűrni</i> ⁵ <i>ütni</i> <i>vágni</i> <i>tenni</i> ³ <i>tudni</i> <i>enni</i>	<i>beszélni</i> ² <i>kivitatni</i> <i>közlekedni</i> <i>besúgni</i> ¹	<i>érvényesülni</i> ⁹	<i>megölni</i> ⁵

A melléknévi igenév fajtái: folyamatos, befejezett, beálló. Leggyakrabban az első kettő használatos a drámában, mint a spontán beszédben. A befejezett melléknévi igenév egy része elindult a melléknévvé válás útján. A beálló melléknévi igenév ritkán fordul elő. Mind a köznyelv, mind a replika szerzője szívesebben él a körülírással.

Tekintve, hogy az egyes típusok mennyiségileg nagyon eltérnek egymástól, egy táblázaton ezt is bemutatom:

Típus	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
folyamatos	41	24	58	41	95	53
befejezett	68	30	47	22	84	47
beálló	—	—	—	1	2	1

És most a melléknévi igenevek leggyakrabban előforduló típusainak listája következik. A táblázatba bekerült egy néhány egyszeri alak is, azok viszont egyediségükkel hatásosak igazán (ez a hatás indokolta az egyszer előfordulók közül a kiválasztást).

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>tisztelt</i> ³¹	<i>töltött</i> ³	<i>halott</i> ⁶	<i>való</i> ⁸	<i>tisztelt</i> ¹¹	<i>álló</i> ⁶
2.	<i>álló</i> ³ <i>sült</i>	<i>átszellemült</i> ²	<i>kapható</i> ³ <i>nyitott</i> <i>nyíló</i> <i>ismert</i>	<i>dolgozó</i> ⁵	<i>való</i> ⁶	<i>levő</i> ⁴
3.	<i>szeretett</i> ² <i>sugárzó</i>	<i>jövő</i> ²	<i>enyhítő</i> ² <i>használt</i>	<i>kinyújtott</i> ³	<i>nyugodi</i> ³	<i>élő</i> ³ <i>átvágott</i>
4.	<i>áldott</i> ² <i>átkozott</i>	<i>foglalt</i> ² <i>megboldogult</i>	<i>izzó</i> ² <i>készülődő</i>	<i>elmélyült</i> ² <i>haladó</i>	<i>nyitott</i> ² <i>tartozó</i>	<i>berendezett</i> ² <i>halott</i>
5.	<i>érezhető</i> ² <i>eltöltött</i>	<i>múlt</i> ² <i>nyitott</i>	<i>tekintendő</i> ¹	<i>jövendő</i> ¹	<i>neofalu</i> ¹ <i>mentő</i>	<i>negálandó</i> ¹

A határozói igenevek legnagyobb része (természetesen) a zárójeles utasításban fordul elő, ahol a szereplő cselekvésére, lelkiállapotára, beszédmódjára stb. vonatkozó intenciókat közöl a szerző. Íme az első öt helyen álló határozói igenév:

Sz.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	<i>töprengve</i> ⁴	<i>nézve</i> ⁵	<i>írva</i> ³	<i>súgva</i> ¹⁰	<i>beszélve</i> ³	<i>csodálkozva</i> ⁷
2.	<i>látva</i> ⁴	<i>aggódva</i> ⁴	<i>skandálva</i> ²	<i>kiabálva</i> ⁸	<i>úlnódve</i> ²	<i>nevetve</i> ⁵
3.	<i>rajongva</i> ³	<i>kuncogva</i> ⁴	<i>susogva</i> ²	<i>csodálkozva</i> ⁴	<i>suttogva</i> ²	<i>meggyőződve</i> ⁴
4.	<i>megrendülve</i> ²	<i>mosolyogva</i> ⁴	<i>állva</i> ²	<i>szégyenkezve</i> ⁴	<i>pusmogva</i> ¹	<i>futva</i> ³
5.	<i>aggódva</i> ²	<i>ülve</i> ²	<i>gyanakodva</i> ²	<i>kikelve</i> ²	<i>jelezve</i> ¹	<i>morogva</i> ²

A szófajok gyűjtése, osztályozása közben fölfigyeltem a h i b á s s z ó l a k o k r a. A hibák egy része helyesírási, másik része nyelvhelyességi. A stílus negatívumai (töltekezés, fölösleges ismétlés, képzavar stb.) nem tartoznak a gyakorisági vizsgálat körébe.

Az alábbi táblázat a típusokat mutatja egy-egy példával. Megjegyzendő, hogy a magánhangzók időtartamának a szabályostól eltérő jelölése lehet sajtóhiba, ritkábban esetleg költői szándékosság, itt mégis hibaként könyvelem el.

Sz.	Hibatípus	Példa	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.	mgh. időtartama:	<i>bir, tetű, sűrű</i>	—	—	+	—	—	—
2.	ikes igerag:	<i>feldühödök, fázok</i>	—	—	+	—	—	—
3.	egybeírás:	<i>mégsincs, jánoshegyi</i>	—	—	+	—	—	—
4.	kezdőbetű:	<i>Szilveszter (ünnep)</i>	—	—	+	—	+	—
5.	ige in. helyett:	<i>(nem szabad) kiderüljön</i>	—	—	—	—	—	+
6.	tulajdonnév:	<i>Dáde-ro, Donzsuan</i>	—	—	+	—	—	—
7.	fölszemes igekötő:	<i>bebiztosít</i>	—	—	—	+	+	+
8.	körülírás:	<i>irányt vesz</i>	—	—	—	+	—	+
9.	igenév ige helyett:	<i>értesülve van</i>	—	—	—	+	—	+
10.	névutó rag helyett:	<i>tolmácsolni valaki felé</i>	—	—	+	+	—	—
11.	a névelő bizonytalansági		+	+	+	+	+	+

A nyelvhelyességi hibáknak (7—11.) hírértékük van vagy lehet, hiszen a hivatalos vagy a mozgalmi zsargon használata jellemezhet egy-egy vígjátéki hőst, antihőst. Alkalmas arra, hogy az író így is elidegenítse a többi szereplőtől (és persze a nézőtől) a nagyképű tudálékost, a hajbókolót, a hatalmával visszaélőt stb. Az ilyen típusú hibák tehát mindig szándékosak, a szerzői utasításban soha nem fordulnak elő — mint erről már szóltam.

A szavak megoszlása társadalmi rétegek szerint

„A nyelv nem egy-egy társadalmi osztályé, társadalmi csoporté, hanem az egész közösségé. Ennek ellére a társadalmat alkotó csoportok, rétegek az irodalmi és a köznyelvi szavaktól eltérő — vagy más értelemben használt szavak, kifejezések alkalmazásában különböznek egymástól.”²¹ Ilyen módon figyelhető meg a nyelv függőleges tagozódása.

A drámában, ahol a leíró rész hiányzik, különös jelentősége van a kornak, témának, helyzetnek, jellemnek megfelelő rétegyelvi szavak használatának. Így teremtheti meg az író — még a jelzett színpadon is — a valóság illúzióját, a hitelességet. Sokszor a nyelv sajátosságai fejezik ki a konfliktus lényegét, fedezik vagy fedeztetik fel a nézővel a szereplő őszinteségét, olykor esetleges álnokságát.

A vígjáték nyelve abban is hasonlít a spontán beszédhez, hogy bátran keverednek benne a különböző nyelvi rétegek.

²¹ Deme László i. m. 124.

Mozgalmi és hivatalos szavak, fordulatok

IGE

- I.: —
 II.: *káderez, manipulál*
 III.: *elnököl, kizár (ja a fellebbezést)*
 IV.: *csatlakozik, tudatosít, viszonyul, (önkritikát) gyakorol*
 V.: *bebiztosít, nyilatkozik, ütemez, megválaszol*
 VI.: *kieszközöl, (írásba) foglal, beidéztet, felosztal*

FŐNÉV

- I.: —
 II.: *folyószámlacsoport, hatóság, szeminárium*
 III.: *feketelista, propaganda-főnök, priusz, népfőlkelő*
 IV.: *álláspont, illetékes, meglátás, káderjelentés, profil*
 V.: *falujárás, kollektíva, közgyűlés, lözung, kulák*
 VI.: *ellenzék, szükségállapot, liberalizmus, platform*

MELLÉKNÉV

- II.: —
 III.: *felső (vezetés), illetékes, parancsuralmi (rendszer)*
 IV.: *baloldali (elhajlás), döntő, ütemes (taps), szociális*
 V.: *szocial, urbánus, békeharcos ellenjorradalmi, közhasznú*
 VI.: *civil, közös (platform), illetékes*

Szakmai szók

IGE

- I.: *dobozol*
 II.: *skálázik, becseng (a telefon)*
 III.: *bemosakszik, denunciál, dedikál, elnapol, recitál*
 IV.: —
 V.: *kollektívizál, garantál, tolerál, citál, expanderezik*
 VI.: *rekapitulál*

FŐNÉV

- I.: *cholesterin, hallószerv, jövedelemkiesés, margóvágó*
 II.: *álpátosz, motívum, szinpadnyílás, dialógus*
 III.: *ars poetica, motívum, paranoia, deliquens, iudicium*
 IV.: *tananyag, szimbólum, zsírsavó, keresztmetszet (ir. műben)*
 V.: *testület, akcidenca, tantième, emocionáltság, parabola*
 VI.: *bérmkimutatás, dologház, coitus interruptus, liberolizmus*

MELLÉKNÉV

- I.: *extra, klimatikus, ötcolos*
 II.: *igazgatósági, szimfonikus, önhajtós*
 III.: *depressziós, hányásos (migrén), reprezentatív, személyzeti*
 IV.: *dialektikus, dékáni (hivatal), expeditív, fejjelmi (vétség)*
 V.: *anonim, cosmico-lirai, hamis (tudat), irracionális, primér*
 VI.: *antiszemita, csonkítási (kísérlet), puritán, viktoriánus*

Népies szók, kifejezések

IGE

- I.: *potyorog (a borsó), szőrcsög (a pipa)*
 II.: —
 III.: *elvész, elmégy, kéne, (kedve) szottyán*
 IV.: *bök, istápol, kérd, lerí, meglel, pöttyög, szapul*
 V.: *kibök, jelentem, jelöntem, kő (= kell), vótam, gyütt, megyök*
 VI.: *kéne, kipucol*

F Ő N É V

- I.: *lajt, katin*
 II.: *ágyás, bögy, csuda, ménkü*
 III.: —
 IV.: *pápaszem, pereputty, rosseb*
 V.: *mestör, embör, vella, éccaka, tévébül, lölkit, lelköket*
 VI.: —

M E L L É K N É V

- I.: —
 II.: —
 III.: *pörge, szapora*
 IV.: —
 V.: *ölég, idegön, messzi, népnemzöti, szölid, szöllemi, szellöm*
 VI.: *harminclábnyi*

S z a l o n n y e l v i s z a v a k

I G E

- I.: *gratulál*
 II.: *csipeget (eszik), (el)diskurál, örvend(ek)*
 III.: *levizítel, méltóztat*
 IV.: *gratulál, honorál*
 VI.: *árfarud, bocsátkozik, kondoleál, örvend*

F Ő N É V

- I.: *dizskréció, garden party, kebel*
 II.: *desszertesvilla, elegancia, frizsider(!), idea, parti*
 III.: *ceremónia, toalett(szer)*
 IV.: *szívecském, úrihölgy, úrifüü, úriember*
 V.: *boutique, kunszt, portré, sikk*
 VI.: *búcsúsor, etikett, hölgy, liezon, szalon*

M E L L É K N É V

- I.: *dizskkrét*
 II.: *familiáris, misz, ress*
 III.: *disztíngvált*
 IV.: —
 V.: *antik, cuki, manyifik, nagybecsü, privát*
 VI.: —

A r g ó, v u l g á r i s, d u r v a s z a v a k, k i f e j e z é s e k

I G E

- I.: *belebödül, derogál, molesztál, passziózik*
 II.: *becsavarodik, bedilizik, eltöl, kifúj, rumlizik, trógerol*
 III.: *beköp, betart, (rá)bámul, dekkol, megkrepál, strapál, röhög*
 IV.: *beledöglük, kinyal, kicsinál, leéget, meglép, nyalókázik*
 V.: *darál (hadar), lazít, profeciál, shoppingol, songozik*
 VI.: *átdob, esz(i a fene), eljár (a szája), kibelez, „lefejszik”*

F Ő N É V

- I.: *árnyékszék, budi*
 II.: *alak, bulizás, cucc, diji, frász, pali, pasas, poja, tay*
 III.: *döghatál, fene, garni, hanta, sítü, smasszer*
 IV.: *alak, blamázs, jenéknyaló, mutter, proli, spicli, stréber*
 V.: *csaj, dohány, duma, mutter, nagymenő, slamasztika, ürge*
 VI.: *kurva(álkodás), kupleráj, letolás, segg, szar(házi), zсарu*

M E L L É K N É V

- I.: *jéllülye*
 II.: —
 III.: *baromi, facér, link, potom, unszimpatikus, zsenáns*
 IV.: *csahos, ganéj, fejes, piszkos (csirkefogó), nyalós*
 V.: *bagatell, gügye, hülye, marha, potom, zabálnivaló*
 VI.: *bolond, hülye, kurva, szarevő, őrült*

A felsorolt rétegnyelvi szók bizonyos tendenciáka mutatnak anélkül, hogy a teljességet tartalmaznák.

A mozgalmi, a hivatalos és a szakmai szókincs elkülönítése nagyon nehéz, hiszen egy-egy szó, kifejezés legtöbbször mindhárom réteg tulajdonságát, használati értékét magán viseli egyszerre. A par excellence mozgalmi szók nem ritkán elkoptatottak, fráziszzerűek (*dönt, káderez*), illetve nyelvileg hibásnak (*bebiztosít, rááll a témára*).

A szakmai szók a legkülönbébb szak- és tudományágak körébe tartoznak, jó részük a köznyelvben is szinte állandóan használatos (*manipulál, tananyag, szimbólum*). Nagyon sok köztük az idegen szó, melyek egy része nemzetközi, másik része a szűkebben vett terminus technicus (*ultima ratio, coitus interruptus*). Számuk valamennyi darabban jóval több a felsoroltnál, hiszen itt csak néhányat kívántam a példa kedvéért bemutatni. A megfelelő szófajoknál felsorolt típusok (katonai, orvosi, jogi stb.) nagyobb hányada szintén szakszó. Megfigyelhető ugyanannak a néhány szóalaknak az ismétlődése a különböző művekben: *manipulál, esztétikai, ars poetica*.

Az argó, a vulgáris és a durva szavak használata terjed, közöttük már szinonimasor is található (*pali, pasas, poja* stb.). Legtöbbjük nem kívánatos eleme ékes, édes anyanyelvünknek sem a beszédben, sem a színpadon. Bár evvel kapcsolatban megfontolandók Abody Béla gondolatai: „Az a kérdés, hogy az adott drasztikus szónak van-e esztétikai funkciója, vagy nincs. Ha nincs, elvetendő, de nem azért, mert drasztikus, hanem azért, mert felesleges. Ha van funkciója, üdvözlendő, de nem azért, mert drasztikus, hanem azért, mert kifejező.”²²

A népies szavak száma nem nagy. Többségük nem eredeti tájszó, hanem alakváltozat (*csuda, kéne, kérd*). A Fekete Sándor-darab kifejezése csaknem mind erőltetett álnépies alak, többször két változatban (*lölkit, lelköket*), hiszen a vígjátékban városi ember játszik, „pusztafit”.

A részben idegen eredetű szalonnnyelvi szavak (*vizítel, honorál, liezon*) kihullóban vannak. Néha előfordul, hogy az írásban még az idegen változat él (*boutique*), bár ezt a Helyesírási tanácsadó szótár nem tartalmazza. Van ebben a kategóriában olyan fordulat is, amely nem igazi szalonnnyelvi (*átfárad, lakosztály, örvend*), de finomkodó használata azzá teszi, vagyis a szöveggörnyezetben (és csak ott) dől el hangulati — így rétegnyelvi — értéke.

Összegezés

A vizsgált drámákban levő szövegszavak mennyisége lehetővé tette, hogy bizonyos számtításokat végezzek, megállapításokat tegyek, típusokat, tendenciákat érzékeltessék. Kettőt ismételtelen kiemelek. Egyrészt a mai magyar drámák szóhasználatukat tekintve egymáshoz nagy hasonlósággal építkeznek. Erre a legjobb bizonyíték az egymást több ponton fedő grafikon. Másrészt többször utalhattam a spontán beszéddel való érintkezésre, s bár a Szende Tamás által vizsgált és összehasonlításul szolgáló beszéd nem azonos a köznyelvvvel, ez a tény így is figyelemre méltó.

²² Abody Béla gondolatát idézi Nagy Ferenc: *Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum* (Nyr. 93 [1970.]: 129.)

A mennyiségi hasonlóság ugyanakkor minőségi különbséget is jelent, hiszen a művekben ábrázolt világ sosem azonos a primér valósággal. A kettőt egymástól egy jelrendszer, itt éppen a művészi nyelv különbözteti meg. Az epikai, főként pedig a lírai műnem esetén ez a különbség sokkal szembetűnőbb, mint a vígjátékban. Ott a nyelvi rendszer minőségibb változata jelenik meg, a jelek gyakrabban szimbolikusak, mint ikonikusak, a szóhasználat egyedibb, kevésbé konvencionális. (Nem véletlenül vetődik fel éppen ezért a lírával kapcsolatban a közérthetőség kérdése. Ugyanez a dráma nyelvével kapcsolatban igen ritkán !)

A mai magyar vígjáték nyelve — mindenekelőtt a dialógusokban megjelenő szöveg az itt és most változó viszonyok érzetét keltve fölemeli a nézőt-olvasót egy sűrítettebb világba, hogy ezáltal visszavezethesse oda, ahol él, azaz jobban megismertesse önmagával és a világgal. Így tárul föl előttünk elsődlegesként az adott kor (napjaink) társadalmi valósága, így látjuk — halljuk magunkat, szomszédainkat, barátainkat megalázkodni a rangosabb előtt, minden kapcsolatot „leértékelve” órákat — életet tölteni a tévé előtt, karrierhatalomra törekedni bármi áron, néha pedig tisztán szeretni — várni a másokra, mint Júlia Bálintra. . .

És mit tehet ehhez a „dézsavű” élményhez a szógyakorisági vizsgálat, a statisztika? Azt hiszem, a műélvező olvasó számára többé-kevésbé rejtve maradó másik oldalt: a társadalmi valóság leképezését, immár esztétikai szempont nélkül. Ez természetesen nem helyettesíti, hanem kiegészíti az előzőt, bizonyossá teszi az intuíciónkat.

Milyen hát a mai magyar vígjáték nyelve? — Ellentmondásos.

G a z d a g és s z e g é n y egyszerre. A jelek számát tekintve gazdag, a típusok számát tekintve kevésbé. Helyenként egészen szegényes, közhelyszerű, elkoptatott. Erre a legjobb példát a leggyakoribb melléknemek adják (*jó, kis, nagy, kedves, édes*), illetve az igen megterhelt igék (*van, tud, néz, lesz, csinál, kell*).

K ö l t ő i és k ö z ö n s é g e s aszerint, hogy ki hol kivel miről beszél. Függetlenül attól is, hogy versben vagy prózában szólal-e meg. Az előzőre szép példa a Hubay-darab több részlete, a közönségességgel kapcsolatban elég az előbb felsorolt vulgáris és durva szavakra utalni.

V á l a s z t é k o s és h i b á s. Választékos, olykor nagyképű is a jogi nyelv megszólaltatója, élvezetesek Örkény szerzői utasításai. A nyelvi hibák, köztük az álnépies, tehát hamis szóalakok segítségért kiáltanak, ízlésünkre, nyelvérzékünkre, ismereteinkre, felelősségünkre apellálnak. Ugyanakkor sokszínű a megszólításmód és a névadás.

H i v a t a l o s (k o d ó) és h u m o r o s. Az őrnagy, a bíró, a rendőr, a magánakadémia „mestere”, a talpsimogató diák sokszor életidegen, visszataszító nyelven szól, ugyanakkor meghatóan kedves-humoros a postás stílusa és feledhetetlenek a három királyok.

A „milyen?” kérdésre a végső válasz az lehet — sok számolással és a számok értékelésével, elemzésével bizonyítva, ami az induláskor feltételezés volt: a XX. századi magyar dráma nyelve hasonló az élőbeszédhez. Közelít hozzá a szófajok és típusainak előfordulásában, arányaiban. Szinte azonosak a leggyakrabban előforduló nyelvi elemek. Hasonló az a tendencia, hogy a különböző nyelvi rétegek keveredésekre egyre nagyobb teret hódítanak az igénytelen, durva és az argóbéli szavak, kifejezések.

És hasonlít abban is a vígjáték nyelve a spontán beszédre, hogy ellentmondásos: gazdag és szegény, költői és köznséges, választékos és hibás, hivatalos(kodó) és humoros egyszerre. Vagyis milyen? — Ellentmondásos, tehát emberi. És ez a legnagyobb értéke!

Irodalom

- Balázs János: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében (in: Ált. nyelv. tan. I. Akadémia Budapest, 1963.) 38–1.
- Bécsi Tamás: Dráma modellek és a mai magyar dráma. Bp. 1974. 384.
- Bencédy – Fábrián – Rácz – Velcsovnyé: A mai magyar nyelv. Bp. 1974. 507.
- Bodrogligeti András: A szókészlet (in.: Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Bp., 1972. 63–83.
- Deme László: A nyelvről – felnőtteknek B.p 1966. 124.
- Déry Tibor: Talpsimogató (in.: Színház) Bp. 1976. 17–30.
- Éder Zoltán: Minek nevezzelek? (Népszabadság 1981. IV. 4. 6.)
- Erki Edit: Groteszk és valóság (Kritika 1974. [12.] 12.)
- Fabricsius-Kovács Ferenc: A nyelv szociális jellegéről (in.: Ált. ny. tan. VIII.) 1972. 382–386.
- Fekete Sándor: Akar-e Ön írni? avagy a Herkules-Akadémia (in.: Rivalda) Bp. 1974. 229–317.
- Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? Bp., 1968. 275.
- Golovin: Opüt primenyényija korreljácionnogo analiza v izucsénii jazuka (in.: Voproszű sztatyisztyicseszkoj sztyiisztyiki) Kiev, 1974. 264–180.
- Hernádi Gyula: Hasfelmetsző Jack (in.: Rivalda) Bp., 1980. 175–284.
- Honti Mária-Jobbágné: Magyar nyelv a gimnáziumok II. o. számára. Bp., 1980. 199.
- Hubay Miklós: Egy szerelem három éjszakája (in.: Hősökkel és hősök nélkül) Bp., 1965. 114–86.
- Hubay Miklós: A dráma autonómiája és a drámaírói hivatás Népszabadság 1981. IX. 20. 7.
- Hubay Miklós: Mitől lesz magyar a nemzet színháza? Élet és irodalom 1982. II. 26. 3.
- Illés Jenő: Hubay Miklós színházi műhelyében (Kritika, 1978. (4) 15.
- Kalmár László: Matematikai és nyelvi struktúrák (in.: Ált. ny. tan. II; 1964. 312–20.)
- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 280
- Kelemen József: A nyelvvel kapcsolatos halmazok matematikai értelmezésének kérdése (in.: Ált. ny. tan. II.) 1964. 274–85.
- Kelemen József: Gyűjtési utasítás a Mai Magyar Nyelv Gyakorisági szótára gyűjtői részére. Bp. 1970. 156.
- Lázár István: Örkeny István. Bp., 1979. 340.
- Lotmann: Szöveg, modell, típus Bp. 1979. 409.
- Lotz János: Nyelvészeti szimbólum teszi az embert. Nyr. 97 1973. 128–34.
- Lőrincze Lajos: „Kis” figyelmet kérek (in.: Anyanyelvi kaleidoszkóp) Bp., 1973. 139.
- Lukács György: A történelmi regény. Bp., 1977. 493.
- Lukács György: A drámai forma elvi kérdései (in.: Művészet és társadalom) Bp., 1968. 207–47.
- Magyar Értelmező Kéziszótár Bp. 1975. 1550.
- Marcus Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Bp. 1980. 207–48.
- Mész Lászlóné: Mai magyar drámák. Bp., 1980. 193.
- Mész Lászlóné: Hét komédia. Bp. 1981. 245.
- Mištrik: Egzakt módszerek a stilsztikában (in.: A nyelvtudomány ma) Bp., 1972. 410–80.
- Müller Charles: Einführung in die Sprachstatistik. Berlin, 1972. 3022.
- Nagy Ferenc: Kvantitatív nyelvészet. Bp., 1972. 210.
- Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980.; 276.
- Nagy Ferenc: Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum. Nyr. 93 (1970.) 129–40.
- Nagy Péter: Hernádi Gyula: Királyi vadászat (Kritika, 1977 (2.) 16.
- Nyelvművelő kézikönyv. Bp., 1980.
- Papp Ferenc: Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje (in.: Ált. ny. tan. 11. 1964. 69–87.)
- Péczeli László: Bevezetés a műelemzésbe. Bp., 1973. 250.
- Simonyi Zsigmond: Az alárendelő kötőszók I–II. Bp., 1882.
- Soltész Katalin: Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában (in.: Ált. ny. tan. I. (1963.) 247–70.
- Szabó Zoltán: A magyar stilsztika nyelvemléleti alapjai Kolozsvár 1977. 215.
- Szakonyi Károly: Agáshiba (in.: 30 év sorozat) Bp., 1980. 203–74.
- Szende Tamás: A szó válsága. Bp., 1979. 217.
- Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Nyelvtudományi Értekezések 81. Bp., 1973. 72.

- Szigeti József: Az értelmes életről és a művészet értelméről (in.: *Esztétikai olvasókönyv*) Bp., 1980. 499–506.
- Sziládi János: Történelmi drámák — mai vígjátékok. Színház 1970/10. 12–5. Színházi Kislexikon Bp., 1969.
- Örkény István: Tóték (in.: *Mai magyar drámák* (Bp., 1967. 128–79.
- Tarján Tamás: Realizmus, pártosság, népiség a mai magyar drámában (in.: *A realizmus az irodalomban*) Bp., 1979. 242–97.
- Terestyéni Tamás: A beszéd és a tömegkommunikációs eszközök in.: *Ált. ny. tan. VIII.* (1972.) 176–205.
- Tizenöt év magyar irodalma: A dráma (Látóhatár 1975. júl. 164–94.)
- Ungvári Tamás: Poétika. Bp., 1976. 663.
- G. Varga Gyöngyi: A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről (in.: *Ált. ny. tan. VIII.* 1972. 308–327).
- Vasy Géza: Realizmus, népiség, pártosság a mai magyar epikában (in.: *Realizmus az irodalomban*) Bp., 1979. 153–240.
- Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Bp., 1974. 215.

A névmási határozószók

1. A „névmási határozószókat” a szakirodalom egy része „határozószói névmásoknak” tekinti, ill. nevezi, és a névmások negyedik csoportjaként tartja számon (eszerint főnévi, melléknévi, számnévi és határozószói névmások vannak); (vö.: Lotz: *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm, 1939. 106–15; Berrár: *Magyar történelmi mondattan*. Bp., 1957. [a továbbiakban: *TörtMondT.*] 93; Szabó: *A mai magyar nyelv*. Bp., 1958. [a továbbiakban: *MMNyelv.*] 152–6; Ágoston: *NytdÉrt.* 58. sz. 216; Simon: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1974. [a továbbiakban: *SzófAITan.*] 41; Pete: *MNy.* 77: 331–2). Ez a felfogás abból a közkeletű határozószó-csoportosításból indul ki, mely szerint vannak: „határozott fogalmi tartalmú” és „névmási határozószók”. Eszerint a „névmási határozószókat” egyszerűen át kell utalni a névmások közé, így a névmások szófaja — odaillő szócsoporthal — kiteljesedne, a határozószók amúgy is bonyolult osztálya pedig egyszerűsödne, áttekinthetőbbé válna (vö. Simon: *SzófAITan.* 41). — A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Ahhoz azonban, hogy ebben a kérdésben állást tudjunk foglalni, meg kell vizsgálni (a névmás mellett) a határozószó-kategória belső, tartalmi problematikáját, rendszerezésének, csoportosításának kérdését.

A különféle nyelvtanok a határozószókat két szempont szerint osztályozzák. Egyrészt mondatbeli szerepük alapján, vagyis aszerint, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki; eszerint vannak hely-, idő- és egyéb elvont körülményt jelölő határozószók. Másrészt aszerint osztályozzák a határozószókat, hogy „a benne kifejezett viszonyított fogalom határozott-e” — eszerint vannak „határozott, színes fogalmi tartalmú határozószók” —, „vagy csak alkalmi utalással, vissza- vagy rámutatással van-e megjelölve” — eszerint vannak „névmási határozószók” (vö.: *MMNyR.* 1: 254; *MMNy.* 58–61). Úgy látom, hogy ez az utóbbi osztályozási szempont problematikus, nem lehet következetesen érvényesíteni. Erre egyrészt a csoportelnevezések sokfélesége utal, pl.: a „határozott fogalmi tartalmú határozószó” megnevezés mellett, ill. helyett olyanok is vannak, mint: „megnevező határozószók” (Kelemen: *Magyar nyelvkönyv a liceum I–II. osztálya számára*. Bp., 1939. 62–3), „tartalmas határozószók” (Deme: *Az általános nyelvészet alapjai*. Bratislava, 1969. 148), „világos tartalmú határozószók” (Temesi–Rónai: *A leíró magyar nyelvtan alapjai*. Bp., 1969. 156), „valódi határozószók” (Berrár: *TörtMondT.* 93), „valóságos határozószók” (Balogh–Gálffy–J. Nagy: *A mai magyar nyelv kézikönyve*. Bukarest, 1971. [a továbbiakban: *MMNyKk.*] 170), „valóságos fogalmi tartalmú határozószók” (Simon: *SzófAITan.* 53), „határozottabb fogalmi tartalmú határozószók”

(Szabó Géza kand. dissz. kézirat) stb. A „névmási határozószó” elnevezés mellett (pl.: MMNyR. 1: 255) kevesebb az ekvivalens, pl.: „deiktikus határozószók” (Deme: ÁltNyAl. 148), „névmási jellegű, névmási tartalmú határozószók” (MMNy. 58, 59), „névmási eredetű határozószók” (MMNyKk. 170) stb.

A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás problematikusságát az is jelzi, hogy a „határozott fogalmi tartalmú határozószók” között olyanokat is felsorolnak a nyelvtanok, amelyek egyértelműen deiktikusak; majdnem mindenütt szerepel pl. a *most*, pedig ez „jelentéstartalma alapján” nem más, mint az *itt* helyhatározószó időhatározószói megfelelője, tehát névmási határozószó. De a többi „határozott fogalmi tartalmú határozószó” fogalmi tartalma sem határozott! Ennek érzékeltetésére használja Szabó Géza a „határozottabb fogalmi tartalmú határozószó” elnevezést: a középfokos alak éppen a megnevezett tulajdonság kisebb fokára utal. A fogalmi tartalom határozottsága csak a ragos és a névutós névszóval kifejezett határozókra jellemző. A határozószók (még a leghatározottabb fogalmi tartalmúak is) — ezekhez képest — törvényszerűen általánosabb jelentésűek: kevésbé konkrétan utalnak a helyre vagy egyéb határozói körülményre (vö.: MMNy. 58). A *házban* ragos alakhoz képest kevésbé határozott fogalmi tartalmú a *belül*, talán ennél is gyengébb fogalmi tartalmú a *benn*, még gyengébb a névmási előtaggal is megtoldott *idebenn*. A névszótövé *jelen* viszont lehet tisztán deiktikus szerepű, amennyiben az ómagyar korban pl. 'itt, ott' jelentésben volt használatos. (Az egész kérdést a készülő Magyar Történeti Nyelvtan munkálatai során kezdtem újragondolni, elsősorban az ómagyar kor nyelvi anyaga alapján.) — Az összetett határozószók körében még bizonytalanabb a fogalmi tartalom határozottságának a megállapítása, annál is inkább, mert sokszor nem névszói, hanem névmási tövé az előtag vagy az utótag vagy mindkettő (a *mindvégig* pl. határozott fogalmi tartalmú?; a *mindeddig* névmási határozószó?; hova tartozik a *néha, valaha*, ha 'egykor, régen' a jelentése?; hová a 'mindig' jelentésű *mindenha, mindenkor* vagy a 'rögtön, azonnal' jelentésű *legottan*? stb.).

A fogalmi tartalom meglétének vagy hiányának, megléte esetén határozottságának a mérckéleése csak osztályozási zavart és következetlenséget szül. A problémát úgy lehetne megoldani, ha objektíven eldönthető tulajdonságok alapján végeznénk a csoportosítást. Ez pedig (az egyszerű határozószók esetében) leginkább az alapszó (a *tő*) szófaja lehet: névszó (ill. igenév) vagy névmás. Ez a csoportosítás tehát független a jelentéstartalom határozottságától. Így próbált osztályozni pl. a MMNyKk., mégis elég nagy keveredést sikerült produkálnia: elkülöníti a „névszóból keletkezett valóságos határozószókat” a „névmási eredetűektől”, de az első csoportba sok olyan határozószót besorol, amely névmási eredetű (pl.: *távol, most, ma, azonnal, hajdan, majd*), tehát a két csoport nem zárja ki egymást (i. m. 170). A következetlenség persze érthető: fogalmi tartalmat ez a csoportosítás ugyan nem emleget, de azt észreveszi, hogy a *távol, ma*-féle határozószók a *belül, tegnap*-félékkel rokon jelentésűek, nem pedig az *itt, úgy, mindenütt*-félékkel. Viszont névmástövék, tehát semmiképpen nincs helyük a „névszóból keletkezett valóságos határozószók” között.

2. A megoldás tehát az lehetne, ha következetesen az alapszó szófaja szerint különítenénk el a határozószók (egyelőre csak az egyszerűekről szólva) két csoportját: a névszói (és igenévi), valamint a névmási alapszavúakét. Az így kapott „névmási alapszavú határozószók” azonban semmiképpen sem felelnének meg teljes egészükben a „határozószói névmások” kritériumának. A *távol, ma, hajdan*-féle határozószókra gondolok, amelyek nem rendelkeznek azzal az anaforikus, deiktikus, ill. helyettesítő funkcióval, aminek ellátása a névmások tipikus feladata. A „névmási alapszavú határozószók” nagy többsége azonban helyettesítő funkciójú, vagyis a többi (a főnévi, melléknévi, számnévi) névmáshoz hasonló szerepet tölt be a mondatban, ill. a szövegben; ezek „más, tárgyival

bíró szokat helyettesítenek vagy azokra kérdeznek, utalnak stb.” (Szabó: MMNyelv. 147), ugyanolyan jelentéstani tagolódást mutatnak (vagyis: kérdő, mutató stb. névmásiak), összetett elemeik alaki rendszere is hasonló (l.: *valaki, valamilyen, valahány, valahol, valahogyan; sehány, sehol* stb.), és szövegtani szerepük is megegyezik. Ez a szócsoport tehát nyugodtan átkerülhetne a névmások közé, hiszen ugyanolyan erővel tekinthető névmásnak, mint határozószóknak.

A névmási tulajdonságok mellett vizsgáljuk meg határozószói sajátosságait is! Az *itt, úgy, mióta, néha*-féle szavak a nem névmási (a névszói alapszavú) határozószókkal is minden releváns jegyben megegyeznek; „kívíről”, azaz a mondat felől nézve: ezek is ugyanúgy kész határozói glosszémák (azaz külön toldalék nélkül töltenek be határozói szerepet); „belülről”, a szóalak felől nézve: ugyanúgy szerkesztettek, de egységes lexémává kövültek, a mondatból kivéve sem esnek szét, vagyis az alaki és a jelentésbeli tömbösödés, elszigetelődés ezekre ugyanúgy jellemző, mint a ragos névszóból keletkezett határozószókra. Megkövülésük, megszilárdulásuk is ugyanolyan fokozatosságot, átmeneti állapotokat mutat fel, mint amazoké, a ragos névmásokhoz közel álló alakoktól a teljes „kövületekig”. Keletkezésük tehát a többi, a névszói és igenévi alapszavú határozószókéval párhuzamos, tematikájuk hasonló. Ez határozószóságukra mutat.

E szócsoport elemei tehát egyszerre névmások is és határozószók is, vagyis kereszteződő szófajúak (nem átmeneti vagy kettős szófajúak, ahogy pl. a MMNyR. 257-en olvashatjuk). Ebben Simonyihoz csatlakozhatunk: „*Mikor, hogyan, itt, oda* stb., ezek névmások és egyszersmind határozószók. Ebből fontos tanulságot vonhatunk: hogy a beszéd-részeket nem lehet egymástól mindig határozottan elkülöníteni” (Simonyi: A magyar nyelv I–II. 2., átdolgozott kiadás 1905. 322). Ebből a felfogásból fakadhat a MNyT.-nek az az eljárása, hogy e szavakat a határozószókról szólva „névmási határozószóknak” nevezi (205), a névmásokról szólva pedig „határozószói névmásoknak” (209–10).

3. Az tehát, hogy hol tárgyalja őket egy nyelvtan, csak megegyezés kérdése. Nézzük meg, mi történne, ha a névmások közé kerülnének! — Kétféle elhatárolási, besorolási gond is származna belőle: egyrészt a névmásokon belül, másrészt a névmások és a határozószók között. A névmáskategórián belüli problémát a ragos névmások jelentenek, azaz: mely ragos alakok tekintendők (szabadon ragozható) főnévi, melléknévi, számnévi névmásoknak, és melyek a megszilárdultak, vagyis a határozószói névmások (amelyek persze nemcsak határozószókat helyettesítenek, hanem ragos és névtós névszókat is)? A probléma tehát ugyanaz, ami a ragos névszó és a határozószó elkülönítésekor is fennáll. Ez a gond eszerint nem szűnne meg, csak más nevet kapnának az elhatárolandó szócsoportok. Amennyire egyszerűsödne a határozószók „belügye” (ti. a névmási határozószóknak a névmások közé sorolásával), legalább annyira, vagy még jobban bonyolódna a névmások amúgy is szövevényes kategóriájának belső viszonyai. Amit nyernénk a révén, elveszíténénk a vámon.

De ebből az eljárásból más nehézség is támadna: ez a névmások és a határozószók elhatárolásával kapcsolatos; az e téren felmerülő problémák száma még eggyel szaporodna. Nemcsak a ragos névmás és a határozószó elkülönítése jelentene ugyanis gondot (ami, mint már kifejtettem, a névmási határozószóknak a névmások közé sorolásával a névmások osztályán belül is fennmaradna), hanem a névmási alapszavú határozószókon belüli, funkcionálisan két különböző csoportnak, az ún. anaforikus, ill. helyettesítő és a nem helyettesítő funkciójú határozószóknak a szétválasztása is. „Határozószói névmásnak” ugyanis csak az anaforikus szerepűeket tekinthetnénk. De ha problematikus az anaforikus szerepűeknek és a nem helyettesítő funkciójú névmási határozószóknak az elhatárolása, akkor természetesen gondot jelentene a határozószói névmások és az igazi, kizárólagosan csak határozószók elkülönítése is.

Miről van szó? A magyar nyelvtörténet, a szótörténet, közelebről a szavak jelentéstörténete azt igazolja, hogy valamely megszilárdult ragos névmás (pl.: *távol, ma*) eredeti, anaforikus, helyettesítő szerepe nem örökké való, hanem az idők folyamán változó, vagyis egyes „határozószó-névmások” elveszthetik ezt a bizonyos helyettesítő funkciójukat, és a névszói alapszavú határozószókhöz hasonló szerepivé (azaz: „határozott fogalmi tartalmúvá”) válhatnak. Ilyen változás pl. a *távol, tavaly* esetében már az ősmagyar korban végbemehetett. A *távol* határozószó nyelvemlékeinkből már csak újabb jelentésében, a *messze* szinonimájaként adatható; pl.: JókK. 114: „budofnac . . . tauolualo helyekben”; 1518 k.: „*tawol* vala tölök” (RMKT. 1²: 493). Hasonlóképp konkrét fogalmi jelentésű a feltehetően ősmagyar kori szóhasadás eredményeként létrejött *tavaly*; pl.: 1435: ? „Stephanus dictus *Tharvaly*” szn. (MNY. 67: 235); jelentésfejlődésének útja: 'amarról, amarra' → 'amakkor, amaz évben' → 'tavaly' lehetett (vö. Benkő: NytudÉrt. 38. sz. 19). Ugyanez történt — már az ómagyar korra — a *tova, tovább, továbbá, tege, tegeten, hajdan, ingyen* stb. határozószókkal is. Látjuk, hogy ezeknek töve ősi névmás. Éppen régiségük, (önálló szóként) elavulttá válásuk következtében szűnhetett meg korán deiktikus szerepük, és válhattak fogalmi jelentéssel is bíró határozószóvá.

Néhány névmási alapszavú határozószó esetében ez a jelentésfejlődés nyelvemlékeinkből is dokumentálható. Az ősi névmás tövű *ma* határozószónak pl. valószínűleg már az ómagyar kor első felében létrejött az eredeti 'most' jelentés mellé az újabb 'a mai napon' jelentése. Eredeti szerepében tehát (az *itt*-hez hasonlóan) anaforikus, helyettesítő szerepű (tehát névmás is és lativusragos határozószó is, vagyis keresztelkedő szófajú), újabb jelentésének viszont semmi köze a névmásokhoz, azok közé semmiképpen nem sorolható. Ebben az újabb jelentésében a *tegnap, holnap*-félekkel tartozik egy jelentésmezőbe. — Az ómagyar korban mindkét jelentésében él; eredeti jelentésére l.: BécsiK. 19: „*Ma [nunc]* . . . kèrèttefedm̄g”; MünchK. 88ra: „*io az idõ z ma [nunc]* vagon” ~ JordK. 634: „*el yewt az hora, es mafth* vagon”. Újabb jelentése már a BécsiK.-ből adatható (BécsiK. 5: *ma : hodie*). (A *most* határozószó — ami a *ma* dinamikailag nyomósított alakja — léte is arra enged következtetni, hogy a *ma* határozószó jelentése továbbfejlődött, mégpedig 'a mai napon' jelentéssé, így feltehetőleg a 'nunc' jelentés egyértelművé tételére jött létre a *most* alak.)

Abban a nyelvtörténeti korban, amikor mindkét szerepben él, ill. amikor jelentése éppen átmeneti állapotban van, melyik szófajcsoportba lehet megnyugtatóan besorolni a *ma* és a hozzá hasonló szavakat? Szerintem a határozószók közé, azzal a megjegyzéssel, hogy két jelentésük van. Vagy a *ma* szó 'most' jelentését névmásnak, 'a mai napon' jelentését határozószónak kellene tekinteni? — Hasonló a helyzet pl. az *az(on), ez(en)* névmás egyes alakjaival a kései ómagyar korban. A primer ragos (raghalmozásos) *azontul, ezentel* ekkor már 'rögtön' jelentésű, tehát fogalmi jelentéssel is bíró határozószó: SándK. 29: „*paranõola variuf hog el vynneyek: azontul* keeth yfiak . . . fel vineek”; 1548: „*ha az jõne, hat vgyan chak azontul* irj mendent” (LevT. 1: 52); 1540: „*imar az nemethek raythok wadnak, es a therekek ezenthel* raythok leznek” (LevT. 1: 9). — Az *az(on), ez(en)* névmás *-val/-vel* és *-ban/-ben* raggal megszilárdult alakjai pedig éppen a kései ómagyar korban vannak átmeneti állapotban a helyettesítő (tehát névmásnak is tekintethető) és a nem helyettesítő funkciójú (tehát névmásnak nem értékelhető) névmástövű határozószók között. Még él a korábbi 'akkor' jelentésük is, de újabb szerepükben ('rögtön, azonnal') egyre gyakoribbak. Helyettesítők pl.: BirkK. 3b: „*ha vala mel. foror zerzetet el huganõa azonnal* atkozott legén”; JordK. 389: „*Azonnal [tunc]* monda az embernek” (~ MünchK. 18ra: „*Tahat . . .*”); még *ugyan-* előtaggal is előfordul: JordK. 670: „*vgyan azonnal* vele lazarth es megh õlneek”; KazK. 80: „*Azonba* hyre lõn benne iegõffenek es” (vö. 79: „*Ezõnkõzbe* hyre lõn . . .”). Nem helyettesítő szerepű viszont pl.:

AporK. 28: „ki faragak o aitaít: *azonban* feÿzeuel . . . le eytek otet”; 1559: „ha my hirem lezen, *azonaid* k.-nek hirre tezem” (LevT. 1: 316).

Hasonló problémák az összetett határozószók körében is jelentkeznek: a *néha*, *valaha*, *valamikor* pl. keresztezôdô szófajú szó, névmás is és határozószó is; ezeket (a többi, ún. „tipikusan névmási elôttagos” szóval együtt) tárgyalhatnánk a névmások között, határozószói névmásokként, de a már emlegetett helyettesítô funkció elvesztése, a fogalmi jelentésû szavá válás (legalábbis az ómagyar korban) ezek között is előfordul: ÓMS.: „en erzem ez bu- || thuruth kyt *niha* [’egykor, régen’] egyre”; JókK. 94: „*NEha* [*Quadam*] vr iefus criftus monda”. — A „határozószói névmás” kategória bevezetésével az összetett határozószók csoportját is szét kellene robbantani. Legsimábban még a *valaha sehol*, *amiért*-féle, névmásokra jellemzô elôttaggal alakult elemeket lehetne a névmások közé sorolni (bár gondok itt is adódnának, l. fent). A többi összetétel szétválogatása már Hamupipókének való feladat lenne.

Nézzük először a tiszta eseteket, amelyek keresztezôdô szófajúak, azaz névmások is, tehát a névmáskategóriába problémamentesen átemelhetôk lennének! Vannak olyan összetételek, amelyek kérdô névmási szerepûek (pl.: *mióta*), vannak mutató névmásiak (pl. az ómagyar kori *tahát* ’akkor’, *akkor*, *mindaddig*, *azután*), vonatkozó névmásiak (pl.: *holott*, *mihelyt*, *miután*), határozatlan névmási (pl.: *valamint*, *másfelé*) és általános névmási határozószó is (pl.: *mindenfelé*, *tétova*, *idestova* ’mindenfelé’).

De vannak olyan összetételek (még a névmási elemekbôl keletkezettek között is!), amelyek — ómagyar kori adataink szerint — nem helyettesítô funkciójúak, hanem fogalmi tartalommal is rendelkeznek. Pl.: *innen* ’többsé, a késôbbiekben’, *mindmáig* ’egészen mostanig’, ill. ’egészen a mai napig’, *mindenestôl fogva* ’teljesen, egészen’ stb. Az olyan összetételek között, melyeknek elő- vagy utôttagja nem névmás, hanem névszó, még nagyobb a nem helyettesítô funkciójúak aránya; pl.: *otthon*, *idehaza*, *mindörökké*, *mindvégig*, *mindjárás*, *maholnap* stb. Ezek semmiképpen nem névmások, nem keresztezôdô szófajúak, hanem kizárólag és egyértelműen határozószók.

Ha az összetételek között is ennyi bonyodalmat okozna a névmási elemek különválogatása és a határozószói névmások közé sorolása (hozzátéve, hogy egyes elemek funkciója történetileg még változhat is), felmerül a kérdés, megéri-e, érdemes-e erre a feladatra vállalkozni?

4. Remélem, eddigi fejtegetéseimbôl kiderült, hogy szerintem nem éri meg. Egy történeti nyelvtanban semmi esetre sem; de talán leíró szempontból is megfontolandó! A következôket javaslom. A határozószók között válasszuk külön a névmási alapszavúakat. Ezek zömmel anaforikus, helyettesítô szerepű elemek (az ilyen funkciójú összetételeket is ide számítva), amelyekrôl meg kell állapítani, hogy határozószóságuk mellett egyszerűsmind névmások is, vagyis keresztezôdô szófajúak. A nyelvtanban, a szófajtanban való tárgyalási helyük azonban a határozószók szófaja legyen. (Anaforikus szerepüket természetesen a névmásokkal együtt elemzi a mondat- és a szövegtan.) Így ugyanis nem szakadnak el ezek a többi, nem helyettesítô szerepű, de névmástövű határozószóktól (annál is inkább fontos ez, mert — mint láttuk — ezek történetileg sem válnak el mereven). De nem szakadnak el a névszói (ill. igenévi) és az összetett határozószóktól sem, amelyekkel azonosak szófaji jegyeik, keletkezésük és egyéb problémáik (a megszilárdultság kérdése stb., vö. a 2. pontot). Az a szempont is figyelembe veendô, hogy ezek a névmástövű elemek (a primer ragosak) a határozószó-kategória legôsibb rétegébe tartoznak. A határozószók szófaji csoportjában való tárgyalásukat támogatja végül az a tény is, hogy a nekik megfelelô elemeket a többi finnugor nyelv (leíró és történeti) grammatikái is a határozószók közé vonják.

Még egy kérdésre ki kell térniünk. A névmási határozószókon belül van egy — pon-

tosan körülhatárolható — csoport, a *velem, utánam*-féle ún. „személyragos határozósóké”, amely a többtől több szempontból is különbözik (ez mindenképpen rossz elnevezés, mivel nem a határozósó kap személyragot, hanem a személyragos alak szilárdult határozósóvá; a személyrag tehát a határozósóban benne van; ezért jobb a „személynévmási határozósó” elnevezés, vö.: MMNy. 45; ez a „kérdő névmási, vonatkozó névmási stb. határozósó” terminussal is összhangban van). Kialakulásukat, morfológiai felépítésüket tekintve ezek is határozósók: ragos főnevek személyraggal megszilárdult alakjai. Ha viszont a nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket tekintjük, azt látjuk, hogy a személyes névmás paradigmáját alkotják, annak kiegészült alakjai, tehát egyúttal személyes névmások is. Vagyis ez is kereszteződő szófajú csoport (a határozósó és a személyes névmás között). De úgy tűnik, ezúttal a funkcionális szempontok, a névmásrendszer szempontjai az erősebbek, ezért célszerűbbnek látom, ha tárgyalásukra a személyes névmások között kerül sor (vö. Klemm: TörtMondt. 252—3; Lotz: UngSprachs. 106—7; Temesi: NytudÉrt. 58. sz. 319—23; MMNy. 44; Simon: SzófAlTan. 42).

D. Mátai Mária

Szó- és szólásmagyarázatok

Zgribesti (Krassógombás). A Karánsebestől ÉNy-ra fekvő kis helység neve igen érdekes tanulsággal szolgál. A Temesköz középkori településföldrajzához szükséges a vidék román hely- és helységneveinek ismerete. Kniezsa István vizsgálta e neveket, kutatása azonban csak az írásbeliségből 1400-ig ismert helységnevekre, illetőleg víznevekre terjedt ki. A török hadak járta útvonal, a Temes völgye a pusztulás képét mutatja, míg a hegyek között meghúzódó román falu — *Zgribesti* — elkerüli a megsemmisülést. A falu nevében levő *-esti* képző a román *-escu* patronimicon-képző többese, egyike a személynevekből alakult helységnevek képzésére szolgáló képzőknek (Kniezsa: Párh. hn. 19; 2. jegyz.). A hatalmas okleveles anyagot forgató Pesty Frigyes is rámutatott erre, amikor a helység nevét az általa megismert *Zgriba* családnévből vezette le (Pesty, Krassó 2/2:295). A családnév eredetéről azonban nem mond semmit.

Pesty — jóval *Zgribesti* falu nevének előfordulása előttről — 1503-ból adatolja a „*Zgriba* Mihály de *Zederyes*” családnévet. E *Szederjes* községet Pesty Csukás és Dragomér között keresi, holott emlékét ma a Szilváshely helységen átfutó *Szutriás* patak őrzi (Pesty i. m. 2/2:224). Ismeri ezt Kniezsa is (Erdély. Bp., 1940. 77 és a 74. lapnál levő térképen; MR. 1:175 — 818/1 sz. a.), rámutatva a víznév magyar voltára. Miután a mai *Zgribesti* ugyanazon vízfolyás egyik ágának felső részén települt, nyilvánvaló, hogy az elpusztult *Szederjes* falu is e vízfolyás mellett lehetett.

Ez vetette fel bennem annak a gondolatát, hogy a magyarok *Szederjes* faluját a birtokos nemes *Zgribá*-k után a románok hívták *Zgribesti*-nek. Ennek ellentmondani látszik azonban az, hogy 1585-ben (amikor Mutnoki Ferenéné Simon Erzsébet egyezkedik a rokonsággal) *Zederyes* és *Zgribest* együtt szerepel más birtokrészekkel, először és egyedül. Az akkori zavaros időkben — ugyanazon évben — *Zederyes* alias *Zeldebacz* is előfordul egyszer — mint egyetlen adat. A Karánsebes város viszonylagos biztonságot nyújtó falai közé húzódó nemes *Zgribá*-k elhagyott birtokainak mindinkább zavaros, ma már elpusztult birtokokat említő felsorolása azonban e lehetőséget sem zárja ki.

1599-ben ismét említik „nemes *Zgriba* Mihály de *Zgribest*”-et, majd 1638-ban *Zgriba* János morenczi nemest, 1641-ben: „. . . Karansebes uarosaban lako *Zgriba* Janos alias Albai . . . *Zgriba* alias Albai János ualamit birt eddigh Zakul neu faluban . . . (Pesty i. m. 2/2:294, illetőleg 4:327—8). Tehát adatszerűen bizonyított, hogy *Zgribesti*-ben és vidékén birtokos nemesek voltak a *Zgribá*-k.

E nevet Constantinescu nyomán (Dicționar onomastic romînesc. Bukarest, 1963. 414) oldhatjuk fel, amikor is a román *Zgriban* névvel kapcsolatban figyelmünket a *zgrîb* 'fior de frig', azaz 'hideglelés, tkp. hidegrázás' szóra tereli.

Az írásbeliségből igazolt *Zgriba* személynévből azután szabályszerűen alakult a *Zgribesti* helységnev, amely a magyar írásbeliségben *Zgribest* ~ *Zgribesd* alakban fordul elő. Először 1584-ben *Zgribest*, 1585: *Zgribest* (ki/k van/nak Zeören) varmegyében Caransebes tartományában,¹ 1586: poss. *Zgribesd* in distr. Karansebes et C-u Zöreniensi (Pesty i. m. 2/2: 191, 293—4, 4: 115, 119—20).

¹ Ismereteim szerint e magyar nyelvű oklevél említi először a most ünnepeelt Groza Péter családjának első ismert tagját „vitezleo es nemes Groza Farkas”-t, Szák egyik birtokosát.

A hivatalos helységnévadás során e román nevet a *Krassógombás* névvel váltották fel. Mező (A m. hiv. hn. 252) már rámutatott, hogy az *-esti* végződés személynévi alaptagra vall. A nevet a forrása fordításnak jelzi. Ez esetben nem gondolhatunk másra, mint az Erdély-szerte ismert román jövevényszóra a *hirib*-re, '(tinoru) gomba' (Bakos: A m. szó-készl. román elemeinek története. Bp., 1982. 260, 381, 447 és Kniezsa: SzIJSz. 1/2: 841) illetőleg ennek szláv eredetére (vö. orosz *grib* 'tinoru').

(Megjegyzendő, hogy Pesty — úgy mutatkozik — munkája okmánytárában nem szereplő okleveleket is felhasználott az egyes helységek történetének összeállításakor, a forrás közelebbi megjelölése nélkül. Ilyenkor kénytelen voltam regeszaserű megemlítését idézni.)

Reuter Camillo

Morgó. Nem hivatalosan így hívják Nyíregyháza köztemetőjét: ma már az egyetlent. Régebben ugyanis mind a négy égtáj felőli részen találhattunk — természetesen a városon kívül eső területen — temetőt. A szabadságharc idején bezárták a keletit: helyén ma a megyei kórház épületei állnak, s akkoriban nyitották a nyugatit: a mai Vasgyár utca és a vasúti sínek közötti területen; innen a melléneve: *vasúti* temető. A múlt század elején nyitották a déli, alvégi-alvégesi és az északi, felvégi-felvégesi sírkerteket.

Ez utóbbiról essék most szó. Urbán Teréz latolgatja a név eredetét igen jó könyvecskéjében (Nyíregyháza utcanevei, Bp. 1978. Magyar Névtani Dolgozatok 8. kötet. 47). A hagyományosabb magyarázatként említi, hogy a közeli *Morgó* nevű kocsmáról vehette nevét a temető; jobban tetszik azonban neki a másik föltevés. Eszerint a francia *morgue* 'tetemnéző, hullaház' jelentésű szóból kell kiindulni. A magyarosított alakú *morgó*-hullaház jelentés átterjedhetett az e g é s z temetőre, s ennek hatására választhatta a közeli kocsmáros a nevet „műintézete” cégéreül.

A kocsmára már 1930 óta nem áll: de a nyíregyháziak ma is így emlegetik északi fekvésű köztemetőjüket. A név közkedvelt helymeghatározó szerepét jelezheti, hogy amikor először rögzítik hivatalosan a város utcaneveit, hosszas előkészítő viták után 1839-ben, a kocsmára melletti utcácskát *Morgó szug* (= zug) néven szerepeltetik, s az erre merőlegesen akkoriban kialakult, beépített útszakasz a *Morgó utca* nevet kapja. Bár mind a két utca-nevet védetté nyilvánította a városi tanács, azóta ezt a területet teljesen átrendezték: egy jó évtizede itt panelházak, közties kertecskék találhatók a még meglévő Sarkantyú utca elejétől északra.

Régebben magam is hajlottam a *m o r g u e - m o r g ó* eredeztetés elfogadására, annál is inkább, mert — hallomás szerint — más városok, települések temetőjét is hívják hasonlóképpen. A levéltári, várostörténeti bűngészgetések alapján azonban mást kell vallanom.

Az Annales iudicum szerint 1803-ban — infine Platea Pazonienzis morgó dictum — tehát a város (első) saját kocsmája, *morgó* név alatt a pazonyi út végén állíttatott. — E b b e n a z i d ő b e n itt, ezen a környéken nem volt temető. Az északi és déli temetőt ugyanis csak 1816-ban nyitották meg a megtelőben levő keleti sírkert tehermentesítésére. (Dienes Ö. István említi, hogy a mai temető előtti tér helyén valószínűleg volt a j d a n temető, ennek adatszerű igazolása azonban hiányzik. Vö.: Szabolcs-Szatmári útikönyv 117.) Az 1816-ban megnyílt temetőben sem volt azonban hullaház vagy tetemnéző, mert régebben Nyíregyházán mindig, mindenütt h á z t ó l t e m e t t e k; az idegen, ismeretlen vagy öngyilkos halottakat a városi kórházba, a múlt század végétől pedig a szegény és beteg menházba vitték, ott boncolták fel, onnan is temették őket, még az 1940-es évek elején is. Ezt a tényt egyébként az évenkénti polgármesteri jelentések visszatérően emlegetik afféle szégyenként — a közigazgatási és az egészségügyi fejezetben is.

A 80–90 évvel ezelőtti gyászjelentésekben egyébként a temetés helyéül „a *morgó* melletti sírkert”, „a *Morgóról* elnevezett” vagy „a *Morgó* melletti temető” eligazítás szerepel. Amikor a százéves *Morgó* kocsmája 1906 decemberében leégett, a *Nyírvidék* c. lap külön is kiemeli, hogy „a közelében levő temető elnevezését tőle vette” (1906. dec. 16-i számában). Nyolc évvel később, ugyanebben az újságban visszaemlékeznek a leégett, azóta újjáépített kocsmára, amelyet a város 150 méterrel arrébb, kb. a *m a i* temető kapuja helyére telepített, s a régi nevet a kocsmáros változatlanul megtartotta (*Nyírvidék*, 1914. dec. 17.). Ugyanez a cikk azonban már kifogásolja, hogy a *Morgó*, *morgói*, *Morgósi* temető elnevezés már nagyon falusias, már jobb az *alvégi*, itt a *felvégi* jelző, de még helyesebb lenne, ha a délitől megkülönböztetendő itt *északi temető* lenne a hivatalos és közhasználatú elnevezés. Ez is lett — hivatalosan; a közhasználatban maradt a *Morgó*.

Azon túl, hogy minden kocsmának volt és újabban is van mindenféle neve, olykor különösebb magyarázhatóság nélkül is, *erre* a *morgóra* a szabadságharc után mégis található valamilyen eligazítás. Az 1854. november 7-i választmányi tanácsulésen tárgyalják a régi városatyák Fisch József bérlő kérését, hogy „a *morgó medvéhez* címzett kocsmánál” állást készíthessen, s ehhez faanyagot is kaphasson. Az 1867. május 28-i jegyzőkönyvben kétszer is szerepel „a *morgó medve* című északi szélső kocsmája”, amelyet szélvész károsított, és „a város piaci tekintélyének figyelméből” helyre kellene állítani. Ezek az adatok talán visszamenőleg is magyarázhatnák a régi cím használatát.

Ezek előtt vagy után, más időben nem találkoztam „a medvével”. Legfeljebb napjainkban lesz valamilyen „utóélete”. Nagyjából azon a helyen, ahol az eredeti kocsmája állt, most, a Sarkantyú utca sarkán egy kisvendéglőt nyitottak. Amikor a tulajdonos tudomást szerzett a „*morgó medvéről*”, eljött a levéltárba a pontos adatért és úgy nyilatkozott, hogy eddigi cégérét átfesteti és az újjal feltámasztja a régi elnevezést. Majd meglátjuk. Nem akarok előre inni a *morgó medve* megújuló cégérére, mert félek, hogy még „medvét fogok”...

Margócsy József

A Münchener Kódex új szövegkiadásáról és ennek szótáráról

1. Három évtizeddel ezelőtt a Nyr.-ben cikket közöltem arról, hogy a középkorai tankönyvekben milyen problémákat vet föl a régi irodalmi szövegek eredeti helyesírásának a mai helyesírás követelményeivel való egyeztetése. Azt a nézetemet fejtettem ki ott, hogy tankönyvekben az íróknak minden szavát és mondatát lehetőleg az eredeti olvasás (az egykori hangzás) szerint, „de — amennyire csak lehet — a mai helyesírással írjuk” (80 [1956.]: 440). Tehát például Csokonainak ezt a sorát: „Tik talám több érzéssel bírtok” (A tihanyi ekhóhoz) — nem változtathatjuk meg „*Ti talán több érzéssel bírtok*” formában, de például Móricz Zsigmondnak a Komor Lóban írt *pujka* szavát *l e g a l á b b i s t a n k ö n y v b e n* gyugodtan kiigazíthatnánk a helyesírási szabályzat szerinti *pulyka* alakra, hiszen ezt a hortobágyi pásztor sem ejti másképp, mint az olvasók ezrei.

Abban a cikkemben említettem többek között a magának sírt ásó öreg Toldival kapcsolatban ezt a verssort: „Ki belé *fekügyék*, hol vagyon a halott?” Harminc évvel ezelőtt még úgy gondoltam, nem lenne hagyománysértés Arannal szemben, ha a Toldi estéjének itteni *fekügyék* igealakját a tankönyv a mai *feküdjék* alakban írná. Ma már nem szorgalmaznám ezt az átírást, Arany János ugyanis még rövid *gy*-vel ejtette: *fekügyék*, vagyis nem „*fekügyék*” formában, mint ahogy mi mondjuk. A múlt század közepén a *fekügyék* még az *egyék*, *igyek*-féle egyes szám 3. személyű igealakok típusába tartozott: a *d*-s *feküd*-szótól nyilván analógia útján keletkezett, a rengeteg *d* végű ige (*ad*, *akad*, *apad*, *eped*, *marad*, *mered*, *szed*, *téved* stb.) hatására. Ez a példa arra int, hogy a régi szövegekkel nagyon óvatosan kell bánnunk a tankönyvekben, de a szélesebb olvasóközönségnek szánt egyéb szövegkiadásokban is.

A Nyr. szerkesztősége harminc évvel ezelőtt a következő lapalji jegyzetet fűzte cikkem címéhez: „Az irodalmi szövegek, különösen a régebbi irodalmi szövegek közlésével kapcsolatos helyesírási problémák nemcsak a tankönyvkiadást érdeklik. Bizonyosan lépten-nyomon beleütköznek ebbe a kérdésbe — s az elvek rögzíthetlensége folytán helyenként és esetenként esetleg egymásnak ellentmondóan döntenek — az irodalmi kiadók is. . .” (A középkorai tankönyvek szövegeinek helyesírásáról. Nyr. 80 [1956.]: 438). Jegyzete végén a szerkesztőség kifejezte azt a reményét, hogy ebben a kérdésben termékeny vita fog kialakulni, és „hogy az illetékesek hozzászólásai után megnyugtató javaslatot is hozhatunk nyilvánosságra”. Harminc esztendő telt el azóta, de nincs tudomásom arról, hogy a Nyr.-ben vagy másutt folytatása lett volna ennek a vitaindításnak, s így „megnyugtató javaslat” sem születhetett.

2. Mindezt azért kell fölemlítenem, mert az Európa Könyvkiadó most jelentette meg mai helyesírással egyik legrégebbi magyar nyelvű kódexünk legfontosabb részét (Münchener Kódex [1466.]. A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Európa Kk., 1985.). Ebből a szép könyvből 6500 példány készült, vagyis nem csupán a szakembe-

reknek szánták. „Tudományos igényű, a művelt közönségnek és a nyelvünk iránt érdeklődőknek szóló népszerűsítő kiadás ez” — olvassuk a kötetet szerkesztő Király László tartalmás előszavában.

A Müncheni Kódexnek 1842-től máig négy betűhű és egy hasonmás kiadása jelent meg. Az én meggyőződésem szerint a négy betűhű kiadás — a Döbrentei Gáboré (1842.), a Volf Györgyé (1874.), a Décsy Gyuláé (Wiesbaden, 1966.), valamint a Nyíri Antal és munkatársaié (Budapest, 1971.) — között ez az utóbbi, a Nyíri-féle a legjobb, a legpontosabb; szerintem minden „népszerűsítő” szövegkiadásnak is elsősorban ezen kell alapulnia. Megérdemli ez a kitűnő kritikai kiadás, hogy könyvészeti adataival e helyütt is figyelmébe ajánljuk a középkori magyar nyelv iránt érdeklődőknek: A Müncheni Kódex 1466-ból (Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerkesztette Nyíri Antal. Munkatársak Bodnár Ferenc, Pálfalvi Etelka, Rácz Endre, Velosov Mártonné, Végh József Mihály. Akadémiai Kiadó, 1971.). Nyírinek és munkatársainak ez a kötete a külön megjelent Corrigendával, vagyis az ilyen kiadványban elkerülhetetlen apró sajtóhibák tüzetes jegyzékével (MNY. 68 [1972.]: 342—5) együtt méltán sorolható a legjobb magyar szövegkiadások közé.

A Décsy Gyula olvasatán alapuló mostani szövegkiadás a Müncheni Kódex első, kisebb részét: a legrégebb magyar naptárt nem tartalmazza, csak a négy evangélium fordítását adó, sokszorta nagyobb részt. A huszita mozgalomhoz tartozó Pécsi Tamásnak és Újlaki Bálintnak e legrégebbmagyar bibliafordítása még az 1410-es években készült; ennek az azóta elveszett műnek evangéliumi részeit másolta le 1466-ban az üldözések miatt Moldvába menekült magyar huszitáknak egy tudós embere: Németi György. Ezek a részek maradtak fenn a Müncheni Kódexben. A jelen kiadványban Máté evangéliuma a 15—106., Márké a 109—166., Lukácsé a 169—266. és Jánosé a 269—342. oldalakon található. Az 1410-es, illetőleg az 1460-as évektől máig a több mint fél évezredes különbséget úgy hidalja át ez a könyv, hogy a bibliafordítás másolatának szövegét nem betűhíven, hanem lényegében a mai helyesírás szerint közli, de „lehetőleg az egykori kiejtést követve”. (Tehát pl. a kódexbeli *latonc* igealak, amelynek kiejtése a XV. században „látonk” volt, itt mai betűinkkel *látónk* alakban jelenik meg, de nem lesz — modernizálva — *látunk*.)

Közli a kötet a Müncheni Kódex végén piros tintával és viszonylag nagyobb betűkkel írt becses kolofont is. Idézem ezt a 343. oldalról, mert érzékeltetni szeretném, hogy az olvasat, illetőleg a betűhű szövegnek a mai helyesírás szerinti közlése milyen problémákat vet föl: „E könyő megvégeztetett Németi Györgynek Hensel Emre fiának keze miatt Moldovában Tatos városában Ūr születetének ezer négyszáz hatvan hatod esztendeiben.” A második szó a kódexben alsó mellékjelekkel van írva („kõnyõ”), s én a végén nem rövid, hanem hosszú magánhangzóval olvasnám: *könyő*. Mai helyesírásunk szerint kitennék a kolofonban néhány vesszőt, és egybeírnám az évszám négy szavát. Az *esztendeiben* szóalak sem fogadható el, hiszen világos, hogy az 1466. esztendő nem több esztendő; e szóalak *ei* betűkapcsolata a kódex kéziratában épp fordítva, *ie* sorrendben van írva, a helyes olvasat tehát csak *esztendejében* lehet. Mindezek figyelembevételével a kolofont én így közöltem volna mai helyesírással: „E könyő megvégeztetett Németi Györgynek, Henssel Emre fiának keze miatt, Moldovában, Tatos városában, Ūr születetének ezernégyszázhatvanhatod esztendejében.”

Az evangéliumi részeket a kiadványban egy 180 oldal terjedelmű, értékes és hasznos szótár követi, címe szerint: A Müncheni Kódex szókincese. A cím ugyan valamivel többet ígér, mint amennyit a szótár ad: ez ugyanis a kódex naptári részét és Márk evangéliumának prologusát nem dolgozta fel, sőt a kódexbeli „címeket” sem. A naptárnak a szótárban való mellőzése érthető, mert ezt a szövegközlés sem vette föl, de Márk prologusa — nem egy érdekes régi magyar szóval — és a címek benne vannak a kötetben. Igaz, nem valódi cím, csak címféle felirat az, amit a kiadvány két helyén ilyen helyesírással olvas-

hatunk: *Itt kezdik Szent Márk evangélista könyvö* (109. o.), *Itt kezdik Szent Lukács evangélista könyvö* (169. o.). Ezeknek második szavát Németi György a második szótag megemelésével írta, így jelezvén a rövidítést. E szerint a mai közlésben *kezdetik* szóalakot kellett volna írni.

A szótári rész nem olyan jellegű szótár, mint a Juhász Gyula költői nyelvének szótára (szerk. Benkő László; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.) vagy a Petőfi-szótár (szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973—), és nem is olyan, mint az én Toldi-szótáram (Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.), bár sok rokonságot mutat ezekkel az ún. írói szótárakkal. A rokonság abban áll, hogy Szabó T. Ádám is a teljes szóanyag feldolgozására törekedett, beleértve ebbe a nem tartalmaz, ún. formaszókat (névelők, kötésszók stb.) és a tulajdonneveket is. Miben különbözik műve a felsorolt írói szótáraktól? Elsősorban abban, hogy egyetlen nyelvi példát (idézetet) sem közöl, csak jelzettel utal rájuk, minthogy az egész feldolgozott szöveg — a négy evangélium első magyar nyelvű fordítása — megtalálható a kötetnek a szótárt megelőző első, nagyobb részében.

Az ilyen — talán regiszteresnek mondható — szótározás nagyon jó lehet abban az esetben, ha a kiadvány szövegközlése és szótára között tökéletes összhang van. Nézzük meg egy példán, hogy a jelen kötetben megvalósult-e a kellő összhang! Megakad például a szemem a szótár *hamit* címszaván. Utána nincs szófajjelölés, csak értelmezés: „ha valamit”, s a szócikk a következő információval zárul: „Jo 14.14 16.23”. Ez azt jelenti, hogy az egyelőre nagyon rejtélyes *hamit* szót János evangéliumának két helyén fogom megtalálni: a 14. fejezet 14. „mondatában” és a 16. fejezet 23. „mondatában”. (Szabó T. Ádám ugyanis ezt írja a szótár előtti jelmagyarázatban: „A pont után az egyes fejezeteken belül a *mondatok* sorszáma következik.” Én úgy tudom, hogy a bibliai fejezetekben nem a *mondatokat*, hanem az ún. *verseket* jelölik a sorszámok, és igen gyakoriak az egynél több mondatot tartalmazó versek.) Keresem tehát a két nyelvi példát, de a kiadvány szövegközlésében sehol nincs a lapok tetején élőfej, amely pontosan mutatná, hogy hol melyik evangéliumnak melyik fejezete van előttünk. A margókon csak azt jelzik, hogy a Müncheni Kódex eredeti kéziratában hol kezdődik új oldal és új hasáb, de ez a szótár használóját nem segíti a keresésben, mivel a szótár jelzetei nem ezekre, hanem a fejezetek sorszámozott verseire utalnak.

Persze, nagy nehezen mégis megtalálja a kitartóan kereső szótárhasználó a kérdéses két bibliai helyet: „*Ha mit* kérendetek Atyától én nevembe, azt teszem”, és: „Bizony, bizony mondom tünektek, *ha mit* kérendetek én Atyámtól én nevembe, adja tünektek”. Ha ezeket az idézeteket összevetjük a szótár idézett szócikkével, kiderül, hogy a szövegközlés és a szótár két malomban őröl: a szöveg nem ismer *hamit* szót, csak külön *ha* és külön *mi* szót (az utóbbinak itt *-t* ragja van). És viszont a szótárnak *ha* és *mi* szócikkeiben utalásnak kellene lennie a két bibliai helyre, vagy legalább a fölöslegesen fölvet *hamit* szócikkre, de semmi ilyet nem találunk a visszakereséskor.

3. Lássuk azonban mindenekeelőtt és részletesen a szövegközlés problémáit néhány találmóra kiemelt bibliai helynél!

Máté, II. fejezet: „1. Azért mikor született volna Jézus Júdeának Betlehemében *Júdeabeli* Heródes királynak napiban. . .” Az itteni *-beli* képzős szót mai helyesírásunk szerint kisbetűvel kellett volna kezdeni: *júdeabeli*. — „4. És egybegyöjtván az papoknak minden *fedelmekét* és az népeknek írástudóit, [Heródes király] tudakozik vala. . .” Itt az a kérdés merül fel, hogyan jelöljük a mai olvasatban a Müncheni Kódex rövid és hosszú nyílt *e* hangjait, amelyeket Németi György az eredeti kéziratban a fordítottan ékeztet *è* betűvel írt. Itt van például a *fedelm* „fejedelem” szó, amelynek kiejtése „fèdelm” volt (az első szótagban hosszú, a másodikban rövid nyílt magánhangzóval). Ha a kódexnek

hosszú nyílt *e*-vel hangzó *én* személyes névmásait ez a kiadás *én* alakban írja, az egykori kiejtés jobb érzékeltetésére végett nem lehetne-e a *fèdèlm* szót is *fèdelm* vagy *fèdelm* vagy *fe[je]dèlm* formában írni? Az idézett mondatban egyébként is helytelen a *fedelmekét* olvasat, mert ennek értelme nem 'fejedelmekét', hanem 'fejedelmüket'.

Máté, II. fejezet: „7. Tahát Heródes, titkon híván az mágosokat, *szerelme*st tanolja vala ótöllök az csillagnak idejét, mely *tétett* vala nekik.” A *szerelme*st szó értelmezésében segít a szótár: 'szorgalmatosan — gondosan, figyelmesen'. A szövegbeli *tétett* azonban helytelen olvasat e helyett: *tegett*. A szótárban szerencsére jól van besorolva: nem a *tét*, hanem a *te(ik)* szócikkében találjuk, ezzel az értelmezéssel: '(fel)tetszik, (meg)jelenik; látszik'. A kiadvány használóját itt is zavarja, hogy nincs összhang a szövegközlés meg a szótár között.

Máté, II. fejezet, a 15. vers végén: „Egyiptomból *hivttam* én fiamat”. A szótárban a kérdéses *hivttam* szóalakot hiába keressük a *hi(v)* ige szócikkében: a szótár ugyanis *hivttam* formában vette föl. A kódex eredeti szövegében egy harmadik alak található: *hiuttam*; ez minden bizonnyal így is hangzott, vagyis rövid *i*-vel, *u*-val és hosszú *t*-vel. (A kódexnek három más helyéről a szótár is fölvevett *hiutta* igealakokat. Itt jegyzem meg, hogy a *hivőnek* viszont tévesen került ebbe a szócikkbe: a *hisz* szócikkébe kellett volna sorolni, vagy pedig külön fölvenni.) Sajnálatos, hogy e szóalak esetében sincs összhang a kódexbeli szöveg, a mai szövegközlés, valamint a szótározás között.

Máté, XIV. fejezet: „3. Heródes *kedig megfogta* Jánost, és megkötelezte őtet. . .” A mai *pedig* kötőszót, amely a Münchener Kódexben a rövidítéses *ke*-alakban van írva, ez a kiadvány mindig *kedig* alakban közli, holott *kedég* volna a helyes olvasat. Ezt a véleményemet arra alapozom, hogy az azonos eredetű Bécsi Kódex kéziratában — pl. a 119. lapon négyszer is — teljesen ki van írva ez a szó, mégpedig következetesen *kedég* formában. (Lásd hasonmásban az említett Nyíri-féle kötet 43. oldalán.) — Az idézett mondatnak *megfogta* szóalakját a szótár *megfogadta* alakban vette föl, pedig Heródes nem *fogadhatta* meg Jánost.

Máté, XV. fejezet: „9. Oktalan *bölcsőlnék* engemet. . .” Az új szövegkiadás jóhiszemű olvasója azt hiheti, hogy az itteni kérdéses szó a *bölcs*-nek valamilyen származéka, s e szerint keresi — és persze nem találja meg — a szótári részben. Szabó T. Ádám ezt a szóalakot — helyesen — nem a *bölcs* szóhoz vette föl; azonban különös módon szótározta: *böcsöl(ik)* formában, mintha *ikes* ige volna (de 'becsülik, tisztelik' értelmezéssel). A szótárakban az igéket nem többes, hanem egyes szám 3. személyű s nem tárgyas, hanem alanyi ragozású alakokkal szokták közölni és értelmezni!

Máté, XX. fejezet: „22. Felelvén *kedig* Jézus *mondá*: Nem tudjátok, mit kérjete. Ihatjátok-e az kelyhet, kit én iandó vagyok? *Mondának* neki: Ihatjuk.” Igen gyakori hiba ebben a szövegkiadásban, hogy a *monda* 'így szól't igealak helyett *mondá* van az átírásban. A bibliafordítások az ilyen idéző mondatokban alanyi ragozású igealakot használnak. Bizonyítja ezt az iménti idézetünk is, melynek vége felé a többes számban nem a tárgyas ragozású *mondák* igealak áll, hanem ennek alanyi ragozású megfelelője: „*Mondának* neki: Ihatjuk.” Még Arany János is — négyszáz évvel a Münchener Kódex keletkezése után — alanyi ragozású igealakokkal írja: „Toldi pedig *monda*: »Né sirjon kegyelmed. . .«” (Toldi VII. 10.); „*Monda* Lajos, a nagy király: Eredj szolgálám, Laczfi Endre. . .” (Szent László).

Márk, IV. fejezet: „1. És esmég Jézus kezde kimenni az tengerre és ő tanejtványi; és gyölekezék őhozá sok gyölekezet, úgyhogy az hajóba *felhagyván ülnő* az tengeren, és mēnd az gyölekezet vala az földön az tengernél.” Ilyen olvasattal mindenképpen értelmetlen és érthetetlen a *felhagyván ülnő* szókapcsolat. Ha 'fel engedvén ülni' volna az értelme, akkor nagy hiba a *felhagyván* egybeírása, ha ellenben a *felhagy* igének *-ván* képzős határozói igeneve van a szövegben, akkor miért nincs a szótárban *felhagy(ván)* szócikk, ahol

magyarázatot kaphatnánk? A rejtélyt a Nyíri-féle betűhű kiadás szövegközlése oldja meg számunkra, melyből kiderül, hogy az idézet kérdéses részét így kellett volna olvasni és írni a mai szövegben: „... úgyhogy az hajóba *felhágván* [Jézus], *ülő* [= ülnö] az tengeren, és mend az gyölekezet vala az földön az tengernél.” Szabó T. Ádám nem követte el ezt a hibát, ő a *felhág* szócikkébe vette föl a *felhágván* szóalakot; csakhogy a gyanútlan olvasó a z o l v a s o t t s z ö v e g a l a p j á n ott aligha keresi. Ez a példa tehát ismét arra figyelmeztet, hogy a szövegközlés meg a szótározás között mindig szoros összhangra van szükség.

Helyes, hogy a mai szövegközlés megjelöli (két függőleges vonással), hol végződnek az eredeti kéziratban az egyes oldalak s az oldalakon az a) meg a b) hasáb. Ügyelni kellett volna azonban arra is, hogy ha a mai szövegközlés az ilyen helyen szót választ el, ne maradjon el a kötőjel. Például: *te* || *kéntvén* (Márk IX. 8.). A szövegben sok különös szóalakkal találkozó olvasó könnyen azt hiszi, hogy a *te* és a *kéntvén* két külön szó, pedig a mai *tekint* ige régi alakjának határozói igeneve van előttünk. Ezt persze így kellett volna közölni: *te*- || *kéntvén*.

Nem tudom, milyen helyesírás szerint közöl ez a kötet a szövegben ilyen szóalakokat: *higgyjétek* (154. o.), *higgyjek* (303.), *higgye* (329.). Nemcsak ma írjuk ezeket *ggy*-vel — *j* nélkül! —, hanem évtizedekkel ezelőtt is ezt követelték meg helyesírási szabályzataink. Például „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1938. évi kiadása a szó- és tárgymutatóban külön figyelmeztet is erre: „(higgyjed) helyesen: *higgyed*”. A szótár sajátos módon úgy kezeli a mostani szövegkiadás *ggy*-s és *ggy*-s igelalakjait (ugyanis a szabályos írásmódra is van példa!), mintha semmi közük sem volna egymáshoz. Idézem a *hi*(sz) ige szócikkének — ábécérendben egymást követő — ilyen adatait: *higgy*, *higgye*, *higgyék*, *higgyetek*, *higgyétek*, *higgyj*, *higgyjek*, *higgyjenek*, *higgyjetek*, *higgyjétek*, *higgyjünk*, *higgyjűk*. Az ember azt hinné, hogy a szótár készítője valami okból nem tudott vagy nem akart eltérni a Décsy-féle olvasat helyesírásától, s abból adódik ez a kettősség. Ezt azonban megcáfolja az, hogy a 125. oldalon levő „Ne akarih félned, de csak *higgy!*” mondat kérdéses szóalakja a szótárban a *higgy* példái közt szerepel (Márk V. 36.). A Münchener Kódex kéziratában egyformán *hig* alakban van írva a szótárban levő két *higgy* igealak is, meg a szótárbeli *higgyj* is, az eredeti kéziratban tehát semmi alapja sincs annak, hogy ma kétféleséget keressünk az egykori egységben. Milyen lehetett a XV—XVI. században az így írt igealak kiejtése? Ez elég világosan kiderül a Vizsolyi Biblia 1590. évi írásmódjából, illetőleg hangjelöléséből. Az imént idézett bibliai mondat Károlyi Gáspár így fordította és írta: „Ne fély, czac *higgy*.”

Néhány bibliai részletet tüzetesen összehasonlítottam a betűhű Nyíri-féle kiadásban és a mostani szövegközlésben. Lukács evangéliuma IX. fejezetének 47—48. és 51—52. verseiben a következő eltéréseket, illetőleg hibákat találtam: A 47. vers kezdetéről a mostani szövegben elmaradt az *és* szó. A 48.-ban *mondá* és *eresztet* helyett ezt kellett volna írni: *monda*, *eresztett*. (Mind a kettő múlt idejű és alanyi ragozású igealak!) Az 51—52. verset így közölték: „Úgy lött *kedig*, mikor beteljesednének ő [= Jézus] elvételének napi és ő erősejté ő orcáját, hogy *mene* Jeruzsálembé. És *ereszte* követeket ő személye előtt, hogy *eredvén bemenének Samaritanosoknak városokba*, és *készeletet tennének őneki*.” A kiemelt szavak helyes olvasata *kedég*, *menne* és *bemennének* volna, a *samaritanosoknak* szóalakot pedig kisbetűvel kellett volna kezdeni. Nem értem, miért közli ezt a szót a szótár is tulajdonnévként. (Itt jegyzem meg, hogy a szótár szerint a *SAMÁRIABELI* is tulajdonnév, ezt jelzi ugyanis a csupa nagybetűs nyomtatás.)

Lukács, XI. fejezet. A mostani szövegközlés 8. versében olvasható *megnem szönynyedik* szókapcsolatot egyrészt három szóba kellett volna írni, másrészt pedig az eredeti kézirat szerint így kellett volna olvasni: *meg nem szőnendik*. A mai *szűnik* ige régi *szőnik* változatának *-nd* jövoíró-jeles alakjáról van szó. Sajnos, a hibás olvasat alapján a szó-

tárba is bekerült a mondvascsinált *szőnyedik*, de ide már hosszú *ö*-vel — az ugyancsak mondvascsinált *szőnyik* ige származékaként, amelynek jelentése 'szűnik, (meg)szűnik; ered, indul'. Van ebben a szócikkben *szőnyél* és *szőnyjetek* igealak is, és nem értem, miért kell ugyanannál az igénél kétféleképpen írni a felszólító módot: egyszer a kiejtés szerint, egyszer meg a szóelemzés szerint. Ezt a két igealakot is a *szőnik* szócikkébe kellett volna fölvenni, *szőnyél*, illetőleg *szőnyjetek* írásmóddal. Természetesen a szöveges részben, a Müncheni Kódex mai szövegében is így kellett volna írni őket.

Súlyos sajtóhiba (helyesírási hiba) van a 226. oldalon ebben a mondatban: „Menj ki és menj el inneten, mert Heródes megakar tégedet ölni” (Lukács XIII. 31.). Erre a hibára az sem lehet melegség, hogy a kódex eredeti kéziratában is egybeírták látszik a *meg* és az *akar*.

A 301. oldalon a szövegközlés ilyen értelmetlen mondatot ad Jézus szájába: „Énnekem *kellő* művelkedetit művelkednem, ki *eresztet* engemet” (János IX. 4.). A kódex eredeti kéziratában a *kell* és az *ö* két külön szó, az ottani múlt idejű igealak pedig ma természetesen két *t*-vel írandó a végén. A mondat helyes szövege tehát a következő volna: „Énnekem *kell ö* [= az Isten] művelkedetit művelkednem, ki *eresztett* [= küldött] engemet.” A 304. oldalon is érthetetlen ez a mondat: „. . . mert nem *emerték* az idegeneknek szavokat” (János X. 5.). A Nyíri-féle betűhű kiadásból azonban megállapíthatjuk, hogy a kérdéses helyen *esmerték* (= ismerték) szóalakot kellett volna írni. Az is zavaró a jelen kiadásban, hogy ugyanaz a szókapcsolat — „mai helyesírásunk jeleivel” (Előszó) — az egyik helyen egybe, a másikon meg külön van írva. Például: „*Haki* én beszédimet tartandja, halált nem lát örökké” (János VIII. 51.); „*Ha ki* én beszédemet tartandja, halált nem kóstol örökké” (uo. 52.); „Tudjuk kedig, mert Isten bűnösöket meg nem hallgat; de *haki* Istent szolgálja és *ö* akaratját teszi, ezt hallgatja meg!” (János IX. 31.); „Én vagyok az ajtó: én általlam, *ha ki* bemenend[,] üdvözöl, [és] kimegyen és bemegyén és eledeleket lel” (János X. 9. — az idézetben pótoltam a hiányzó vesszőt és az elhagyott és kötőszót). Ezt a 'ha valaki' jelentésű *ha ki* szókapcsolatot a Müncheni Kódex többnyire két szóba írta; a mai szövegközlésben mindenütt így kellene írni.

János, XVIII. fejezet: „1. Mikor ezeket mondotta volna, kimene *ö* tanejtványival *Kedronnak* áradatja *elve* . . .” Minthogy a kódex kéziratában *Cedronnac* és *elue* olvasható, szerintem *Cedronnak* és *elvé* volna ezeknek az egykori kiejtésen alapuló mai helyes írásmóljja. Az idézetbeli tulajdonnevet Károlyi Gáspár is *C*-vel írja a Vizsolyi Bibliában: „az *Cedron* patakán túl”. Sajnos, a szótárban nincs *Cedron* címszó, csak *Kedron*.

János, XXI. fejezet. A 22. vers végén: „Te *köves* engemet!” Igaz, hogy a kódex kéziratában egy *s*-sel van írva az itteni igealak, de nyilván hosszú *s*-sel hangzott, és ma betűkettőzéssel kellene átírnunk. Végül a 25. vers elejét idézem: „Vadnak *kedig* és sokak *egybek*, *melyeket* tött Jézus, *melyek* ha *mendenkét* megíratatnának . . .” Ezt a Nyíri-féle betűhű kiadás alapján én így írtam volna át: „Vadnak *kedég* és sokak *egybek*, *mellyeket* tött Jézus, *mellyek* ha *mendenként* megíratatnának . . .”

4. Ezek után a kiadvány szótári részéről következzenek a megjegyzéseim! A kötetnek ez a 180 oldal a kisebbik, de a nyelvtudomány szempontjából értékesebb fele, a hibái ellenére is.

A szótár eleji tájékoztató egy kissé szűkszavú, de a kötet elején levő előszóból megtudjuk, milyen céllal készült ez az összeállítás: „A szótár elkészítésével [. . .] azt szeretnénk bemutatni, hogy a két magyar pap, Tamás és Bálint kedvezőtlen viszonyok között, megfelelő segédeszközök nélkül — még ha fordításukban akadnak is félreértések, következtetlenségek —, de a magyar nyelv adottságait merészen kihasználva anyanyelvünk elvont szókincsét bővítették. Fordításuk nyelvében, szókincsében megmutatkozik a magyar nyelv káprázatos szépsége, szinonimarendszerének csodálatos gazdag-

sága. A szótár 3700 címszava a Müncheneri Kódex kb. hatvanezer szóalakjának kiértékelésével készült, feltárja a nyelv akkori fejlődési szintjét, finnugor eredetű szavaink használatának gyakoriságát nyelvünkben” (II. o.). Szabó T. Ádám — a szótár készítője — így summázza munkájának anyagát: „A szótári rész felöleli a Müncheneri Kódex négy evangéliumának teljes szóanyagát, s minden egyes nyelvtani alakját” (347. o.). A szócikkekben „előbb a címszó, majd ennek magyar (ha szükséges) és német *jelentése*, esetleg latin megfelelője található” (uo.). „Népszerűsítő kiadás”-ról lévén szó, hiányolom ennek a háromnyelvűségnek a megokolását.

Ez a háromnyelvűség zavaró lehet még a művelt olvasóközönség számára is. Egy szócikkben például a következőket találjuk: „*mi* ’(pron. pers.) wir; (attr.) unser’ Mt 6.9 6.11 l. még *mü*”. Igaz, van a szótár előtt rövidítésjegyzék, de a szótárt használók nem szeretnek minduntalan előre-hátra lapozni, s így többségükben inkább lemondanak annak tisztázásáról, hogy itt a *mi* „személyes névmás”-ról van szó, amely „jelzői használatban” is előfordul. A rövidítésjegyzék magyarul is megadja a latin — és itt-ott a német — rövidítések feloldását, mégis úgy gondolom, jobb lett volna a magyar és a német érdeklődő közönség kezébe külön-külön szótári változatot adni — teljesen magyar, illetőleg teljesen német nyelven. A jelenlegi háromnyelvű megoldásnak valószínűleg az lesz a következménye, hogy ezt a szótárt csak a szakemberek szűk köre fogja forgatni. Azt is furesállom, hogy például a „vesd össze!” rövidítése a szótárnak egyazon oldalán kétféleképpen van írva: a *hat* számnév szócikkében magyarul („vö. *hatod*”), a *hatalmaz(ik)* ige szócikkében németül („vgl. *fedelmked, országl, uralkod*”).

Nem értem a szótár eleji tájékoztatónak a felszólító módra vonatkozó mondatát: „A nyelvtani toldalékok a szótári részben lehetőleg mai alakjukban szerepelnek. Így például a középfok jele *-bb* (két b), a felszólító módé *-jj* (két j). A szövegben csupán egy *-b* és egy *-j* szerepel” (347. o.). Tudomásom szerint a felszólító mód jele csak egyetlenegy igenél *-jj*: *jő, jön—jőjj*; egyébként pedig *-j*: *akarj, lőj, szedj* stb. És mit látunk ilyen bejelentés után a könyvben? Még a *jön* igenél sem válik be ez az elmélet, mert például egyformán *jőjj* van írva a szövegközlésben (Máté VIII. 8.) és a szótárban.

A Nyíri-féle betűhű szövegkiadás alapján úgy vélem, hogy a *jő* ige felszólító alakjai a XV. században még nem a mai módon hangzottak, s ezért helyesírásukat a jelen kötet szövegközlésében és szótárában kár volt így modernizálni: *jőjj, jőjje, jőjjenek, jőjjetek, jőjjön*. Én ezeket itt az akkori kiejtés szerint írtam volna: *jőj, jőjek, jőjenek, jőjetek, jőjön*. Hasonlóképp az ilyen igealakokat is furesállom ebben a könyvben: *jönnek, jönnék, jönnének, jönni, jönniek, jönnö, jönnötök, jössz*. Hitelesebb volna helyettük a *jőnek, jőnek, jőnének, jőni, jőniek, jőnö* (= *jőne*), *jőnötök, jössz* forma. Érdekes, hogy a szótárban a *jönnek* (Lukács XVII. 1.) mellett *jőnek* alak is van (Máté VII. 15.), holott a kódexbeli írásmódjuk a két helyen pontosan egyforma: *ionèc*. Az ilyen igealakok még négyszáz évvel később is hosszú *ö*-vel és rövid *n*-nel hangzottak, például: „De ha nappal *jőnek*, tudja, megölnének” (Arany: Toldi VI. 9.).

A *jön* ige szótári szócikkében levő *jöved* helyes alakja *jövéd* volna, ez ugyanis éppúgy határozói igenév, mint a *jövéjek*, csak az egyiknek *-d*, a másiknak *-jek* személyragja van. (Ma a határozói ige nevek már nem kaphatnak személyragot.) Sajnos, a könyv szövegközlése is helytelen: „... és tehát *jöved ajándékozjad te ajándékozod*” (Máté V. 24.). Minthogy az öt évszázaddal ezelőtti kéziratban az *ajándék* szónak egy másik alakváltozata szerepel, a mai közlés a következő formában volna korhű és pontos: „... és tehát *jövéd ajándokozjad te ajándokod*”. E szócikknek a *jövendők* szóalakját Márk evangéliuma jelzett helyén (X. 38.) nem találom. A *jövele* szóalakot nem az igehez kellett volna fölvenni, hanem egy másik, főnévi szócikkbe (*jövetel*). Az érdekes *jövetek* felszólító alak a kódex kéziratának mind a négy megjelölt helyén rövid *v*-vel olvasandó, tehát így kellett volna írni ebben a mai könyvben: *jövetek*.

A Müncheneri Kódex szótárában sok más archaikus felszólító igealakot is találunk: *akarih* (= akarj), *ereszihh* (= eressz), *fényesehhen* (= fényesítsen), *feszehétek* (= feszít-sétek), *fordéhad* (= fordítsad), *győhétek* (= gyűjtsétek), *szabadéhha* (= szabadítsa), *tanéhh* (= taníts) stb. Jól segíti a szótár az ilyenek egykori nyelvtani rendszerének áttekintését. Azt is megállapíthatjuk a szótár segítségével, hogy a *keres*, *néz* típusú igéket az egyes szám 2. személyében nem *-l*, hanem *-sz* raggal ragozták: *keressz*, *néssz*. Ezek a kódex nyelvében a mai *keresel*, *nézel* alakban nem fordulnak elő.

Mínt hogy a szótár igen nagy, mintegy hatvanezer szövegszó terjedelmű anyagot dolgoz fel, nagymértékben be tudja mutatni nyelvünknek XV. századi szókészletét és a szóalakokban tükröződő akkori nyelvtani rendszerét. A Müncheneri Kódex szövegében és szótárában számos olyan szóval találkozunk, amely a XV. század óta eltűnt nyelvünk-ből (legalábbis a köznyelvből), fontos tehát bemutatni őket a magyar nyelv múltja iránt érdeklődő közönségnek. Az ilyen szavakat természetesen értelmezi is a szótár. Íme néhány érdekes szó XV. századi elődeink nyelvhasználatából: *címerlet* (= felirat), *császárlat* (= uralkodás), *dereb* (= darab), *derhenyő* (= derűs, szép idő), *dicsővöl* (= dicsőít), *emberöldökő* (= gyilkos), *gabonafő* (= kalász), *hímt* (= tékozol), *ipa* (= após), *jelennen* (= nyíltan, őszintén), *koltag* (= kopog, zörget), *monnó* (= mindkettő), *napa* (= anyós), *szovárvány* (= szivacs), *vép* ige (= lép), *verhenyő* (= veres). A *vép*-et ugyan *vépik* címszóval kellett volna szótározni, mert ez ikes ige volt.

Kiemelek még néhány érdekességet a szótár *f* kezdőbetűs anyagából: *faldokló* (= nagyétkű), *farcsok* (= csipő, derék), *fegy* (= vádol), *feh* (= ront; szerintem inkább *feh* lehetne a címszó), *fejt* (= eltöröl), *feleszolga* (= szolgatárs), *folnagy* (= sáfár, gondnok, jószágigazgató), *fonalg* (= tusakodik), *foszlat* (= zsákmány), *fuvatag* (= szélvész). A szótárbeli *feh* vagy helyesebben *feh* ige a bibliafordítás következő mondatában fordul elő: „Fehétek meg e templomot . . .” (János II. 19.). Károlyi Gáspár a Vizsolyi Bibliában ezt így fordította: „Rontlátoc el ez Templumot . . .” Itt jegyzem meg, hogy a *fejejt* ige tévesen került a szótárba, mivel a Müncheneri Kódexben ilyen szó nincs; a jelzett bibliai helyen a *fejt* (*megfejt*) igét találjuk, amelynek itteni jelentése 'megront': „Azért inkább keresik vala az zsidók őtet [= Jézust] megölni, mert nem csak az szombatot *fejt*i vala meg, de es őnmagát mondja vala Istennek[,] tevéen őnmagát egyenlővé Istennel” (János V. 18.).

A szótárt lapozvata megállapíthatjuk, hogy jó néhány szavunknak egykor más volt a jelentése, mint ma. Például az *agy* főnév 'fej' jelentésével találkozunk a Müncheneri Kódex következő mondatában: „És őrejá *hagyapván* vevék az nádat, és verik vala ő *agyához*” (Máté XXVII. 30.). Itt meg kell jegyeznem, hogy a *hagyap* 'köp' igét a szótár tévesen veszi ikesnek (*hagyapik*), egy másik bibliai helyen ugyanis ennek iktelen ragozású *hagyapa* elbeszélő múlt alakját őrzi a kódex: „Ezeket mikor mondotta volna, *hagyapa* az földre[,] és alkotta sárt az hagyapásból, és kené az sárt ő [= a vak ember] szeméire” (János IX. 6.). Az ikes ragozásban *hagyapék* volna a 3. személyű igealak. — A kódexbeli *kalász* mai jelentése 'szálka': „Mit látod kedig az *kalászt* te atyádfia szemében, az gerendát kedig az te szemedben nem mértékled?” (Lukács VI. 41.). A mai *kalász* szó helyén a Müncheneri Kódexben még *gabonafő* áll: „Az időben mene Jézus innepen *vetemény* által [= a vetések között]; ő tanajtványi kedig megéhezvéjek [= megéhezve], kezdnek *gabonafőket* szagatniok és enniek” (Máté XII. 1.). Kár, hogy a fentebb említett *agy* és az iménti *vetemény* főnevet a szótár magyarul nem értelmezi, csak németül.

Hasonlóképpen csak német értelmezése van a szótárban a kódex *koporsó* szavának ('Grab'), pedig a németül nem tudó olvasónak is jó lenne tudnia, hogy a *koporsó* egykor a *sír*-ral volt azonos. Kiténik ez a következő bibliai részletből: „58. Ez [= József] vépék Pilátoshoz, és megkéré Jézusnak testét. Tahát Pilátos parancsolá megadatni Jézusnak testét. 59. És József az testet vevén, betakará azt tiszta gyolcsba. 60. És helyheté azt

ő új *koporsójába*, kit kifaragtatott vala az kőszirtból: és hengerejte nagy követ az *koporsó* ajtára, és elmene” (Máté XXVII.). Ajtaja — mint az idézet utolsó mondatában olvasuk — természetesen csak a *sír*-nak, *sírbolt*-nak lehetett, nem a mai értelemben vett *koporsó*-nak.

Érdekes, hogy a *rokon* szó ebben a kódexben még helyi közelséget is jelentett: „Menjete az *rokon* falukba és városokba . . .” (Márk I. 38.); „És íme Úrnak anygala állott *rokon* azok mellett . . .” (Lukács II. 9.); „Vala kedig Bethánia *rokon* Jeruzsálemhez . . .” (János XI. 18.). A *rokon* mellett van a szótárban egy *rokom* címszó is, mely a szövegközlés következő helyére utal: „Én Atyámnak házában sok lakodalmak vadnak: ha *rokomban* [ha nem volnának], mondottam volna tüneknek” (János XIV. 2.). A szövegközlésbe ékelt magyarázat, sajnos, nem oldja meg a *rokom* rejtélyét. (Az idézet megértéséhez azt is tudnunk kell, hogy a *lakodalom* szó itteni jelentése a szótár szerint ’lakás, szállóhely’; a Vizsolyi Biblia szerint ’hajlok = hajlék’.) Elképzelhető, hogy a *rokomban* a *rokon* szónak a középfok -b jelével és az -an határozóraggal megtoldott alakja, de így sem világos a mondat, mert a XV. századi fordító vagy a másoló (Németi György) talán tévesztett a szövegben, vagy kifejejtett valamit.

A mai *állat* főnév jelentésében a *barom* szót találjuk a kódexben, de megvan itt az *állat* is, csakhogy az egyik helyen ’termet, valakinek a termete’, a másik helyen pedig ’esemény, történet’ jelentéssel. Az utóbbi jelentést a szövegnek ez a mondata őrzi: „ . . . valóbizony sokak akarának szerzeniek ez *állatoknak* mondékít, melyek műbenmők beteljesedtek” (Lukács I. 1.). Az itteni *mondék* főnevet azonban a szótár helytelenül értelmezi ’rend’-nek, illetőleg, ’sokaság’-nak, hiszen a *mondék* a *mond* ige származéka. A múlt század végén megjelent NySz. a *mondék* szóra éppen ezt a Münchener Kódex-beli példát is idézi, latin értelmezéssel: „Ez allatocnac mondeki: narratio rerum.” Vagyis: e dolgok *elbeszélését* már sokan meg akarták írni.

A szótár böngészése sok tanulsággal jár, mert itt minden különbözőség, sőt minden hiány is „beszél”. A Münchener Kódexben — mint ebből a szótárból megtudjuk — nincsen *fehér* szó, csak *fejér*, nincsen *gazdag*, csak *kazdag*. Itt nincs *kutya*, de van *eb* és *kölyök*. Az akkor még meg nem született *mindig* határozószó fogalmát a *mendenkor* fejezte ki. Nincsen *kelet*, *nyugat* és *év*, de van *napkelet*, *napnyugat* és *esztendő*.

Hibátlan szótár persze nincsen. Szabó T. Ádám olyan hatalmas és annyi nehézséget rejtő anyagot dolgozott fel, hogy nem csodálkozhatunk, ha itt-ott előfordul a szótárában egyenetlenség vagy tévesztés. Például nincs a megfelelő betűrendi helyén az *őneki* szó, az *állhatatos*-t pedig — nem tudni, miért — a hibás írású *állhatatos* címszónál találjuk meg, noha ennek semmi köze az *ál* ’hamis’ melléknévhez, és a szövegközlésben is jól, a mai helyesírás szerint van írva: „Állnak vala kedig az papok fejedelmi és az frástudók *állhatatos*t vádolván ötet” (Lukács XXIII. 10.).

Érdekes tévedése a szótár összeállítójának, hogy a ma már nem élő *holda kelve* vagy *holda kelvén* kifejezést az égi *hold*-dal értelmezte, noha ennek a kódexbeli alakja nem *hold*, hanem *hód*. Idézem az egyik példát: „*Holda kelvén* kedig akara [Jézus] kimenni Galileába . . .” (János I. 43.). Ehhez is érdemes lett volna elővenni a NySz.-t, amelynek segítségével könnyű megállapítani, hogy ebben a szókapsolatban a ’hajnal, reggeli idő’ jelentésű *hol* főnév rejtőzik (mely a *holnap* szó előtagjaként ma is él nyelvünkben!), és hogy a helyes olvasat nyilván *holdá kelvén* volna. Ebben a *hol*-szóthöz minden bizonynyal a -d főnévképző és az -á határozórag járult. A fenti mondatot a Döbrentei-kódexből így idézi a NySz.: „*Holda kelve* ki akara menni Galileaba: in crastinum voluit exire in Galileam”. Tehát itt nem a *hold* (az égitest) felkeléséről, hanem Jézus *holnapi* — vagy reggeli, vagy másnapi — felkeléséről van szó: *másnapra kelvén* akart Galileába menni. Egyébként *holnap* és ’reggel’ jelentésű *holval* címszó Szabó T. Ádám szótárában is van: a *holda kelvén* szócikkében ezekre kellett volna utalni az égitest helyett.

Téves az *alad* címszó is, melyet így értelmez a szótár: „alud(ik)”; fél évezreddel ezelőtt ugyanis az *alszik* ige tövében még nem volt *d*, mint ahogy ma is az *alhat*, *altat*, *alva*-féle képzős alakokban a szótól csak *al*-. Amikor a kódex kéziratában azt olvassuk, hogy Jézus „alattoc” lelta a tanítványait, ennek a helyes olvasata *alattok*, nem pedig — mint e kiadvány szövegében és szótárában látjuk — *aladtok* (Máté XXVI. 45.). Az igeigetőhöz itt a befejezett melléknévi igenév képzője csatlakozott a személyrag előtt. Hasonló szóalakokat találunk a kódexnek egy másik versében is: „Úr, mikor láttonk tégedet *éhezetted*, avagy *szomjazattad* [...] avagy *beteglettéd*, avagy tömlőcben, és nem szolgáltonk teneked?” (Máté XXV. 44.). A szótár helytelenül vett föl *beteglett* címszót ’betegség’ értelmezéssel, itt ugyanis a ma már nem élő *betegl* ige őrződött meg.

Hibák csúsztak a *beszél* szócikkébe is. A szövegtől való két egyforma *beszélle-nének* (’beszélnének’) szóalakja egy második és egy harmadik formában került be a szótárba: *beszéljenének* (Márk VIII. 30.) és *beszéllelének* (Lukács XXIV. 15.). Az *alkot* ige szócikkében levő *alkotóval* szóalakot pedig nem találok a megjelölt bibliai helyen (Lukács IX. 49.).

Megjegyzéseimet most már csak az *f* és a *h* kezdetű szócikkekre korlátozom. A *fényesít* igét *fényesejt* címszóval kellett volna fölvenni, úgy, hogy a *fényesít* csak utaló címszó legyen. Az itteni *fényeseh*, *fényesehed*, *fényesehhen* felszólító igealakokat a szótárban is, a szövegtől valóban is felemás módon, részben egy, részben két *h*-val írták, noha a kódex eredeti szövegében mindenütt egységesen, egy *h*-val látjuk őket. Minthogy a XV. századi *fényesejt* ige előzménye *fényeseht* volt, ezek a felszólító alakok bizonyára ugyanúgy hosszú *h*-val hangzottak, mint ahogy mai utódaik (*fényesíts*, *fényesítsed*, *fényesítsen*) hosszú *cs*-vel. Az egykori *fényeseht* ige *t* nélküli csonka tövéből úgy lett a felszólító mód toldalékjával *fényeseh-h*, mint ahogy a *fest*, *éleszt*-féle igék *t* nélküli tövéből a *fes-s*, *élesz-sz* igealak származik. Mindezek figyelembevételével én ebben a mai kiadványban egységesen így írtam volna a kódex kérdéses igealakjait: *fényesehh*, *fényesehhed*, *fényesehhen*.

A ’derék’ jelentésű *farcsok* és *forcsok* főnév a szótárnak két külön helyén található, noha egymásnak csupán alakváltozatai. A két szócikknek legalábbis utalnia kellene egymásra. (Ennek egy ellenpéldájára is hivatkozhatom: az *az* szócikkében — írói szótárainktól eltérőleg — együtt van a mutató névmás és a határozott névelő. Előfordulási számaikat is együttesen adja meg a szótár, pedig arra is kíváncsiak volnánk, hogy külön-külön hány az névmás és hány az névelő fordul elő a kódex szövegében.) — A *fordejt* igét így értelmezi a szótár: ’fordul, fordít’. Ebbe az értelmezésbe tévesen került a *fordul*, amely *fordol* alakban külön szava a szótárnak.

A *hajó* szócikkében ilyen *képzős* alakok is szerepelnek: *hajócskába*, *hajócskában*, *hajócskából*; ezeket külön, *hajócska* címszóval kellett volna fölvenni, mert az alapszó és a képzett szava a magyar szótározási hagyomány szerint nem egy, hanem két szó. (Ellenpélda: a szótár három külön szócikkben mutatja be a *bölcs* melléknevet, a *bölcs* főnevet és a *határozóragos bölcsen* szóalakot, noha ezeket a szótárak egyetlen közös szócikkben szokták tárgyalni.) — A *hajzat* téves címszó, mert a ’háztető’ neve a Nyíri-féle betűhű kiadásban és a Décsy-féle olvasatban egyaránt *hajzati* (Máté X. 27.). — A *hét* szócikkében nincs jelölve az eredetibb *het-* szótól, pedig bizonyos, hogy az itt felsorolt igealakok a XV. században mind nyílt *e*-vel hangzottak: *het*, *hetediglen*, *heten*, *hetet*, *hetszer*, *hetszeriglen*. — A *hijedelmez* ’húsít’ ige felszólító alakját tévesen írja a szótár és a szöveges rész *hijedelmezze* formában. A kódex kéziratának kritikai kiadása alapján *hiedelmezje* volna a helyes olvasat. — A *húsvét* szócikkében *húsvétnek* és *húsvétnek* szóalakot is találunk, jóllehet a szövegben mind a két szóalak egyformán és helyesen, az egykori kiejtés szerint, így van írva: *húsvétnek*.

5. Szabó T. Ádám általában igen gondosan dolgozott: adatainak óriási többsége megbízható információkat közöl a Müncheneri Kódex szókincséről. Szótára régi hiányt pótol, és jelentős alkotás, bár látszólag csak ábécérendű szó- és szóalakokról. Egy kicsit sajnálhatjuk, hogy a szerző nem is igen törekedett többre az adatok pusztá regisztrálásánál, felsorolásánál és a szavak egészen szűkszavú értelmezésénél, vagyis hogy nem akart igazi írói szótárt készíteni; de ez, a feldolgozott szöveg nagy terjedelmét tekintve, valószínűleg meg is haladta volna egyetlen személy teherbírását.

Miben különbözik Szabó T. Ádám szótára — rendszerében — a Juhász Gyula-, a Petőfi- és a Toldi-szótártól? A következőkben: 1. Nyelvi példát (idézetet) egyáltalán nem közöl, csak jelzésekkel utal rá, hol található a kötet bibliai szövegrészében a kérdéses szavak és szóalakok. 2. A címszókat nem emeli ki a szótárakban hagyományos vastagabb betűs szedéssel. Közülük az azonos alakúakat nem különíti el a homonimák szokásos kis indexszámaival, másrészt pedig a többszófajúságot általában külön-külön szócikkkel jelöli. Így egy kissé zavaró, hogy például négy *fog* címszó van a szótárban, s ezeket csupán az értelmezés különbözteti meg. 3. Az alakváltozatokat (pl. *kecskekégyő* és *kecskekigyó* 'keresztes vipera') külön-külön szócikkben mutatja be. 4. Az ún. elszakadó igekötőket (pl. „mosdjál meg”) az igéjükhöz képest külön szónak veszi, holott az ilyen igekötős ige az írói szótárakban egyetlen szónak számít (pl. *megmosdik*). 5. Ugyanaz az igealak — pl. *jövendöví* — néha alapszavánál is és önállósítva is föl van véve a szótárba, s így ugyanaz a szövegszó két helyütt is szerepel. 6. Szófaji minősítés aránylag kevés címszó mellett található, s ott is latin nyelven. 7. A címszó mellett sehol sincs jelölve, hogy a szó hányszor fordul elő a mű egészében, pedig ez nagyon hasznos információ volna. Néhány szócikk belsejében kapunk ugyan számszerű összesítést, sok más szónál azonban csak egy-egy előfordulási hely van megjelölve a négy evangéliumból, s így nem tudhatjuk, hogy az a szó a szövegben mennyire gyakori vagy ritka. 8. A többjelentésű szavak különböző jelentései és adataik nincsenek következetesen elkülönítve (a szótárakban megszokott arab sorszámozással). 9. Stílusminősítés sehol sincsen.

A jelen szótár tehát sajátos jellegű szókönyv. E sajátos jellegből következik, hogy nem tud pontos adatokat közölni a Müncheneri Kódex szókincsének nagyságáról. Pedig jó volna tudnunk, hogy a könyv előszavában jelzett 3700 címszó hány különböző szót tartalmaz. Ha a 3700-ból leszámítjuk a rengeteg utaló címszót — pl. „sötét l. *setét*” —, s azt is figyelembe vesszük, hogy gyakran két-három szócikk foglalja össze itt ugyanazzal az egy szóval, akkor talán 2000–2500 szóra becsülhetjük a Müncheneri Kódex szókincsét, beleértve ebbe a formaszókat (névelők, kötőszók stb.) és a tulajdonneveket is.

Remélem, hogy valamikor második, de javított kiadásban is megjelenik a szép kiállítású könyv.

Pásztor Emil

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. X. 11. — Terjedelm: 11,2 (A/5) ív
87.16090 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarzatok

<i>Reuter Camillo</i> : Zgribești	115
<i>Margócsy József</i> : Morgó	117

Szemle

<i>Pásztor Emil</i> : A Müncheneri Kódex új szövegkiadásáról és ennek szótáráról	118
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (II-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bújára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező köziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szóke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Rakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságzövegek szerkesztési és stíluspológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 21,— Ft